

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

И. САИФНАЗАРОВ, А. МУХТАРОВ,
А. БОБОЕВ

ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ

Ўқув-услубий қўлланма

ТОШКЕНТ

С-21

17-16

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

И. САИФНАЗАРОВ, А. МУХТАРОВ,
А. БОБОЕВ

ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ

Ўқув-услубий қўлланма

ТОШ
kutubxona
h/y 41K4159

ТОШКЕНТ – 2014

Саяфназаров И., Мухтаров А., Бобоев А. Илмий тадқиқот методологияси. Ўқув-услубий қўлланма. –Т.: ТДИУ, 2014. – 132 б.

Мазкур ўқув-услубий қўлланмада «Илмий тадқиқот методологияси» курсининг асосий мавзулари содда ва тушунарли тилда баён қилинган. Фалсафий методологик ёндашув тамойиллари, методларининг моҳияти ҳозирги давр фанлари ютуқлари асосида очиб берилган.

Ўқув-услубий қўлланмада фалсафий ёндашув ва методларнинг илмий билишдаги роли қатор табиий-илмий билимлар, хусусан иқтисодий билимлар ривож мисолида кўрсатилади. Қўлланма барча олий ўқув юртлари талабалари ва магистрантларига мўлжалланган, шунингдек мазкур ўқув курсидан дарс берувчи ўқитувчилар ҳам фойдаланишлари мумкин.

Тақризчилар: фалсафа фанлари доктори М. Қаҳҳорова,
фалсафа фанлари номзоди, доц. Т. Каримов

МУНДАРИЖА

Кириш.....	4
Илмий тадқиқот методологияси фани, предмети ва аҳамияти.....	5
Илмий тадқиқот: моҳияти ва босқичлари.....	12
Фалсафа ва фан тарихида тадқиқот муаммоларининг ишлаб чиқилиши...	20
Билимлар тизимида илмий билимнинг ўрни.....	29
Илмий билишнинг даражалари.....	46
Илмий тадқиқотда методология ва метод муаммоси.....	60
Илмий тадқиқот тизимида факт.....	70
Эксперимент – тадқиқот жараёнида далиллаш методи сифатида.....	77
Гипотеза ва унинг тадқиқот жараёнидаги ўрни.....	85
Назария илмий изланиш жараёни ва натижаси сифатида.....	95
Синергетика илмий тадқиқот методи сифатида.....	105
Илмий тадқиқот технологияси.....	114
Хулоса.....	131

КИРИШ

Инсоният ахборот асрига кадам кўйди. Бу давр жамиятининг моҳияти бевосита ахборот, ундан тўғри фойдаланиш даражаси билан белгиланади. Глобал муаммолар кескинлашаётган ҳозирги шароитда уларни ҳал қилиш мақсадида хилма-хил билимлар, ахборотлар фаол ҳаракатга келмоқда. Ҳар қайси билим шаклининг жамият ва инсоният тақдирида ўзига хос ўрни, вазифалари мавжуд. Булар орасида фан, илмий билимлар алоҳида ўрин тутади. Инсоният келажагини, келажак тараққиётини илмий билимларсиз тасаввур қилиш мумкин эмас.

Ҳозирги шароитда турли билим шакллариининг фаоллашуви илмий билим муаммоларининг янада долзарбланишига олиб келди.

Илмий билимларнинг бошқа билим шакллариининг фарқлари, ўзига хос методлари, уларнинг моҳияти, фан ютуқларини илмий талқин қилиш зарурияти тобора зарур бўлиб бормоқда.

Илмий тадқиқот билан шугулланувчи мутахассис аввало тўғри методология билан қуролланиши, унинг принцип ва методларини амалиётда қўллаш малакасига эга бўлиши зарур. Бунинг учун методология, фалсафий методологиялар, уларнинг моҳияти, фалсафий, умумилмий метод ва усуллар ҳақида зарур билимларга эга бўлиши талаб қилинади. Акс ҳолда илмий тадқиқот иши самара бермаслиги, амалга оширилган ишлар тўғри талқин қилинмаслиги, тўғри баҳоланмаслиги мумкин. Ижод нима, тадқиқотнинг бошқа тадқиқот турларидаги тафовутлари нимада, илмий тадқиқотнинг ривожланиши қонуниятлари қандай, илмий билим ривожиди илмий факт, илмий эксперимент, гипотеза, назария, синергетиканинг роли, келажаги ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлмасдан туриб бу талабларга жавоб бериб бўлмайди.

Ҳозирги даврда фан ривожланишининг тезлашуви ҳам илмий тадқиқот методологияси муаммоларини долзарб қилиб қўймоқда. Ҳозирги фан-техника тараққиёт талабаларига жавоб тариқасида бир томонлама, ўта чуқур ихтисослашув жараёнида таълим тизимини узлуксиз такомиллаштириб боришни, мутахассислардан кенг ва чуқур дунёқарашга эга бўлишлари зарурлигини тақозо қилади.

Жаҳон ҳамжамиятининг ажралмас қисми сифатида Ўзбекистон ҳам янги, замонавий жамият сари дадил одимламоқда. Бу мақсад илмий таълим сифати ва самардорлигини ҳар томонлама ошириш, ёшларнинг тадқиқотчи, етуқ, ўз нуктаи назарига эга, фаннинг энг сўнгги ютуқлари асосида иш олиб бора оладиган мутахассисларни етиштириш вазифасини кўяди. «Илмий тадқиқот методологияси» курси ана шу вазифани бажаришга хизмат қилади.

Муаллифлар «Илмий тадқиқот методологияси» курсини ўқитишдаги педагогик тажрибаларни умумлаштириб, муаммоларни содда, тушунарли тилда баён этишга, тушунтиришга уриндилар, ўзбек ва чет эл олимларининг сўнгги йиллардаги илмий ишларидан фойдаландилар. «Фалсафа» фанида ўрганилган масалаларни тақдорламасдан, тадқиқот, илмий билим, гипотеза, назария, синергетиканинг муаммоларини фалсафий таҳлил қилдилар.

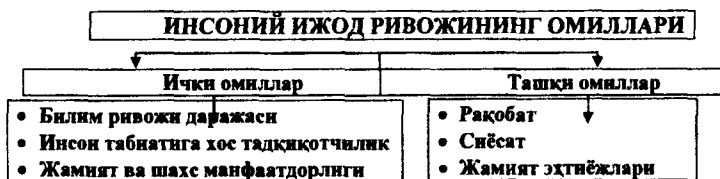
Ўқув-услубий қўлланма шу курсдан дарс берувчи ўқитувчиларга ҳам қулайлик туғдириш мақсадида ахборот технологияларидан кенг фойдаланиш мумкин бўлган шаклда ёзилди. Ҳар бир мавзу бўйича тестлар ва махсус адабиётлар рўйхати ҳавола қилинди.

1-мавзу. ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ ФАНИ ПРЕДМЕТИ ВА АҲАМИЯТИ

1. Ижодий жараёнининг жамият тараққиётидаги ўрни.
2. Илмий тадқиқот методологияси фанининг ўрганиш соҳалари.
3. Илмий тадқиқот методологияси фанининг аҳамияти.

Таянч тушунчалар: жамият, ижод омиллари, илмий ижод соҳалари, илмий ижод методологияси, фалсафа, фан методологияси, иқтисодиёт фани, иқтисодиёт фани методологияси, илмий тадқиқотнинг усуллари, методлари ва ёндашувлари.

Инсон ижод қилмаса, янги нарсаларни яратмаса, жамият умуман тараққий қилмаган бўларди. Ҳатто инсоннинг шаклланиши ҳам ўз ижодининг натижасидир. Инсон ва жамият ривожда ижоднинг аҳамияти ошиб борган, шароит ва эҳтиёжга мос ҳолда такомиллашиб, мураккаблашиб келган. Жамият тарихида у бир текисда ривожланмасдан, янги ҳолатларга сакрашлар орқали ўтиб давом этган. Инсон ижодига бўлган талаб, эҳтиёж ҳам турли шароитларда ҳар хил бўлган. Уни ички ва ташқи омилларга ажратиш мумкин.

Жамият бир текис ривожланаётган, кескин ўзгаришлар яққол кўрилмаган даврда тадқиқот жараёнининг боришида ички омиллар ҳал қилувчи рол ўйнайди. Тарихнинг кескин нуқталарида баъзан ташқи омиллар бирламчи аҳамият касб этиб, ички омил имкониятларини фаоллаштириб юборади. XIX аср бошларида Наполеон мамлакатга олиб келинадиган шакар ўрнини босадиган маҳсулот кашфиёти учун бир миллион франк мукофот берилишини эълон қилади. Шакар Европага Шарқдан келарди. Блокада йилларида шакар олиб келиш мумкин бўлмай қолган эди. Кашфиёт амалга оширилди ва дунёда биринчи марта қанд лавлагидан шакар олиш йўлга қўйилди.

Бироқ амалий тадқиқотларни озиқлантириб турувчи билимлар тизими шаклланмаса ҳаёт, сиёсатнинг кўрсатмаларини, талабларини бажариб бўлмайди. Наполеон химиклар олдига сунъий бўёқлар яратиш вазифасини қўйган, катта мукофот эълон қилинган эди. Бироқ муаммо аниқ, кимёвий билим даражаси юқори бўлса-да, уни ҳал қилиб бўлмади. Фақат XIX асрнинг 60-йилларидагина модданинг структураси ҳақида назария яратилиб, бўёқ молекулалари тузилиши тахмин қилинди ва сунъий бўёқлар ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Бундан кўринадики, тадқиқотда ҳал қилувчи ролни ички омиллар ўйнайди, ташқи омиллар эса асосан уларни фаоллаштиради ва

йўналтиради, ички омиллар ривожини тезлаштиради, бор имкониятини ишга солишга сафарбар қилади.

Айниқса хозирги шароитда инсон ижодкорлигига бўлган талаб ниҳоятда долзарб аҳамият касб этди, XX асрда бу энг таъсирчан муаммолардан бирига айланди. Ўтмиш даврларда инсоният ҳеч қачон ўз ривожланишиинг кўп йўналишларида бу қадар муаммоларга дуч келган эмас эди, уларни ҳал қилиш зарурати эса янги ғояларни, оригинал фикрлайдиган кишиларни шакллантиришни талаб қилмоқда. Шунинг учун тадқиқот муаммоси файласуфларнинг, психологларнинг, социологлар ва педагогларнинг диққат – эътиборини тобора кўпроқ ўзига қаратмоқда.

Ижод муаммоси долзарблашувининг сабаблари:

- Ҳаёт фаолиятининг барча соҳаларида глобал инқирознинг кучайиб бораётганлиги;

- Табиат ресурсларининг тугаб бораётганлиги;

- Таълим даражаси юксалишига зид равишда оммавий маданиятнинг кенг тарқалиб, тадқиқот имкониятларнинг сўниш хавфини вужудга келтираётганлиги (миллионлаб кишилар тайёр схема ва технологияларга айлантрилиб, кўп нусхада тарқатилаётган ўзгалар тадқиқоти маҳсулларини истеъмол қилиб яшаш билан чекланишлари мумкин).

Шундай қилиб, жамият ва инсониятни ривожлантирган ҳам, ҳалокат бўсағасига олиб келган ҳам тадқиқот жараёнидир. Шу билан бирга жамият ва инсоният муаммоларини самарали ҳал қилиб, уни юксалтирувчи куч ҳам тадқиқотдир.

Шундай экан, тадқиқотнинг ўзи нима, унинг ривожланиши хусусиятлари қандай, инсон тадқиқотий салоҳияти юксалиши учун нима қилиш керак, каби саволлар туғилиши табиий. Янги фикр эски фикрларнинг йиғиндисидан иборат эмас, шундай бўлганда ҳар қандай одам янги фикрларни яратган бўларди. Бу борада фалсафа тарихида “Сукрот – Афлотун парадокси” машхурдир.

Сукрот – Афлотун парадокс

Янги фикрга келиш учун уни қандайдир йўл билан билиш керак, акс ҳолда қаёққа боришни, нимани излашни билмайсан. Лекин ҳеч ким, ўзинг ҳам билмаган нарсани қандай билиш мумкин?

Ижоднинг моҳияти, таърифлари, сирлари, турлари тўғрисида алоҳида суҳбатлашамиз. Бу ерда илмий тадқиқот методологияси фанининг предметини аниқлаб оламиз.

Илмий тадқиқот методологияси фанининг ўрганиш соҳалари

- Ижоднинг фалсафий моҳияти.
- Илмий тадқиқотнинг ўзига хослиги ва тузилиши.
- Илмий тадқиқотнинг принциплари, методлари ва усуллари, аҳамияти.
- Илмий тадқиқот қонуниятлари.

Бу умумий тарзда таъкидлаб кўрсатилган илмий тадқиқот методологияси фанининг ўрганиш соҳаларидан кўриниб турибдики, бу фан ҳар бир зиёли, тадқиқотчи учун зарур бўлган билимларни беради, илмий тадқиқот қилишнинг принциплари, методлари, усуллари билан қуроллантиради. Ўз – ўздан аёнки, тадқиқотий методологияни эгаллаб олган инсонгина ўз билимлари асосида янги билимлар ҳосил қилиш лаёқатига эга бўлади.

Илмий тадқиқот методологияси фалсафий фанининг таркибий қисми бўлиб, асосан ўрганувчиларда фалсафий методологияни мустақамлашга қаратилган. Илмий тадқиқот методологияси билимларга, фанга ёндашувнинг умумфалсафий, умумилмий принциплари ва методларини ўргатади, бошқа фанлар, жумладан иктисодий фан методологияси билан фалсафий методологиянинг ўзаро муносабатини тушунтиради, илмий факт, эксперимент, назариялар ва бошқа фалсафий методларнинг илмий тадқиқот методлари сифатида аҳамиятини кўрсатиб беради, илмий билимда фалсафанинг ўрнини аниқлаб беради.

Илмий билишда фалсафанинг аҳамияти:

- Дунёнинг энг умумий манзарасини беради.
- Билишнинг умумий қонуниятлари, ҳақиқат ва унга эришиш йўллари билан қуроллантиради.
- Фанга йўналтирувчи умумий нормаларни беради.
- Дунёқарашлик ва қадриятли аҳамиятга эга йўналишларни кўрсатади.
- Фан назарияларини яратишга таъсир қилади.
- Прогностик функцияни бажаради.
- Қатор ҳолатларда ҳақиқат мезони сифатида амалиётга кўшимча вазифасини ўтайди.

Фалсафанинг илмий билим жараёнидаги бу хусусиятлари “Фалсафа асослари” фани орқали умумий тарзда маълум. Илмий тадқиқот методологияси ана шу базавий билимларга таяниб, асосий эътиборни илмий тадқиқотий тафаккурни шакллантиришга қаратади, бу соҳадаги билимларни чуқурлаштиради, фалсафий методологияни илмий амалий фаолиятда қўллаш малакасини кучайтиради.

Илмий тадқиқот методологияси фани фалсафа асослари сингари кўпгина фанлар билан узвий боғлиқдир. Муаммо, илмий факт, эксперимент, гипотеза, назария, синергетика каби тушунчаларни илмий тадқиқот унсурлари сифатида чуқур фалсафий таҳлил қилиш билан бир қаторда, тадқиқотий жараённинг психологик, педагогик ёндашувларини умумлаштириб, фалсафий хулосалар чиқаради.

Илмий тадқиқот методологияси илмий тадқиқот методларининг ўзаро муносабатини, уларнинг ўзаро таъсири ва ўрнини таҳлил қилади. Илмий тадқиқотнинг воситалари, усуллари, уларнинг умумиллий методлар билан боғлиқлиги масалаларини ҳам ўргатади.

Илмий тадқиқот методологияси – ижодий ривожланиб боровчи билим соҳаси. Инсон тадқиқоти ҳеч қачон бир жойда тўхтаб қолмаганидай, янги –

янги тадқиқот методлари, усуллари, воситалари пайдо бўла боради, тафаккур тарзи, принциплари ўзгаради, янгича ёндашувлар вужудга келади. Ҳозирги даврда синергетик ёндашувнинг шаклланаётгани, постноклассик методологиядаги бошқа ўзгаришлар бунинг яққол исботидир. Синергетик ёндашув, дунёқараш воқеликни илмий билиш соҳасида жуда катта имкониятларга йўл очади. Лекин у ҳам чегара эмас, ҳамма муаммони ҳал қиладиган ягона методнинг ўзи йўқ. Синергетика илгариги методология ҳал қила олмаган айрим муаммоларни ҳал қилиш йўлини кўрсатиб берди. Бироқ ўз навбатида у ҳам воқеликни янада чуқурроқ билиш учун бошқа ёндашувларга йўл беради.

Илмий ижод методологияси ана шу ёндашув усулларининг моҳиятини, бир-бирига муносабатини ҳам таҳлил қилади, илмий ижоднинг энг самарали йўлларини танлашга ёрдам беради.

Илмий тадқиқот методологияси фанининг тадқиқотчи учун аҳамияти орта боради. У тингловчиларга илмий материалларни тўплаш ва ўрганиш бўйича тадқиқотий ёндашувни сингдиради, илмий билимнинг янги, замонавий усуллари, ёндашувлари ва ечимларини тадқиқотий ўзлаштиришга йўллайди.

Илмий тадқиқот методологияси иқтисодчи мутахассис учун ҳам, иқтисодчи олим учун ҳам, агар у ўз соҳасида лаёқатли, етук бўлишга интилар экан, фаолияти учун муҳим билимларни беради. Шу ўринда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримовнинг фалсафанинг аҳамияти ҳақидаги мулоҳазалари ёдга тушади. Президентимиз бундай деб таъкидлаган эдилар: “Фалсафани билмайдиган одам – медицина ёки таълим, санъат ёки маданият соҳаси вакили бўладими, бундан қатъи назар, ҳаётнинг, ўз касбининг маъно-мазмунини яхши тушунмайди. Мисол учун, тарихни таҳлил қилиш учун ҳар бир воқеа ва жараёнга фалсафий қараш, уларни умумлаштирган ҳолда зарур хулосалар чиқара олиш керак. Шу боис, тарихчи бўлиш учун фалсафий тафаккур қобилиятига эга бўлиш даркор”.

Бу мулоҳазалар иқтисодиёт соҳаси мутахассисларига ҳам тўла тааллуқлидир. Иқтисодиёт фани ривожини даврнинг мураккаб муаммолари, талаблари таъсирида кечмоқда. У илмий тадқиқотнинг муҳим таркибий қисми сифатида муносиб мавқени эгалламоқда. Янада ривожланиш имкониятлари ошиб бормоқда. Тез ривожланиб бораётган иқтисодиёт фани замонавий муваффақиятларини тушуниш, ўз вақтида ўзлаштириб олиш, ривожланиш тенденцияларини объектив баҳолаш, ютуқларини амалиётда қўллаш илмий тадқиқот методологияси фани берадиган билимларга, методологияк принципларга ҳам боғлиқдир.

Иқтисодий назария замон талабларига жавоб сифатида доимо ўзгариб турар экан, бу йўлда узлуксиз инқироз ҳолатига тушиб қолиш ҳавфи ҳам бор. Бундай ҳолатда иқтисодчи олимларга фалсафий методология, илмий тадқиқот методологияси таянч бўлади. Ўсиб бораётган турли-туман ёндашувлар, концепциялар шароитида иқтисодчи олим тўғри йўл танлаш учун фалсафий дунёқарашга таяниши табиий. Фалсафа иқтисодчининг позициясини мустаҳкамлайди, турли стихияли кучлар таъсирига берилишига йўл қўймайди. Фалсафа, жумладан илмий тадқиқот методологияси ҳар доим назарияга эътибор

беришни уқтиради, чунки ҳар қандай фикр албатта назарий шаклга эга бўлади. Илмий тадқиқот методологияси энг юқори ривожланган назариядан фойдаланишга интилиш зарурлигини исботлайди. Ўз рақобатчиларидан афзал назария кўпроқ самара беради, тўғри йўлга бошлайди. Шу билан бирга плюрализмга интилиш зарур. Назарияларга, концепцияларга танқидий ёндашганда унинг афзалликларини, камчиликларини, муаммоларини аниқ ажратиш олиш мумкин. Фалсафий ва иқтисодий қарашларни бирликда олиб қараш керак. Шу эслатилганларнинг ўзиёқ, илмий тадқиқот методологияси фанининг зиёлилар учун нақадар зарурлигини кўрсатиб турибди.

Мазкур фанни ўрганишда қуйидаги асосий адабиётларни тавсия қиламиз.

АСОСИЙ АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. -Т.: Ўзбекистон, 2011.
2. Каримов И. Юксак маънавият – энгилмас куч. -Т.: Маънавият, 2008.
3. Каримов И. Жаҳон молиявий–иқтисодий инкирози ва Ўзбекистон шароитида уни бартараф этиш йўллари. -Т.: Ўзбекистон, 2009.
4. Каримов И. Мамлакатда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. -Т.: Ўзбекистон, 2010.
5. Каримов И. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. -Т.: Ўзбекистон, 2011.
6. Бартенов С.А. История и философия экономической науки. Пособие к кандидатскому экзамену. -М.: Магистр, 2008.
7. Дунёвийлик ва ижтимоийлик. Мақолалар тўплами. -Т.: Чўлпон номидаги нашриёт матбаа тадқиқот уйи, 2008.
8. Дунёвийлик фалсафаси (мақолалар тўплами). - Т.: ТДИУ, 2007.
9. История и философия экономики. Пособие для аспирантов. -М., 2006.
10. Канке В.А. Философия для экономистов. Учебник. -М.: Омега-л, 2008.
11. Канке В.А. Философия экономической науки: Учебное пособие. -М.: Инфра-М, 2007.
12. Кухановский В.П. Философия и методология науки. Учебник. -М.: Ростов-на – Дону, 1999.
13. Лешкевич Т.Г. Философия науки: Традиции и новации. Учебное пособие для вузов. -М.: Экспресс – бюро, 2001.
14. Новейший философский словарь. Минск, 1999.
15. Перегудов ва б. Илмий тадқиқот методологияси. -Т.: Молия, 2002.
16. Саифназаров И., Қосимов Б., Никитченко Г. Илмий тадқиқот методологияси. -Т., 2004.
17. Саифназаров И., Қосимов Б., Мухторов А. Фаннинг фалсафий масалалари. -Т., 2007.
18. Самсин А.И Основы философии экономики: Учебное пособие. -М.: ЮНИТИ, 2003.
19. Степин В.С Философия науки. Общие проблемы. -М.: Гардарики, 2006.

20. Каримов Т. Миллий тафаккур тараккиётидан. -Т.: Чўлпон номидаги нашриёт матбаа тадқиқот уйи, 2003.

21. Тохир Каримов. Шарқ ал-Тайр юлдузлари. -Т.: Чўлпон номидаги нашриёт матбаа тадқиқот уйи, 2005.

22. Философия и методология науки: Учебное пособие. /Под. ред. В.И. Купцова. -М.: Аспектпресс, 1996.

23. Фокина И. Современная западная философия (вторая половина XIX века и XX век): Учебное пособие. -М.: Проспект, 2008.

24. Шермухамедова Н. Библиш фалсафаси. -Т., 2005.

25. Шермухамедова Н. Фалсафа ва фан методологияси. -Т.: Университет, 2008.

Бу адабиётлар деярли барча мавзуларда фойдаланиш мумкин бўлган асарлар, дарсликлар, ўқув қўлланмалар ва рисоалардир. Биз алоҳида мавзуларни баён қилганда бу рўйхатга қўшимча равишда алоҳида мавзуларга оид адабиётларни, илмий мақолаларни, ўқув-услубий қўлланмаларни ҳам тавсия қиламиз.

ТЕСТЛАР

1. Инсон тадқиқотининг бир текисда кечмаганига сабаб нимада?

- а) тадқиқотга жамият гамхўрлигининг турличалиги;
- б) тадқиқот олимларининг бир текисда туғилмаслиги;
- в) тафаккурнинг сакрашлар орқали амалга ошиши;
- г) иқтисодий ҳаётнинг турличалиги;
- д) сиёсатнинг ўзгариб туриши.

2. Ҳозирда Ньютон, Эйнштейн каби машҳур олимлар нега йўқ?

- а) дунёкараш аҳамиятига эга фундаментал конунлар кашф этиб бўлинди;
- б) илгари бир олим ҳамма билимларни ўзлаштира олган;
- в) олимлар ва кашфиётлар жуда кўп;
- г) ҳозирги олимлар кўпинча жамоавий тадқиқот қилади ва машҳурлар кўп;
- д) в ва г жавоблар тўғри.

3. Фалсафанинг тадқиқотга алоқаси қандай?

- а) фалсафа илмий тадқиқот билан боғлиқ;
- б) фалсафа тадқиқотни тушунтиради ва баҳолайди;
- в) фалсафа – тадқиқотнинг бир шакли;
- г) ҳар қандай тадқиқот маълум ёндашув асосида амалга ошади. Бу – фалсафий принцип;
- д) ҳамма жавоблар тўғри.

4. Илмий тадқиқот методологияси фанининг ўрганиш соҳаларидан қайси бири энг муҳим?

- а) тадқиқотнинг моҳияти;
- б) илмий билишнинг ўзига хослиги;
- в) илмий билимнинг структураси;

- г) илмий билишнинг ривожланишини ўрганиш;
- д) илмий тадқиқотнинг принциплари, методлари ва усуллари.

5. Илмий тадқиқот методологияси сиз учун зарурлигини кўрсатинг.

- а) ўз соҳасини чуқур тушунишга ёрдамлашади;
- б) илмий тадқиқотнинг энг ишончли йўлларини танлаш учун керак;
- в) умумий дунёқарашни кенгайтиради;
- г) тадқиқотий фаолиятга ундайди;
- д) ҳамма жавоблар тўғри.

2-мавзу. ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТ: МОҲИЯТИ ВА БОСҚИЧЛАРИ

1. Ижод шакллари ва методларининг турли – туманлиги.

2. Илмий тадқиқот ва унинг босқичлари.

Таянч тушунчалар: Ижод, тадқиқот даражалари, тадқиқотнинг асосий шакллари, яратувчанлик, яратувчанлик мезонлари, илмий тадқиқот босқичлари.

“Ижод” ва “тадқиқот” тушунчалари ўзаро боғлиқ, аммо айнан бир мазмундаги тушунчалар эмас. “Ижод” тушунчаси бир мунча кенгрок бўлиб, илмдан ташқаридаги ҳаёт, санъат, бадиий адабиёт каби соҳалардаги фаолиятини ифодалайди. “Тадқиқот” тушунчаси эса ..... тизимли, таҳминий тафаккурга асосланган фаолият билан боғлиқдир. Тадқиқот “Ижод” тушунчасининг бир қисми бўлганлиги учун биз ўз ўрнида ижод тушунчасини қўллаймиз.

Ижод борлиқнинг барча даражаларига хос бўлган яратилишнинг олий шаклидир. Ижод мавжуд нарсалар тизимини сифат жиҳатидан янгилаш орқали ўз-ўзини сақлашга ва такрор ишлаб чиқаришга имкон беради. Шунга асосланиб тадқиқотнинг 3 даражасини қайд қилиш мумкин.

Жонсиз табиатда тадқиқот – нарсалар структурасининг ўзгариши ва янгиланиши, хаосдан тартибга ўтиш жараёни, бунда у оламнинг аксилэнтропик потенциали маъносида талқин қилинади.

Тирик организмларда тадқиқот уларнинг атроф – муҳит ўзгаришларига мослашиш шаклида майдонга чиқади. Бу ҳайвонот оламда хатти-ҳаракат намуналарини сифат жиҳатдан мослашиб, ўзгартириб бориш даражасини ҳам ўз ичига олади. Инсоний тадқиқот табиатнинг такомиллашуви жараёнига кўп жиҳатдан ўхшаб кетади, у кўп миқдордаги вариантлардан бири, шунингдек бу жараён билан боғлиқ танқид орқали табиий танланиш билан белгиланади ва инсоннинг онгли фаолияти билан амалга ошади. Биз асосан инсоний тадқиқотнинг моҳияти ҳақида мулоҳаза юритамиз.

Ўқоридаги баъдан кўриб турибдики, инсон тадқиқоти тадқиқотнинг олий шаклидир. Шу нуқтаи назардан тадқиқот нима? Адабиётларда тадқиқот тушунчасининг турли талқинлари учрайди. Америкалик олим М. Хилл фикрича, тадқиқот номаълумликдан ташқарига муваффақиятли парвоздир. Рус олими Р. Матейко тадқиқотий жараёни тартибни янги комбинациялар асосида қайта ташкил қилишда кўради. Я.А. Пономарёв тадқиқотни «ривожланишга олиб борадиган ўзаро таъсир»да кўради. Инглиз тадқиқотчиси

М.Генле табиат билан қай бир жиҳатдан гармоник уйғунликни ифодаловчи янги ҳолатни тадқиқот деб баҳолайди.

Умумлаштириб таъриф берсак, тадқиқот бу сифат жиҳатидан янги моддий ва маънавий кадрятлар яратадиган ёки субъектив янгини яратиш натижаси бўлган фаолият жараёнидир. Ижодни оддий ишлаб чиқаришдан фарқловчи асосий мезон унинг натижаси ноёблигидир. Ижод натижасини бошланғич шароитдан тўғридан-тўғри келтириб чиқариш мумкин эмас. Ижодкор муаллифдан бошқа ҳеч ким, эҳтимол, айнан бир хил бошланғич вазиятни яратсак ҳам, худди шундай, бир хил аниқ натижага келмайди. Ижод жараёнида муаллиф материалга меҳнат операцияларига, ёки имкониятнинг мантқиқий хулосаларига сиғишмайдиган нималарнидир қўшади, ўз шахсининг қайсидир жиҳатларини ифодалайди. Айнан шу факт тадқиқот маҳсулларига ишлаб чиқариш маҳсулотларига нисбатан кўшимча кадрят бахш этади.

Шундай қилиб, тадқиқот илгари ҳеч қачон мавжуд бўлмаган қандайдир янги сифат яратадиган фаолиятдир. Ижод – фақат шу инсон учун эмас, бошқалар учун ҳам қадри бўлган, қандайдир янги нарсени яратишдир. Ижод – вазифаси маълум усуллар, воситалар билан ечишдан ташқарига чиқишни тақозо қиладиган олий шаклдаги тафаккурдир. У тафаккур жараёнида фантазия, тасаввур сифатида намоён бўлади. Фаолият мақсади ва усулининг таркибий қисми сифатида уни (фаолиятни) устакорлик ва ташаббускорликнинг зарур шароитига кўтаради. Онда, тадқиқотнинг олий кўринишида юксаклик, ёркинлик устун бўлади, шахсда фаолият эҳтиёжини шакллантиради, фаолиятга эса мутлақо янги мақсадларга эришиш мақсадини беради. Кўпчилик психологларнинг таъкидлашича, тадқиқот интуиция ва онг ости жараёнлари билан боғлиқ.

Шуни айтиш керакки, инсоний тадқиқотнинг даражалари ҳар хил бўлиши мумкин. Бу даражалар вазият ва яратилган нарса қай даражадалиги билан белгиланади. Тайёр материалдан янги комбинация орқали кутилган сифатга эришиши мумкин. Ёки объектив шароитга ҳам, яратиш усулларига ҳам тубдан бошқа кўз билан қараб, янгилик кашф қилиш мумкин. Биз бунини оддий тадқиқот эмас, яратувчанлик (креативность) деб аташак, у тадқиқотнинг олий даражаси сифатида қаралиши мумкин. Яратувчанлик индивиднинг шундай тадқиқотли лаёқатини, у анъанавий ва қабул қилинган тафаккур схемаларидан тубдан фарқ қилиб, бутунлай янги ғояларни яратишга тайёрлиги билан характерланади, талантлилики тизимига мустақил омил сифатида киради, у статик тизимлар ичида пайдо бўладиган муаммоларни ҳам ҳал қилишга қодир бўлади. Америкалик психолог олим Абрахам Маслоу яратувчанликни ҳаммага туғма хос хусусият бўлган тадқиқотга йўналганлик деб ҳисоблайди, аммо муҳит таъсирида бу хусусият кўпчиликда йўқолиб кетади.

Оддий турмуш даражасида яратувчанлик топқирлик сифатида намоён бўлади. Топқирлик – имконсиз бўлиб туюлган вазиятларда масалани ҳал қилишнинг йўлини топиш, мақсадга эришиш лаёқатидир. Кенгрок маънода – ихтисослашмаган асбоблар ва ресурслар ёрдамида одатий бўлмаган ўткир ақл билан масалани ҳал қилишдир.

Яратувчанлик муаммоларга юқори даражада сезгирликни, билимлар етарли эмаслиги ва зиддиятлилигини англаб, буларни аниқлаш учун интилиш орқали амалга ошади.

Фанда яратувчанликнинг мезонлари турли олимлар томонидан турлича кўрсатилади. Биз шулардан иккитасини келтираемиз.

Яратувчанлик мезонлари (кенг тарқалган қараш)

- Тезкорлик – маълум вақт бирлигида пайдо бўладиган ғоялар миқдори.
- Оригиналлик – ноодатий, қутилмаган, умумэътироф этилган қарашлардан фарқ қиладиган ғоялар ишлаб чиқишга лаёқат.
- Муаммога мослашиш лаёқати.
- Қабуллаш – ноодатий деталларни, зиддиятларни ва номаълумлик ҳолатларини ҳис қилиш, бир ғоядан иккинчисига тез ўтишга тайёрлик.
- Метафориклик – мутлақо ўзгача контекстда ишлашга тайёрлик, символлик, ассоциатив тафаккурга мойиллик, оддий нарсаларда мураккабни, мураккаб нарсаларда эса оддийликни кўришга лаёқат.
- Қаноатланиш – яратувчанлик намоён бўлишининг натижаси. Салбий натижалар бўлганда қаноатланиш ва ҳиссиётнинг кейинги ривожланиши ўз мазмунини йўқотади.

Яратувчанлик мезонлари (Торренс бўйича)

- Тезкорлик – кўп миқдордаги ғояларни яратиш лаёқати.
- Вазиятга мос ҳаракат – муаммони ҳал қилиш жараёнида турли-туман стратегияларни қўллаш лаёқати.
- Оригиналлик – қутилмаган, ностандарт ғояларни яратишга лаёқат.
- Ишлаб чиқиш даражаси – пайдо бўлган ғояларни тўла, охиригача, майда – чуйдаларигача ишлаб чиқиш лаёқати.
- Орқага тортишларга қаршилик – стереотипларга эргашмаслик лаёқати, муаммони ҳал қилиш учун олинадиган турли-туман ахборотлар учун узоқ вақт “очик бўлиб” қолиш.
- Номланишининг мавҳумлиги – ҳақиқатда муҳим бўлган муаммонинг моҳиятини тушуниш. Бу жараён образли ахборотдан тушунчали шаклга ўтиш лаёқатини билдиради. Яратувчанликнинг келиб чиқиши ҳақида турли-туман гипотезалар мавжуд. Биз бу ерда иккитасини келтираемиз.

Яратувчанликнинг пайдо бўлиши ҳақида гипотезалар

1 – гипотеза	Инсонда тадқиқотга лаёқат аста-секин, узоқ вақт давомида пайдо бўлган, ҳамда инсониятнинг маданий ва демографик ўзгаришларининг, жумладан, аҳоли миқдори ўсишининг оқибатидир. Бу ўзгаришлар натижасида популяциядаги энг ақли ва талантли вакиллар лаёқатлари қўшилган, бу хусусиятлар кейинги авлодларда мустаҳкамланиб борган
2 – гипотеза	Бу гипотезани дастлаб Ричард Клайн олга сурган. Унга кўра, инсонда яратувчанликнинг пайдо бўлиши сакрашсимон характер касб этган. У бундан 50 минг йил илгари тўсатдан амалга ошган генетик мутация оқибатида пайдо бўлган

Бу гипотезалар тадқиқотчиликнинг, яратувчанликнинг пайдо бўлиши механизмларини очиб беришга йўналган. Қандай тарзда шакланганлигидан қатъи назар, инсонга хос яратувчанлик, тадқиқотчилик инсон маънавиятининг, ақл фаолиятининг натижаси бўлиб, инсоннинг бошқа мавжудотлардан тафовутини кўрсатади.

Тарбия, таълим, маданий ривожланиш ўз-ўзидан инсонни тадқиқотчига айлантормайди. Бунинг учун ўзига хос рух, муҳаббат, интилиш каби ҳолатлар зарур. Тафаккурнинг догматиклиги дунёқарашнинг торлиги ва ноҳолислик ижодий фаолиятга зид хусусиятлардир. Ижод инсон учун буюк лаззатдир. Зотан, “энг буюк лаззат руҳий лаззатдир” (Ибн Сино).

Инсон ҳаёт фаолиятининг барча соҳаларида тадқиқот қилади. Ижодкорлик намоён бўлишининг турли-туманлигини турли асосларига кўра туркумлаш мумкин. Ижоднинг турли кўринишлари мавжуд:

- Ишлаб чиқариш – техникавий
- Ихтирочилик
- Илмий
- Сиёсий
- Ташкилотчилик
- Фалсафий
- Бадий
- Мифологик
- Диний

• Кундалик тадқиқот турлари ва ҳоказо. Бошқача айтганда, тадқиқотнинг кўринишлари инсон амалий ва маънавий фаолиятининг кўринишларига мос келади. Биз тадқиқотнинг энг характерли умумий шаклларини ажратиб таҳлил қиламиз.

Бадий ижод образлар воситасида иш кўради. Воқеликни бадий акс эттириб, ўзига хос кирраларини намоён этади, у ҳақда қандайдир ҳис-туйғу, тасаввур, фикр уйғотади. Бадий тадқиқотнинг ўзига хос усуллари, воситалари, принциплари мавжуд.

Техникавий ижод тадқиқотнинг ўзига хос шакли бўлиб, унинг моҳиятини мустақил фан сифатида шакланган “Техника фалсафаси” ўрганади. Техникавий ижод тажрибавий ва назарий ижодларни ўзаро боғловчи ижод

бўлиб, бевосита ишлаб чиқаришга ва конструкция қилишга йўналган. Техникавий тадқиқотнинг объекти илмий билиш объектларидан фарқ қилиб, сунъий табиатга эга. Унинг натижаси ҳам, баҳоланиши ҳам табиий – илмий назариялардан фарқ қилади. Табиий-илмий назариялардан имкон борича умумий, эмпирик жиҳатдан яхши тасдиқланган, фойдаланишда оддий ва самарали бўлиш талаб қилинса, техникавий тадқиқот намуналаридан осон хизмат ва назорат қилиш, тайёрлаш ва фойдаланиш (истеъмол қилиш), иқтисодий жиҳатдан тежамли бўлиши тақозо қилинади. Фан махсулотларидан фарқ қилиб, техникавий тадқиқот намуналари жамият ривожланишига бевосита таъсир кўрсатади.

Илмий ижод – илмий билимларнинг ривожланиши, янги илмий билимни яратиш, илмий билимларни янги илмий қонун ва қонуниятлар, янги илмий принциплар ва назариялар билан бойитувчи инсоннинг яратувчилик фаолиятидир. Илмий тадқиқотнинг натижаси эришилган илмий билимдир.

Илмий ижод фалсафий, бадний, диний ва бошқа тадқиқот шакллари билан ўзаро таъсирда ривожланади. Уларнинг барчасига тегишли тадқиқотнинг умумий қонуниятлари мавжуд. Шу билан бирга ўз-зидан аёнки, илмий тадқиқот қатор специфик хусусиятларга эга. Аввало илмий фаолият дунёни предметли – объектли тадқиқ қилишга йўналган бўлади. Иккинчидан, оммавий амалиётдан ташқарига чиқувчи объектларни ўрганади. Бу икки хусусиятдан илмий фаолиятнинг бошқа барча ўзига хос хусусиятлари: тадқиқот воситалари, методлари, натижалари келиб чиқади.

Илмий билишни (тадқиқотни) кундалик ҳаёт даражасидаги билиш билан таққослаб кўрайлик. Кундалик ҳаёт даражасидаги билишда билиш воситаси сифатида табиий тил ва кундалик ҳаёт тажрибасида қўлланиладиган воситалар, қуроллар етарли бўлади. Илмий фаолиятда ҳам бу воситалар қисман қўлланилади. Лекин булар илмий тадқиқот учун етарли эмас. Илмий фаолият ўз объектларини тадқиқ қилишга имкон берадиган ўзига хос амалиётни шакллантиради. Бу – илмий эксперимент. Унда қўлланиладиган қуроллар ва эксперимент йўналиши объектларни тажрибавий ўрганишнинг ўзига хос воситалари сифатида майдонга чиқади. Шу билан бирга ихтисослашган назарий тил тизими шаклланади ва узлуксиз ривожланади.

Биз илмий билим, унинг ўзига хослиги, таркиби, даражалари, тўғрисида кейинроқ батафсил тўхталамиз. Бу ерда тадқиқот жараёнининг босқичлари тўғрисида мулоҳазалар юритамиз.

Кўпинча олимлар ижод, кашфиёт қилдилару, уни амалга ошириш жараёни, босқичлари ҳақида бош қайгурмайдилар яъни унутиб юборадилар. Бирок ижод жараёни қандай кечганини, қандай босқичларни босиб ўтганлигини тасвирлаб берган мутафаккирлар ҳам бўлган.

Шундай қилиб, ижод илгари мавжуд бўлмаган сифат ҳолатини яратишдир. Бунда таназзулга эмас, тараққиётга йўналган сифат назарда тутилади. Илмий ижод инсоний ижоднинг муҳим, юқори шакли бўлиб, жамият тараққиётида ҳал қилувчи роль ўйнаган, ижоднинг бошқа шаклларига бевосита ва билвосита таъсир қилган.

Илмий ижод жараёни мураккаб бўлиб, қатор босқичлардан ташкил топган. Фанда кутилмаган, тўсатдан қилинган кашфиётлар ҳам қилинган бўлсада, улар ҳам ўзига шароит ва босқичларга эга бўлиб, маълум кишиларгагина, яъни анча фаолиятини ижодга йўналтирилган кишиларга насиб этади.

А. Пуанкарёе 1908 йилда Парижда Психологик жамиятда доклад қилиб, ўзининг математикага оид бир қанча кашфиётлари қандай содир бўлганини ва бу тадқиқотий жараённинг босқичларини тушунтириб берди.

Ижод жараёнининг босқичлари (А. Пуанкарёега кўра):

- Дастлаб муаммо қўйилади ва бир мунча вақт давомда уни ҳал қилишга уринилади.
- Кейин кўп ёки оз давом этадиган даврда ҳал қилинмаган муаммо ҳақида бош қотирилмайди, ундан узоқлашилади.
- Шундай вазият келадики, тўсатдан, муаммога ҳеч қандай алоқаси бўлмаган тасодифий вазиятда онгда ечимнинг калити шаклланади.
- Ечим учун калит мавжуд бўлгач, муаммо ҳал қилинади, тажрибадан ўтказилади ва ривожлантирилади.

А. Пуанкарёе биринчи босқич тўғрисида гапириб, икки ҳафта муаммони ҳал қилишга уринганини ва ҳеч қандай натижага эришмаганини айтади. Ундан кейин бу масала ҳақида бош қотирмай қўйган. Бу вақтда, Пуанкарёе фикрича, масала устида онгсизлик даражада иш кетган. У бундан кейинги босқични шундай тасвирлайди: “Бир куни кечкурун, ўз одатимга зид равишда қора кофе ичдим; ухлай олмадим; ғоялар тикилиб кела бошлади, улардан икkitаси барқарор комбинация ҳосил қилгунча улар бир бирлари билан қандай тўқнашганлигини ҳис қилдим”. А.Пуанкарёе ниҳоят эрталаб масаланинг ечимини қайд қилган ва бир неча соатда натижаларини ёзиб қўйган.

XIX асрдаёқ Герман Гельмгольц ҳам илмий кашфиётларини қилиш жараёнини шунга ўхшаш тасвирлаб берган. Унинг ёзишича, илмий ғоялар мияга тўсатдан, жимгина кириб келади, дарҳол уларнинг аҳамиятини ҳам билмайсан. Г. Гельмгольцнинг тажрибасига кўра, чарчаган мияда янги ғоялар ҳеч қачон пайдо бўлмайди, ёзув столи устида ҳам ҳеч қачон вужудга келмайди. Масала тугилганда уни яхшилаб ўйлаб, бошга сингдириб олиши керак. Бу – давомли, мураккаб жараён. Шундан кейин чарчок ўтиб кетиши талаб қилинади. Олим дам олиб, яхши кайфиятда бўлгандагина яхши ғоялар тугилади. Янги ғоялар тоққа кўтарилганда, қуёшли кунларда тез-тез келади. Озгина миқдордаги спиртли ичимлик ҳам янги ғоялардан узоқлаштиради.

Инглиз олими Грэм Уоллес 1926 йилда тадқиқотий тафаккурнинг тўрт босқичини ажратади.

Ижодий тафаккурнинг босқичлари:

1. Тайёргарлик босқичи – масалани шакллантириш, уни ечишга уриниш.
2. Инкубация – масаладан вақтинча узоқлашиш.
3. Ойдинлашув – интуитив ечимнинг пайдо бўлиши.
4. Тасдиқлаш – ечимни текшириш ёки амалга ошириш.

ТЕСТЛАР

1. Ижод нима?

- а) ўзгаришлар жараёни;
- б) ривожланиш жараёни;
- в) янги сифат ҳолатини яратиш;
- г) фаолият натижаси;
- д) инсон фаолияти натижаси.

2. Жамиятга, ишлаб чиқаришга бевосита таъсир қилувчи тадқиқот шакли

- а) бадний тадқиқот;
- б) фалсафий тадқиқот;
- в) диний тадқиқот;
- г) илмий тадқиқот;
- д) техникавий тадқиқот.

3. “Эврика” тушунчасининг мазмунини тушунтириш

- а) “Топдим!” деган маънони билдиради;
- б) масала ечимидан хурсандлик;
- в) масала ечими натижаси;
- г) ечим йўли номаълум ҳолда ҳал қилинадиган масаланинг финали;
- д) ҳаммаси тўғри.

4. Қайси тадқиқот шакли тадқиқотчи олдида кўпроқ талаблар қўяди?

- а) кундалик ҳаётдаги тадқиқот;
- б) диний тадқиқот;
- в) бадний тадқиқот;
- г) техникавий тадқиқот;
- д) илмий тадқиқот.

5. Ижодий тафаккурнинг инкубация босқичи зарурлиги қайси қаторда тўғри тушунтирилган:

- а) мианинг дам олиб, фикрнинг тиниқлашиши учун зарур;
- б) масаланинг аҳамиятини тушуниб олиш учун зарур;
- в) вақт ўтиши масалани ҳар томонлама ўйлашга, бошқа маънавий омиллардан фойдаланишга имкон яратади;
- г) бу босқич фақат илмий тадқиқот учун зарур;
- д) а ва б жавоблар тўғри.

6. Ижодий тафаккурга ҳаляқит берадиган омиллар қайси қаторда тўғри кўрсатилган:

- а) ёт қарашларни нотанқидий қабул қилиш;
- б) ташқи ва ички назорат;
- в) ечимнинг шаблонини бериш;
- г) тез жавоб топишга уриниш истаги;
- д) ҳаммаси тўғри.

Адабиётлар

- 1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. –Т.: Ўзбекистон, 2011.
- 2. Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008.
- 3. Каримов И. Жаҳон молиявий–иқтисодий инқирози ва Ўзбекистон шаронтида уни бартараф этиш йўллари. –Т.: Ўзбекистон, 2009.

4. Каримов И. Мамлакатда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. –Т.: Ўзбекистон, 2010.

5. Каримов И. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. –Т.: Ўзбекистон, 2011.

6. Саифназаров И., Қосимов Б., Никитченко Г. Илмий ижод методологияси. –Т., 2004.

7. Шермухамедова Н. Билиш фалсафаси. –Т., 2005.

8. Золотухин В.Е. История и философия науки. Для аспирантов и соискателей. М-Ростов-на-Дону. Изд.центр “Март”, 2006.

9. Мамчур Е.А. Фундаментальная наука и современные технологии. /Вопросы философии, 2011, №3

10. Креативность/attachment:/133/.htm

11. Критическое мышление attachment:/173/.htm

12. Творческое мышление: истоки, этапы, критерии оценки. Диагностика креативности. <http://ru.wikipedia.org/>

3 –мавзу. ФАЛСАФА ВА ФАН ТАРИХИДА ТАДҚИҚОТ МУАММОЛАРИНИНГ ИШЛАБ ЧИҚИЛИШИ

1. Фалсафа ва фанда тадқиқот муаммоси.

2. Ўрта аср мутафаккирларининг илмий тадқиқотга қўшган ҳиссалари.

Таянч тухунчалар: Антик фалсафа, илмий назарий тафаккур, уйғониш даври фалсафаси, иродавий интилиш, инсон тадқиқотчилиги, эмпирик фалсафа, немис классик фалсафаси, Ўрта аср Марказий Осиё мутафаккирлари, ҳаёт фалсафаси.

Антик фалсафада тадқиқот чексиз ва одатий борлик билан эмас, чекланган, ўзгарувчан, ўткинчи борлик соҳаси билан боғланган. Абадий борлик соҳасини англаш ҳар қандай, шу жумладан тадқиқотий фаолиятдан ҳам юқори қўйилади. Бадиий тадқиқотни тушунишда, кейинчалик, айниқса Платондан бошлаб Эрос ҳақидаги таълимот инсон томонидан дунёни олий (“онгли”) эгаллашга интилиш сифатида ривожлантирилади. Ижод ана шу интилишнинг ҳолати сифатида майдонга чиқади.

Милет мактаби мутафаккирлари – Фалес, Анаксимандр, Анаксимен – Европа илмий-назарий ва фалсафий тафаккурини бошлаб бердилар. Улар илмий тадқиқот соҳасида қатор кашфиётлар қилдилар. Масалан, Фалес ҳар қандай предметнинг баландлигини ўлчашнинг умумий усулини топди. Эр.ав. 587 йилнинг 28 майда куёш тутилишини олдиндан айтди, ой нурунинг табиатини биринчи бўлиб тушунтирди, ернинг қатор ҳодисаларини тадқиқ қилди. Унга магнетизм ҳодисаси ҳам маълум эди. У табиат ҳодисаларини назарий жиҳатдан асослаб бериб, назарий фанга асос солди. Унинг шогирди Анаксимандр геометриянинг ўзигача маълум бўлган қондаларини тизимга солди, космогонияда дунёнинг келиб чиқишини табиий-илмий жиҳатдан тушунтирди, чексиз дунёлар мавжудлигини биринчи бўлиб айтди, астрономияда муҳим кашфиётлар қилди, биринчи бўлиб осмон сферасининг моделини яратди, биринчи бўлиб ер харитасини тузди. Яна бир миллетлик мутафаккир Анаксимен табиий-илмий соҳада қатор кашфиётлар қилиб, илмий тадқиқот намуналарини кўрсатди. Жумладан, астрономия соҳасида у биринчи бўлиб ҳаракатсиз юлдузлар ва сайёралар ўртасидаги фарқни аниқлади, осмон jismlari жойлашуви тартибини Анаксимандрга нисбатан тўғри кўрсатиб берди (Ерга энг яқини – ой, кейин куёш, сўнг сайёралар ва ниҳоят ҳаракатдаги юлдузлар). Метеорологияда Анаксимен қор, дўл, чақмоқ, ёмғир ва бошқа табиат ҳодисаларини табиий-илмий нуқтаи назардан тушунтирди.

Пифагор мактаби ишлари илмий тадқиқот тарихида муҳим ўрин тутди. Пифагор қарашлари назарий математиканинг шаклланиши учун муҳим шароит яратди. Антик даврда кўпгина математик билимлар табиат объектлари ва жараёнларини тушунтиришда қўлланди. Сайёралар ҳолатини ҳисоблаб чиқиш, куёш ва ой тутилишини олдиндан айтиш, Ер, ой, куёшнинг ҳажмини ва улар ўртасидаги масофани ҳисоблашга уриниш, гелиоцентрик (Аристарх Самосский ғояси) тасаввурлар, геоцентрик система яратилди.

Антик даврда физик жараёнларни изоҳлашда ҳам математикани қўллаш соҳасида муҳим қадамлар қўйилди. Архимед, Евклид, Герон, Птолемей илмий тадқиқотлари шулар жумласидандир.

Аммо антик давр назарий табиатшуносликни шакллантира олмади, назарий қондалар экспериментал тадқиқотлар билан боғланмади.

Ўрта аср фалсафасида тадқиқот жараёнига қарашлар худони дунёни эркин яратадиган шахс сифатида тушуниш билан боғлиқ. Бунда тадқиқот қўқликдан борлиқни келтириб чиқарувчи иродавий интилиш сифатида намоён бўлади. Августин инсон шахсида ҳам ироданинг аҳамиятини таъкидлайди: айнан тарих дунё ҳақида илоҳий фикрнинг амалга оширилишида инсон иштирок этадиган соҳа деб қаралади. Шундай қилиб, ақл эмас, ирода ва эътиқодга иродавий интилиш инсонни худо билан боғлайди, шахс қарашлари аҳамият касб этади, индивидуал қарор худо томонидан дунёни яратишда иштирок этиш шакли сифатида майдонга чиқади: бу тадқиқот жараёнини ноёб ва такрорланмас ҳолат сифатида тушуниш учун шароит яратади. Шунга кўра тадқиқот соҳаси асосан тарихий, ахлоқий–диний соҳаларни қамраб олади, бадий ва илмий тадқиқотга аксинча, қандайдир иккинчи даражали ҳодиса сифатида қаралади.

Уйғониш даврида инсоннинг чексиз тадқиқотий имкониятлари ҳақидаги фикрлар кенг тарқалди. Бу даврда тадқиқот асосан бадий тадқиқот сифатида англанади. Ижодий мушоҳада бадий тадқиқотнинг моҳияти сифатида қаралади. Ижодий билимнинг ташувчиси сифатида генийга сизгиниш, тадқиқотий фаолият актига ва тадқиқотчи шахсга қизиқиш пайдо бўлади. Аста-секинлик билан тарихга инсон тадқиқотининг соф маҳсули сифатида қараш қарор топа бошлайди. Масалан, итальян файласуфи Ж.Вико инсонга тилнинг, ахлоқнинг, урф–одатнинг, санъат ва фалсафанинг яратувчиси, тадқиқотчи сифатида, яъни моҳиятан айтганда, тарихнинг тадқиқотчи сифатида қарайди.

Уйғониш даврида Леонардо да Винчи механика, физика, гидравлика ва бошқа соҳаларда, Николай Коперник астрономия соҳасида (Қуёш системаси тузилишининг гелиоцентрик назарияси), Иоган Кеплер астрономия, космология, осмон механикаси соҳаларида гениал табиий – илмий тадқиқотнинг буюк намуналарини бердилар.

XVI – XVII асрларда илмий тадқиқот янада юқори босқичга кўтарилди. Г. Галилей, И. Ньютон, Р. Гук, Л. Эйлер ва бошқа олимлар тадқиқоти натижасида тажрибада кўп марта тасдиқланган классик механикага асос солинди.

Янги даврнинг гениал файласуфлари Ф. Бекон, Т. Гоббс, Ж. Локк, Д. Юм тадқиқотга инсон томонидан янги механизмлар, машиналар, ускуналар яратадиган ихтиро деб қарадилар.

Буюк файласуфлар бўлмиш Ф. Бекон, Р. Декарт, Б. Спиноза инсон тадқиқотига юқори баҳо бердилар. Унинг мақсади табиат устидан инсон ҳукмронлигини таъминлаш ва инсоннинг ўзини такомиллаштириш, деб ҳисобладилар, илмий билим методларини ишлаб чиқдилар. Инсон эркинлиги тадқиқотнинг зарур шароити деб билдилар.

Инглиз эмпирик фалсафаси тадқиқотни асосан тасодифий, аммо муваффақиятли амалга ошган мавжуд элементларнинг комбинацияси сифатида талқин қилади. Ижодга ихтирочиликка яқин бўлган ҳодиса сифатида қаралади.

Ижоднинг тугал концепцияси XVIII асрда И. Кант томонидан яратилди. У тадқиқотий фаолиятни тасаввурнинг самарали лаёқати ҳақидаги таълимотида махсус таҳлил қилади. Бу таълимот ҳиссий таассуротларнинг турли-туманлиги ва фаҳм тушунчаларининг бирлиги ўртасида боғловчи звено бўлиб майдонга чиқади. Чунки у бир вақтнинг ўзида тасаввурларнинг яққоллиги ва тушунчаларни синтезлаштирувчи кучга эга. “Трансценденталь” таассурот, шундай қилиб, мушоҳада ва фаолиятнинг умумий асоси бўлади, тадқиқот эса билимнинг асосида ётади.

Кантнинг бу таълимоти Ф. Шеллинг томонидан ривожлантирилди. Шеллингга кўра, тасаввурнинг тадқиқотий лаёқати онглилик ва онгсизлик фаолиятининг бирлигидир. Шунинг учун кимки бу лаёқатга эга бўлса (гений) гўё онгсизлик ҳолатида тадқиқот қилади. Худди табиат каби тадқиқот қилади. Фарқи шундаки, табиат тадқиқоти объектив, яъни онгсизлик жараёни, инсоний тадқиқот жараёни эса унинг эркинлиги билан кечадиган кундалик субъектив жараёндир. Шеллингга кўра, тадқиқот, асосан рассом ва файласуфнинг тадқиқоти инсон ҳаёт фаолиятининг олий шаклидир: бу ерда инсон мутлак билан тўқнашади. Романтизмда тадқиқот ва генийга сизгиниш шундай кучаядики, натижада шу билан бирга маданият тарихида ўтмиш тадқиқотининг маҳсули сифатида қизиқиш ортади.

XIX аср охири ва XX асрларда идеалистик фалсафа йўналишларида тадқиқотга асосан механик-техник фаолиятга қарама-қарши равишда қаралди. Ҳаёт фалсафаси тадқиқотий табиий бошланғични техник рационализмга қарама – қарши қўйса, экзистенциализм тадқиқотнинг маънавий – шахсий табиатини таъкидлайди. Ҳаёт фалсафасида тадқиқотнинг ривожланган концепцияси А. Бергсон томонидан (“Ижодий эволюция”, 1907) ишлаб чиқилди: тадқиқот янгининг узлуксиз туғилиши сифатида ҳаётнинг моҳиятини ташкил қилади. У объектив амалга ошадиган жараёндир. Табиатда тадқиқот – туғилиш, ўсиш, етилиш кўринишида, онгда эса янги образлар ва таассуротларнинг вужудга келиши шаклида амалга ошади. У тадқиқотни субъектив техник фаолиятга қарши қўяди. Субъектив техник фаолият, унинг фикрича, фақат эскини комбинация, конструкция қилишга асосланган. Маданият ва тарих тадқиқотини таҳлил қилар экан, ҳаёт фалсафаси унинг ноёблигини, индивидуал – тақрорланмас характерини таъкидлайди.

Экзистенциализмда тадқиқотий бошланғичнинг ташувчиси шахс ҳисобланади. Шахс эса қандайдир экзистенция, яъни эркинликнинг иррационал бошланиши, табиий зарурият ва ақлий мақсадга мувофиқликдан ўзиб кетиш, табиийлик ва ижтимоийлик чегарасидан чиқиш сифатида тушунилади. Ижодий экстаз, Н.А. Бердяев ва М. Хайдеггерга кўра, экзистенциянинг (мавжудлигининг) энг адекват шаклидир.

Прагматизм, инструментализм, неопозивитизм фалсафий оқимларида тадқиқотга бир томонлама, амалий нуқтан назардан қаралади: тадқиқот –

асосан ихтирочилик, унинг мақсади эса маълум вазият тақозо қилган масалани ечишдир.

Ижодни интеллектуалистик тушунишнинг бошқа варианты неореализм, феноменология оқимлари қарашларида ифодаланган. Бу типдаги кўпчилик мутафаккирлар тадқиқотни тушунишда фақат табиатшуносликка эмас, соф фан ҳисобланмиш математикага кўпроқ таянадилар. Ижоднинг асоси, инструментализмда бўлгани каби фаолият эмас, балки интеллектуал мушоҳададир.

Марксизм тадқиқотий жараёнга табиат ва жамиятни инсон мақсадлари ва эҳтиёжларига мос ҳолда воқеликнинг объектв қонунлари асосида ўзгартирувчи инсон фаолияти деб қарайди. Ижод яратувчи фаолият сифатида тақдорланмас, оригинал ва ижтимоий-тарихий ноёблиги билан ажралиб туради. Ижодий яратувчанлик инсон онги фаоллигининг натижасидир.

Турли даврларда ижодга бўлган қарашлар

Давр	Ижодга муносабат
Антик фалсафа	Ижод чекланган, ўзгарувчан, ўткинчи борлиқ соҳаси билан боғлиқ. Абдий борлиқ тадқиқотдан устун туради. Ижод – дунёни онгли эгаллашга интилишнинг ҳолати
Ўрта аср фалсафаси	Худо – дунёни эркин яратадиган шахс. У борлиқни йўқликдан тадқиқот қилади. Тарих дувё ҳақида илоҳий фикрнинг амалга ошуви бўлиб, тадқиқотга ва эътиқодга иродавий интилиш туфайли шахс тадқиқотда иштирак этиш шакли сифатида майдонга чиқади. Ижод соҳаси тарихий, ахлоқий – диний соҳаларни қамраб олади
Ўйғониш даври фалсафаси	Инсон чексиз тадқиқотий имкониятларга эга. Гений инсон фаолияти мукаддасдир. Инсон тилнинг, урф-одат, ахлоқнинг, санъатнинг ва фалсафанинг, моҳиятан тарихнинг тадқиқотчидир
Янги давр эмпирик фалсафаси	Ижод – мавжуд элементларнинг мувафакқиятли амалга ошган, асосан тасодифий комбинацияси. Ихтирочиликка яқин ҳодиса
Немис классик фалсафаси	Каант: тадқиқот – инсон тасаввурининг самарали лаёқати. У эса тасаввурларнинг яққолиги ва тушунчаларни синтезлаштирувчи кучга эга. Ижод билишнинг асосида ётади. Шеллинг: онглилик ва онгсизлик фаолиятининг бирлигига эришган инсон табиат каби, аммо эркинлик билан кечадиган субъектив тадқиқотга эга. Ижодда инсон мутлақ билан тўқнашади
Ҳаёт фалсафаси	Ижод – янгининг узлуксиз тугилиши, объектив кечадиган жараён. Табиатда тадқиқот тугилиш, ўсиш, етилиш кўринишида, онда – янги образлар ва тасаввурларнинг вужудга келиши шаклида амалга ошади. (А. Бергсон)
Экзистенциализм	Шахс тадқиқотий экзистенцияга эга, яъни табиийлик ва ижтимоийликдан чиқишга, тадқиқотий экстазга лаёқатли
Прагматизм, инструментализм, неопозитивизм	Ижод – асосан ихтирочилик, унинг мақсади эса маълум вазият тақозо қилган масалани ечишдир
Неореализм, Феноменология	Ижоднинг асоси интеллектуал мушоҳададир. Бу математикада яққол намоён бўлади
Марксизм	Ижод – инсон онги фаолиятининг натижаси, воқеликни объектв қонунлар асосида ўзгартирувчи фаолият

Ўрта аср Марказий Осиё мутафаккирларининг илмий тадқиқот муаммосига кўшган ҳиссалари.

Ўрта асрларда яшаган буюк бобокалонларимиз Ал-Фаробий, Ал-Фарғоний, Ал-Хоразмий, Ал-Беруний, Абу Али Ибн Сино ва бошқалар тўғрисида тингловчилар кенг маълумотларга эга бўлганларини ҳисобга олиб, улар тадқиқотининг айрим жиҳатларигагина диққатни қаратамиз¹.

Қадимги юнон натурфалсафаси XVII–XVIII аср Европа табиатшунослигининг пайдо бўлиши учун зарур бўлган асосларни ярата олмади. Бу асослар ўрта аср мусулмон Шарқ мутафаккирлари томонидан яратилди.

Мусо ал-Хоразмий томонидан ўнлик позицион системасининг кашф этилиши илмий тафаккур ривожини учун чексиз имкониятларни яратиб берди. Гап шундаки, қадимда юнонлар аслида қадимги шумерликлар томонидан шакллантирилган олтимишлик санок системасидан фойдаланганлар. Араблар эса санокни (рақамларни) араб алифбосидаги ҳарфлар билан ифодалаганлар. Бу эса математика ва математика билан боғлиқ бўлган барча фанларда мураккабликларни, чалкашликларни келтириб чиқарган. Жуда катта миқдорларни ифода этувчи сонларнинг яна шу тахлитдаги сонларга кўпайтириш, даражага кўтариш, бўлиш каби жараёнларни амалга ошириш катта қийинчиликлар туғдирар эди. Математика том маънода Птоломей замонларидан бошлаб такомиллаштиш жараёнидан маҳрум бўлиб қолган эди.

Ана шундай шароитда яқин шарқ мутафаккирларига яқши таниш бўлган Ҳинд рақамини ўнлик рақам тизимига айлантиришнинг аҳамиятини илғаб олган буюк ватандошимиз томонидан “Сифр”нинг кашф этилиши ва унинг ўз ўрнига қўйилиши орқали ҳинд рақами мукамал системага айлантирилди. Хоразмийнинг яна бир буюк хизмати математика ривожининг олий босқичини бошлаб берган “Ал-жабр”ни (Алгебрани) математиканинг алоҳида соҳаси сифатида шакллантирганлигидир.

IX–XI аср Шарқ мутафаккирлари мантиқ қонунлари ва қондалари ҳақиқатнинг ягона мезони бўла олмаслигини англаб етган эдилар. Улар биринчи навбатда фанни бошқа илмлардан ажратиб олишга интилганлар. Илмий билимларнинг мантиқ талабларига мос келиши талабидан ташқари уларни тажрибада бевосита синаб кўриш йўли билан чин ёки ёлгонлигини аниқлашга уринганлар.

Ибн Сино тажрибалар ўтказиш ақл билан чиқарилган хулосаларнинг чинлигини тасдиқлаш учун зарурдир, деган фикрни қатъий ҳимоя қилади. Демак, дунёвий билимларнинг қарор топишида, ҳақиқат мезонини аниқлашда тажрибанинг аҳамиятига эътибор қаратган.

Тажрибадан самарали фойдаланишда, уни ҳақиқатнинг мезони деб талқин этишда Беруний замондошларидан ўзиб кетди. Унинг фикрича “Ҳеч қандай моддий ёки маънавий омил тажрибанинг илм-фан соҳасидаги асосий мезонлик вазифасини бажара олмайди”. Шундай қилиб, Шарқ уйғониш даври дунёвий фанлари фақат мантикий мезонлар билан чекланиб қолмасдан, эътиқод

¹ Бу ҳақда тўлароқ қаранг: Тоҳир Карим. Миллий тафаккур тараққиётидан. (“Авесто” замонидан то XXI аср бошларигача). -Т.: Чўлпон, 2003; Ўша муаллиф. Шарқ ал-Тайр юлдузлари. -Т.: Чўлпон, 2005.

ма мантиқ талабларига мос ҳукмрон хулосаларини кузатиш ҳамда тажрибалар орқали тасдиқлайдиган билимларни йиғиб, бир тизимга солишга алоҳида эътибор қаратганлар.

Бу даврдаги илмий билимларнинг яна бир жиҳати, уларнинг ижтимоий муҳит талаблари билан кишиларнинг ҳаётий эҳтиёжларини қондиришни мақсад қилиб қўйганлиги эди. Хоразмий ўзининг “Ал-жабр ва ал-муқобала” асаридан ерни ўлчаш, мураккаб мулкий тақсимот билан боғлиқ муаммоларни ечишга бўлган зарурият туфайли ал-жабр тенгламалари тўғрисидаги фанга кучли эҳтиёж туғилганини кайд қилган эди.

IX-XII асрларда математиканинг беқиёс даражада ривож топиши биринчи навбатда математика билан боғлиқ бўлган соҳаларда мустақил фанлар қарор топа бошлади. Астрономия, география, тарих, медицина, доришунослик, геодезия, минералогия, этнография ва х.к. шулар жумласидандир. Шунинг учун ҳам қадимги юнон мутафаккирларидан фарқли ўлароқ, бу даврда Шарқ мутафаккирлари орасидан ўзларини файласуф деб ҳисобламайдиган соф математик, астроном деб ҳисобловчи Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний, Абу Райҳон Беруний каби фан дарғалари етишиб чиқди.

Ўрта аср Марказий Осиё мутафаккирларининг муҳим кашфиётлари

Муаллифлар номи	Кашфиётлар
Мусо ал-Хоразмий (783-850)	<ul style="list-style-type: none"> • Алгебра фанига асос солди. • Ўнлик позицион ҳисоблаш системасини яратди. • Астрономияни ривожлантирди. • Тригонометрияга “текис”, “аксланган синус”, “тангенс”, “хотангенс” тушунчаларини киритди ва жадвалларини келтирди. • Иқлимлар назариясини такомиллаштирди, географияни шу асосда биринчи бўлиб баён қилди
Аҳмад ал Фарғоний (тахм.797-865)	<ul style="list-style-type: none"> • “Самовий ҳаракатлар ва умумий илми нужум” китобида астрономияни ривожлантирди. • Ўзининг иқлимлар назариясини яратди
Абу Али Ибн Сино (980-1037)	<ul style="list-style-type: none"> • Тиббиёт билан боғлиқ кўп ихтиролар қилди. Ботаника, география, астрономия, математика, кимё фанларини бойитди. • Фалсафани ривожлантирди. • Бадий асарлар ёзди
Абу Райҳон Беруний (973-1048)	<ul style="list-style-type: none"> • Астрономия, физика, математика, геодезия, геология, минерология, тарих, филология ва б. фанларни ривожлантирди. • Ўрта аср шароитида илмий табиатшуносликка асос солди, тажрибага, кузатиш, экспериментга асосланувчи аниқ илмий тафаккурни бошлаб берувчилардан бўлди. • Геоцентрик ва гелиоцентрик тизимларни тенг кучли деб ҳисоблади. • Бошқа дунёлар борлиги тўғрисида тахмин қилди. • Санскрит тилидан арабгача, араб тилидан санскрит тилига таржималар қилди

Шундай қилиб, дунёвий, табиий-илмий фанларнинг қарор топиши, уларнинг мустақил фан соҳалари сифатида ажралиб чиқиш жараёни XVII аср Европада эмас, балки IX-XI аср мусулмон Шарқ мутафаккирлари, хусусан,

Марказий Осиё алломаларининг машаққатли изланишлари туфайли содир бўлган деб ҳисоблаш лозим. Агар IX-XI аср илмий тадқиқоти бўлмаганида XVII-XVIII аср янги давр Европа табиатшунослик фанлари ҳам қарор топмаган бўлур эди¹.

Шундай қилиб, инсон ижодига бўлган муносабат илмий билимларнинг ўсиши ва жамият дунёқараши ҳамда эҳтиёжлари билан боғлиқ ҳолда ўзгариб келган. Инсон ижодига муносабатда асос бўлган диний ғоялар жамият эҳтиёжларига мос ҳолда янгича талқин қилинган.

Ўрта аср Марказий Осиё мутафаккирларининг ижодга бўлган қарашлари ва илмий ижод наъмуналари янги давр Европа фани ва фалсафасига самарали таъсир кўрсатган.

Инсон ижодига бўлган турли фалсафий талқинлар кўпайиб борган. Бу эса ижоднинг кўп қиррали, мураккаб ҳодиса эканлигини кўрсатади. Ҳозирги даврнинг глобал муаммолари кескинлашгани шароитида табиат ва жамиятнинг ривожланиши ҳам, сақланиб қолиши ҳам инсон ижодига боғли бўлиб қолди.

ТЕСТЛАР

1. Қадимги Шарқ илмий билимларидан антик давр илмий билимлари қандай фарқ қилади?

- а) олдиндан кўра олишлари билан;
- б) бевосита амалиётга боғлиқлиги билан;
- в) ҳодисалар такрорланиши сабабларини тушунтириш билан;
- г) тушунчали тафаккурга асосланиши билан;
- д) в ва г жавоблар тўғри.

2. Натурфалсафанинг асосий методологик ғояси қайси қаторда тўғри кўрсатилган?

- а) табиат қисмларга ажралмаган қандайдир бутунликдир;
- б) табиатдан ташқарида ҳеч нарса йўқ;
- в) ҳақиқий билим-илмий билимдир;
- г) фалсафанинг илмий билимларга алоқаси йўқ;
- д) олам ўзгармайди.

3. Табиий-илмий билимлардан мақсад:

- а) табиат ҳодисаларининг қонуниятини билиш;
- б) бўлажак ҳодиса ва жараёнларни олдиндан кўриш;
- в) табиат қонунларидан амалда фойдаланиш;
- г) табиий-илмий билимнинг метод ва усулларини ишлаб чиқиш;
- д) барча жавоблар тўғри.

4. Бадий ва илмий тадқиқотга иккинчи даражали ҳодиса сифатида қараш устивор бўлган давр:

- а) энг қадимги давр;
- б) антик давр;

¹ Бу ҳақида қаранг: Тоҳир Карим. Дунёвийлик фалсафаси-Дунёвийлик фалсафаси. Мақолалар тўплами. –Т.: ТДИУ, 2007, 5-28 бетлар.

в) ўрта асрлар даври

г) уйғониш даври;

д) янги давр.

5. Инсон тадқиқотида бадний тадқиқотини устувор деб билган давр:

а) энг қадимги давр;

б) антик давр;

в) ўрта асрлар даври

г) уйғониш даври;

д) янги давр.

6. “Юз йил ўтмасдан Европада 3 йриқ математикни айтиш қийин бўлиб қолади. Бу фан Бериулли, Эйлер, ... олиб келган жойда тўхтади. .... Уларнинг асарлари Миср пирамидалари каби бизда инсоннинг қудрати ҳақида ҳайратли тасаввурлар уйғотади”. Д. Дидронинг бу сўзларини қандай баҳолайсиз?

а) тўғри айтилган башорат;

б) математиканинг келажаги йўқ деб билган;

в) математика бошқа фанларга аралашиб, мустақиллигини йўкотади, демоқчи;

г) илмий тадқиқот поёнига ета боради, деган догматик фикр;

д) ҳаммаси тўғри;

7. Форобий фикрича, инсон ақлини билимлар билан бойитиш учун хизмат қилувчи фанлар қайси қаторда?

а) сиёсат, ахлоқ, таълим-тарбияга оид билимлар;

б) фалсафа;

в) математика, табиатшунослик, метафизика;

г) тилшунослик, шеърят, нотиклик санъати;

д) барчаси тўғри.

8. Хоразм Маъмун академиясида тадқиқот қилган олимлар қайси қаторда:

а) Абу Наср ал-Масихий, Абу Наср ибн Ироқ, Бериуний, Ибн Сино;

б) Ал-Форобий, Ибн Сино, Бериуний, Фарғоний.

в) Мусо Хоразмий, Замахшарий, Бериуний.

г) Журжоний, Ал-Киндий, Абул Хайр Хаммор.

д) Барчаси тўғри.

9. Инсоннинг космосга учиши ғоясини ўйлаган ва амалга оширишга Уринган астронот:

а) Абу Наср Исмоил ибн Хаммод ал-Жавҳарий;

б) Аҳмад Мухаммад ас-Саҳрий;

в) Абу Мансур ас-Саолибий;

г) Зайниддин Журжоний;

д) Тўғри жавоб йўқ.

10. Саккизта астрономик асарни маълум бўлиб, бирортаси ҳозирги замон тилларига таржима қилинмаган, оқибатда Шарқ ва Ғарбда ўта машхурлиги сабаблари ўрганилмаган олим?

- а) Холид ибн Абдумалик;
- б) Ибн Сино;
- в) Ал-Беруний;
- г) Ал-Хоразмий;
- д) Ал-Фарғоний.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. –Т.: Ўзбекистон, 2011.
2. Каримов И. Юксак маънавият – энгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008.
3. Каримов И. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози ва Ўзбекистон шароитида уни бартараф этиш йўллари. –Т.: Ўзбекистон, 2009.
4. Каримов И. Мамлакатда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. –Т.: Ўзбекистон, 2010.
5. Каримов И. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. –Т.: Ўзбекистон, 2011.
6. Бартенов С.А. История и философия экономической науки. Пособие кандидатскому экзамену. –М.: Магистр, 2008.
7. Дунёвийлик ва ижтимоийлик. Мақолалар тўплами. –Т.: Чўлпон номидаги нашриёт тадқиқот матбаа уйи, 2008.
8. Дунёвийлик фалсафаси (мақолалар тўплами). –Т.: ТДИУ, 2007.
9. История и философия экономики. Пособие для аспирантов. –М., 2006.
10. Карим Т. Шарқ-ат-Тайр юлдузлари. –Т.: Чўлпон номидаги нашриёт тадқиқот матбаа уйи, 2005.
11. Креативность /attachment:/133/.htm
12. Критическое мышление attachment:/173/.htm
13. Творческое мышление: истоки, этапы, критерии оценки. Диагностика креативности. <http://ru.wikipedia.org/>

4-мавзу. БИЛИМЛАР ТИЗИМИДА ИЛМИЙ БИЛИМНИНГ ЎРНИ

1. Билим тушунчаси.
2. Илмий билимнинг ўзига хос хусусиятлари.
3. Илмий билимларни чегаралаш муаммоси.

Таълиқ тушунчалар: ахборот, илм, билим, эътиқод, илмий билим, ноилмий билим, квазиилмий билим, аксиллмий билим, демаркация, К.Поппер, верификация, фальсификация.

БИЛИМ ТУШУНЧАСИ

Билим инсонларни бошқа жонзотлардан тубдан фарқ қиладиган хусусият эканлигига ҳеч ким шубҳа қилмаса керак. Инсон ва жамиятни билимсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Инсон билими орқали инсонийлигини намоён қила олади. Бу ҳақда Аристотель: “Киши билимлари туфайли ўзининг асосий инсонлик моҳиятини амалга оширади ва бу унинг барча энг элементар хатти-ҳаракатларидаёқ намоён бўлиб туради”, - деб таърифлаган эди¹. Жамият ва инсоннинг шаклланиши, ривожланиши билим туфайлидир.

Билимнинг муҳим шакли бўлган илмий билим моҳиятини англамоқ учун, аввало билим тушунчасини англаб олмақ муҳим. Зотан, ахборот, илм, билим, эътиқод тушунчаларининг муносабати масаласида турли, ҳатто ўзаро зид қарашлар мавжуд. Айримлар фикрича, билим ва ахборот бир мазмундаги тушунчалардир, чунки ҳар қандай ахборот маълум билимни ифодалайди. Шунинг учун улар “ахборотлашган жамият” ва “билим жамияти” тушунчаларини бир маънода, бир мазмунда қўлайдилар. Бундан ахборот билимнинг мавжудлик ва тарқатиш усулларида бири деб ҳулоса чиқариш мумкин. Агар ахборот маълум асосларга эга бўлса ва қандайдир мантқиққа, ишончга кўра қабул қилиш мумкин бўлса, билим деб аталиши мумкин.

Шунингдек, билимнинг эътиқод, ишонч тушунчалари билан алоқаси ҳам мураккаб. Асосли билим ишонч-эътиқодни шакллантиради, яъни ҳар қандай эътиқод маълум ишончли билимларга таянади. Аммо эътиқоднинг ўзини билим деб бўлмайди. Ишонч у ёки бу даражада асосларга эга бўлади. Акс ҳолда, ишонч-эътиқод шаклланиши мумкин эмас. Аммо ишонч ўта кучли, ҳеч бир шубҳага ўрин қолдирмайдиган ҳолда асосланса ишонч бўлмай қолади ва билимга айланади. Демак, билим маълум бир ишонч-эътиқод асосида юзага келади. Турли ишонч-эътиқодлардан турлича билимлар келиб чиқиши мумкин. Маълум эътиқод асосида яратилган ахборотларни ишончли билим сифатида қабул қилиш мумкин, бошқа эътиқодга кўра у уйдирма деб тасаввур қилинади.

Билим умумий тушунчалардан бири бўлганлиги ва бир қаторга кўйиш мумкин бўлмаган жуда кўп кўринишлари мавжудлиги туфайли унга ҳамма қабул қиладиган, бир маъноли, қатъий таъриф бериш қийин.

Билимни тушуниш учун унинг таркибини, турларини таҳлил қилиш зарур. Аввало, билим-лаёқат ва билим-ахборотни фарқламоқ лозим. Билим-лаёқат бирор лаёқатни эгаллаб олганлик даражасини ифодалайди. Масалан,

¹ Аристотель. Метафизика. - М.: 1980 й., 65-б.

сузиш, велосипедда учиш ва ҳ.к. Табиийки, бундай билимларга нисбатан чинлик ва асосланганлик тушунчаларини қўллаб бўлмайди. Яхши ёки ёмон сузиш, велосипедда учиш мумкин, аммо уларни чин ёки хато деб баҳолаш мумкин эмас. Билим-ахборотда эса предметларга қандайдир белги, хусусият, сифат мавжудлиги ҳолати ифодаланади. Агар биз “Кит-сут эмизувчи эканини биламан” ёки “Учбурчак ички бурчаклари йиғиндиси икки тўғри бурчакка тенглигини биламан” десак, бу билимларни асосли ёки асоссиз, ишончли ёки ишончсиз, чин ёки ёлгон сифатида баҳолаш мумкин. Эпистемологияда билимнинг нечоғлик асосланганлик усуллари, унинг ишончли, чинлиги мезонларини излаш билимни фалсафий таҳлил қилишнинг асосий мотивидир.

Антик давр файласуфлари билим хато бўлиши мумкин эмас, деб ҳисоблаганлар. Ҳозирги давр эпистемологияси ҳам билимга ана шундай қарайди. Бу билим ўз аҳамиятига кўра янглишиш ва ёлгондан фарқ қилишини аниқлатади.

Одатда биз ниманидир биламиз десак, бу ҳақда қандайдир тўғри ва ишончли тасаввурга эга эканлигимизни ифодалаймиз. Биз қундалик ҳаётда билим деганда реал ҳаётга мос келадиган, маълум асосга эга бўлган ишончли тушунамиз.

Билимнинг эпистемологик талқини қуйидаги 3 шароитни ўз ичига олади:

1. Чинлиги (реал воқеликка мослиги).
2. Ишончлилиги (эътиқод қилиш, қабул қилиш мумкинлиги).
3. Асосланганлиги.

Бу шароитлар билимни тасодифий мосликдан чегаралайди. Дейлик, ҳали дунёнинг тузилиши ҳақида тасаввурга эга бўлмаган боғча боласидан “Куёш системасида нечта сайёра бор?”, деб сўрасангиз ва у “Тўққизта” деб жавоб берса, сиз буни бахтли тасодиф деб ҳисоблайсиз. Бола ўз жавобини асослаб беролмайди ва сиз унда бу ҳақда ҳақиқий билим йўқлигини қайд қиласиз.

Бундан билим тўғри ва асосланган ишонч эканлиги ҳақида дастлабки хулоса келиб чиқади. Аммо, бу таъриф билимнинг моҳиятини тушуниш учун етарли эмас. Ишонч юқоридаги 3 таснифга эга бўлса-да, барибир билим бўла олмайди. Айрим юзаки ҳодисаларга, далилларга асосланган ҳолда, ишончга эга бўлиш мумкин, аммо у билим эмас. Баъзан ишонч бахтли тасодифга кўра, тўғри, ҳақиқатга мос келиши мумкин.

Фанда ахборотнинг икки концепцияси мавжуд бўлиб, улар ўртасида мунозара давом этмоқда.

Ахборотнинг асосий концепциялари ва уларнинг мазмуни

Концепциялари	Мазмуни
Атрибутив	Ахборот барча жараёнлар ва системаларга хосдир (бутун материяга хосдир)
Функционал	Ахборот фақат ўз-ўзидан ташкилланадиган тизимларнинг (биологик ва ижтимоий тизимларнинг, био ва социотехник тизимларнинг) хоссасидир

Улар ўртасидаги мунозара деярли ярим асрдан бери давом этмоқда. Бу даврдан бери йирик илмий-технологик ва ижтимоий ўзгаришлар бўлди. Инсон

ҳаётини ўзгартириб юборган ахборотлашган жамият шаклланди. Илмий ва амалий фаолиятнинг турли соҳаларида кенг қўллаш билан боғлиқ ҳолда янги назарий ва методологик муаммолар пайдо бўлди. Лекин ахборотнинг табиати, унинг мавжудлик соҳалари ҳақидаги масалада ягона фикр йўқ. Сўнгги ўн йилликларда атрибутив концепция синергетика ривожига тўғрисида янада мустаҳкамланди. Лекин у “функционалистлар” томонидан келтириладиган бошқоқч қарашларга жавоб бера олмади. Унинг моҳияти қуйидагича: ахборот уч параметрға эға бўлиши керак: синтактик, семантик, прагматик.

Ахборотнинг 3 параметри:

- Синтактик;
- Семантик;
- Прагматик.

Функционалистлар эътирозича, ахборот физик жараёнларға ўз-ўзича тааллуқли бўлса, уларда семантик ва прагматик хусусиятларни тушунтириб бўлмайди. Атрибутивистлар бу мураккабликларни ҳал қилишнинг ёки четлаб ўтишнинг турли усулларини келтирадидлар. Ахборотнинг турли математиклашган концепциялари муайян техник ва ташкилий масалаларни ҳал қилишда гоёт самарали бўлса-да, ахборотнинг онтологик статусини таърифлаш учун етарли эмас.

Ахборот тушунчаси постиндустриал жамиятнинг рамзи бўлиб қолди. Ахборотни билим билан айнилаштириш, билимни кенг маънода тушуниш ҳозирги даврда кенг тарқалди. Машҳур фан файласуфи Карл Раймонд Поппер (1902-1994) ўзининг эволюцион билиш назариясида илмий, илмгача ва кундалик ҳаёт даражасидаги билимларни тенглаштириш билан чекланмасдан, инсон билимлари ва ҳайвонлар билимларни ўртасидаги мавжуд тафовутларни ҳам инкор қилади. Унингча билимни фақат инсон ва ҳайвонот дунёсигина эмас, барча тирик дунё вакиллари эгаллай оладидлар. “Фақат ҳайвонларгина била оладидларми? Нима учун ўсимликлар эмас?– сўрайди Поппер ва биологик ва эволюцион маънода .... нафақат ҳайвонлар ва одамларғагина кутиш, демак, билим (кўпинча анланмаган бўлса ҳам) хос, аммо ўсимликлар ва умуман барча организмлар кутадилар”. Шундай қилиб, эволюцион эпистемология нуқтаи назаридан амёба билими билан Эйнштейн билими (1879-1955) ўртасида моҳиятан сифатий эмас, миқдорий фарқ бор ҳолос.

Поппер қарашига кўра, соғлом фикрға асосланган танқидий реализм инсон билими ва бошқа тирик оламнинг билими ўртасида жуда катта умумийлик мавжудлигини қайд қилмаслик мумкин эмас.

Инсон ва тирик мавжудот билимининг умумий томонлари (Поппер фикрича)

1. Ҳар қандай билиш жараёни шароитға мослашиши жараёни, яъни адаптациядир.
2. Ҳар қандай тирик мавжудот, шу жумладан инсон томонидан амалға ошириладиган билиш жараёни учун албатта ноқисликлар мавжудлиги.

Поппер барча тирик мавжудотлар билимини бирлаштирувчи умумий белгини шундай тушунтиради: “Кўпол қилиб айтганда, бир хужайрали амёбадан Альберт Эйнштейнгача организмларнинг деярли барча билиш

шакллари айнан шу вазиятда долзарб бўлган ёки келгусида олдига кўндаланг бўладиган масалаларни ечишга мослашиш учун организмга хизмат қилади.” Иккинчи умумий белгини шундай асослайди: ҳар қандай тирик мавжудотнинг, шу жумладан инсоннинг ҳам билиш жараёни учун муқаррар камчиликлар хосдир. “Улар фойдаланадиган текшириш ва хатолар методи моҳиятига кўра унчалик фарқ қилмайди”, – дейди Поппер. Инсон билимининг бошқа тирик мавжудотлардан фарқи у ёки бу қарорга муносабат билдириш шаклидадир. Агар амёба ва бошқа тирик мавжудотлар тўсатдан, тўғридан-тўғри қарор қабул қилса, Эйнштейн ўз қарорига танқидий ёндашади, келгусида қарорларини инкор қилинишини кўзлаб, онгли равишда текширишдан ўтказилади.

Хуллас, шу нуқтаи назардан ахборот ва билимнинг мазмуни айний дейишимиз мумкин. Билимни табиий ва ижтимоий (инсоний) билимларга ажратсак ва инсон билимини ахборот билан таққосласак, уларда маълум тафовутларни кўрамиз.

Шуни унутмаслик керакки, инсон билими субъектив характерга эга. Уни кишилар турлича англаши, талқин қилиши, ўзгартириб бошқаларга етказиши мумкин. Агар у кенгайтириш, ахборот воситаларида ифодаланиши ҳолатига келиб, ҳамма учун бир хил объектив мазмун касб этса, ахборотга айланади.

ИЛМИЙ БИЛИМНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Инсоний билим муаммосининг яна бир мураккаблиги унинг кўриниши, турлари ранг-баранглиги билан боғлиқдир.

Одатда дастлабки, асос билим сифатида билимнинг уч асосий кўриниши фарқланади. Уни қуйидаги кўринишда ифодалаш мумкин (1-шакл).

Бу учликни таҳлил қилиб, билимнинг кўринишлари ҳақида қуйидаги мулоҳазаларни ифодалашимиз мумкин:

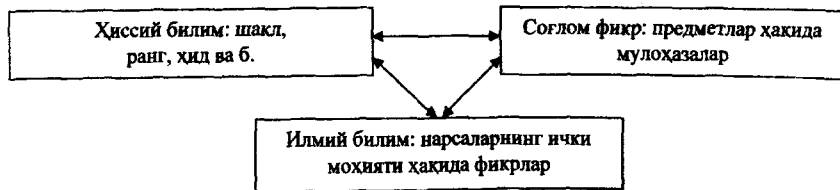
1. Ҳиссий маълумотлар бирламчи бўлиб, инсоннинг реал воқелик билан боғланишига асос бўлади.

2. Соғлом фикрга асосланган билим амалий тажрибамизга асосланади, тилни, асосий тушунчаларни шакллантиради.

3. Илмий билим ҳодисалар сабабларини ишончли, асосли даражада тушунтиради.

4. Билимнинг бу асосий кўринишлари ўзаро боғлиқдир. Улар бири-бирдан ажралган ҳолда мустақил мавжуд эмас.

1-шакл. Билимнинг асосий кўринишлари

Илмий билимни тушунишда бир қатор мураккабликлар ва чалкашликлар мавжуд. Аввало “илм” ва “билим” тушунчаларини фарқ қилмаслик ҳолатларини таъкидлаб ўтиш керак. Ҳар қандай билим илм эмас. Агар билим маълум даражада тизимга солинса, рационал жиҳатдан асосланса, маълум мантиқ асосида изчиллик касб этса, илмга айланади. Масалан, диний билимларнинг юқоридаги талабларга жавоб берадиган қисми “диний илмлар” дейилади. Иккинчидан, илмийлик даъво қиладиган қатор билимлар мавжудки, улар тарафдорлари бу билимларни фан, илмий билим билан бир қаторга, ҳатто ундан юқори қўйишига ҳаракат қиладилар. Учинчидан, фан, илмий билимлар эволюцияси узок тарихга эга бўлиб, бошқа билимлар билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ривожланган илм, фан сифатида қабул қилинган. Биз уларни қуйироқда алоҳида таҳлил қиламиз. Аввало илмий билимнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаб олайлик.

Илмий билимнинг ўзига хос хусусиятлари ўзи ўрганаётган воқеа ва ҳодисалар ҳақида асосланган, объектив билим олишга қаратилганидан келиб чиқади. Объектларни ўрганиш объектив қонунларнинг фаолияти ва ривожланишига бўйсунувчи тадқиқотлар ўтказишда илмий билимнинг ўзига хослиги белгиланади. У билимга субъектив истакларнинг қўшилишига йўл бермайди. Масалан, объектив дунё предметлари бадий билимда ифодаланганда инсоннинг қадриятларга муносабати ҳам акс этади. Қадриятларга баҳо бермаслик бадий образларни бузади. Илмий билимда эса шахс ҳаётининг ўзига хос томонлари илмий билим таркибига кирмайди.

Илмий билимнинг муҳим ўзига хос хусусиятларини қисқача таҳлил қиламиз (2-шакл).

Куңдалик ҳаётий билишда билиш воситаси сифатида табиий тилдан ва ҳаётий фаолиятда қўлланиладиган усул ва қуроллардан фойдаланишнинг ўзи етарли бўлади. Лекин улар оммавий амалиётда ўрганилмаган, ўрганиб бўлмайдиган объектларни билиш учун етарли эмас. Илмий билим бу объектларни тадқиқ қилишни таъминлайдиган ўзига хос амалиётни шакллантиради. Бу илмий экспериментдир.

2-шакл. Илмий билимнинг муҳим ўзига хос хусусиятлари

1.	Дунёни предметли – объектли тадқиқ қилиш
2.	Оммавий амалий фаолият доирасидан ташқаридоғи объектларни ўрганиш
3.	Ўзига хос усуллар ва воситалар билан иш кўриш
4.	Илмий натижаларнинг ўзига хослиги
5.	Илмий фаолият субъектининг ўзига хослиги

Унда қўлланиладиган асбоб-ускуналар ва қуроллар объектларни тажрибавий ўрганишнинг воситалари сифатида майдонга чиқади. Шу билан бирга фанда ихтисослашган назарий тил тизими аста-секин шакллана боради.

Оммавий амалиётда дуч келмаган объектлар илмий билишнинг объекти бўлади ва уларни ўрганиш методларини ташкил қилувчи махсус фаолият тизимини яратишни тақозо этади. Илмий тадқиқотнинг предмети ҳамisha методлар билан боғлиқдир. Илмий билиш одатдаги ҳаёт тажрибасидан

қанчалик узоклашса, “ноодатий” объектлар тадқиқотига қанчалик чуқур кириб борса, уни ўрганишнинг ўзига хос методлар тизимини яратиш ва ишлаб чиқиш зарурати шунчалик ойдинлаша боради.

Илмий тадқиқот объектларининг ўзига хослигини илмий фаолият маҳсуллари бўлган илмий билимларнинг асосий белгиларида ҳам кўришимиз мумкин. Улар кундалик ҳаёт билимларидан, стихияли-эмпирик билимлардан тубдан фарқ қилади. Стихияли-эмпирик билимлар асосан тизимлашмаган. Улар ижтимоий тажрибанинг тарихий ривожда тўпланган маълумотлардан, кўрсатмалардан, фаолият ва хатти-ҳаракат қондаларидан иборат. Уларнинг ишончлилиги ишлаб чиқариш ва кундалик фаолиятнинг мавжуд вазиятларида бевосита қўллагандагина аниқланади. Илмий билимларнинг ишончлилиги эса бу усул билан белгиланмайди. Чунки илмда асосан ишлаб чиқариш ва амалий тажрибада ўзлаштирилмаган объектлар ўрганилади. Шунинг учун илмий билимнинг чинлигини асослайдиган махсус усуллар керак бўлади. Улар олинган билимнинг экспериментал назорат ва чинлиги исботланган бошқа билимлардан келтириб чиқарадилар.

Илмий билим билан шуғулланиш билувчи субъектнинг махсус тайёргарлигини тақозо қилади. Бунда у илмий тадқиқотнинг тарихан шаклланган воситаларини ўзлаштириб олади, бу воситалар билан ишлашнинг усул ва методларини ўрганади. Бу жараёнда фанда маълум бўлган билимларни билади. Фанда янгилик бўлмаса, у илмий билим ҳисобланмайди (тадқиқотчи учун).

Атамаларни тўғри тушуниб олиш учун яна шуни таъкидлаш керакки, “илмий билим» тушунчаси тор ва кенг маънода қўлланилади. Кенг маънода, тизимга солинган, рационал асосланган, соғлом мантиқ талабларига тўла жавоб бера оладиган дунёвий илмлар назарда тутилади. Шу жиҳатдан диний илм илмий билим эмас, аммо фалсафий, эстетик, ахлоқий, сиёсий, иқтисодий, экологик ва бошқа дунёвий билимлар илмий билимлардир.

Демак, илмий билимларни табиий ва ижтимоий илмий билимларга бўлиш мумкин. “Илмий билим” тушунчасини тор маънода қўллаганимизда асосан табиий илмий билимларни назарда тутамиз. Бундай билимлар юқоридаги талабларга жавоб берганидан ташқари тажриба синовидан ҳам ўтган бўлади. Ҳатто соф назарий илмий билимлар ҳам идеал эксперимент натижаларидир. Бу ҳақда илмий билим даражаларини таҳлил қилганда алоҳида тўхталамиз.

Шу ўринда “илмий билим” ва “фан” тушунчаларининг маъно-мазмундаги тафовутни ҳам эсдан чиқармаслик лозим. Бирор илмий билимнинг ўзи фан бўла олмайди. Фан тизимга солинган илмий билимларнинг мажмуи бўлиб, маълум соҳада назариялар, концепциялар яратилганда шаклланади. Фан тушунчаси ҳам фалсафада ҳар хил мазмунда талқин қилинади. Ҳукмрон қарашга кўра том маънода фан XVII асрда шаклланган. Аммо кўпгина олимлар фан тушунчасини кенг маънода қўллаб, “Ўрта аср фани”, “Қадимги давр фани” ва ҳоказо ибораларда ифодаляйдилар.

Бу ўринда илмий билим тарихий эволюцияси жараёнида у билан ёнма-ён ёки муҳолифатда бўлган билимларни ҳамда илмийликни даъво қиладиган билимларни қисқа баён қиламиз (3-шакл).

3-шакл. Илмдан ташқари билимлар ва уларнинг таснифи

Тасниф	Таснифи
Ноилмий билимлар	Тизимга тушмаган, тарқок билимлар. Улар формалашмаган, қонунларда ифодаланмаган, дунёнинг илмий манзараси билан зиддиятда бўладиган билимлардир
Илмийликкача бўлган билимлар	Фаннинг прототиби, илмийликнинг дастлабки асоси, унсур бўлган билимлар
Параилмий билимлар	(пара – грекча сўз бўлиб, “атрофида”, “ёнида” маъноларини билдиради). Мавжуд гносеологик стандартларга мос келмайдиган билимлардир. Илмийлик мезони нуқтан назаридан ишончли тушунтириб бўлмайдиган ҳодисалар ҳақида тасаввурларни ўз ичига олади
Ёлгон илмий билимлар	Онгли равишда фойдаланиладиган ҳаёлий фикрлар ва тасаввурлар. Улар хато билимлар бўлиб, фани орқادا қолган деб ҳисоблайди. Баъзан унинг тадқиқотчи психикасининг патологик фаолияти билан боғлиқ бўлади. Ҳақиқий билимларнинг старли эмаслиги, уни инкор қилувчи асосларга чидамсизлик, шунингдек қарши чиқиш хусусиятлари бундай билимларга хосдир. Шу куннинг айрим долзарб муаммоларига жуда таъсирчан, шов-шувларга, ваҳимали янгиликларга ўч бўлади. Бундай билимларни маълум парадигма (асос принциплар, қондалар мажмуи) доирасида бирлаштириб бўлмайди, изчилик йўқ, умумийлик хусусиятига эга эмас. Улар илмий билимлар билан бир қаторда доғ ва ўхшовсиз қўшимча каби ёнма-ён яшайди
Квазиилмий билимлар	(квази – латинча сўз бўлиб, “гўёки” деган маънони билдиради). Зурлик ва мажбур қилиш методларига асосланиб, ўзига тарафдорлар ва издошларни излайдиган билимлар. Улар қондага кўра, ҳокимиятни қўлида ушлаб турганларни танқид қилиб бўлмайдиган, қаттиқ мафкуравий тартиб ҳукмрон бўлган, илмий билимлар кескин табақалашган шароитда гуллаб-яшнайдди. Собик Совет тоталитар жамияти тарихида лисенковчилик, геологияда фиксизм, кибернетика, генетика каби фанларни инкор қилиб қарор тошган қарашлар бунга мисол бўла олади
Аксилмий билимлар	Воқеликни онгли равишда бузиб кўрсатадиган ва утопик тасаввурлар. “Аксил” – қарши деган маъносидан ҳам маълумки, унинг предмети ва тадқиқот усуллари илмий билимларга, фанга бутунлай зиддир. Бу – гўё воқеликка қарама-қарши нуқтан назардан ёндашувдир. Бундай билимлар одатда, “барча касалликларнинг давоси бўлган”, осон топиладиган ягона дорига доимий эҳтиёж каби ҳолатлар билан боғланади. Аксилмий билимларга қизиқиш ва интилиш жамиятнинг бекарорлик босқичларида пайдо бўлади. Ўтган асрнинг 90-йилларидаги, яъни Собик Иттифок тоталитар тузуми барбод бўлиш, миллатлар мустақиллигининг дастлабки оғир йилларида кенг ёйилган “миш-миш”га яқин қарашлар бунинг ёркин мисолидир

Бундай билимларнинг мавжудлиги фаннинг ривожланиши ниҳоятда мураккаблиги, узок эволюция натижаси эканлиги, кўп омиллар билан боғлиқлигини кўрсатади. Инсоният таракқиётининг илк босқичларидаёқ табиат ва атрофимизни эгаллаб турган воқелик ҳақида оддий маълумотлар берадиган кундалик амалий билим мавжуд бўлган. Кундалик ҳаёт тажрибасидаги тарқок, бир-бирдан ажралган, тизимга солинмаган характердаги оддий маълумотлар

Йиғиндисининг асоси бўлган. Кишилар, одатда, оддий ҳаётининг муносабатлар шароитида қўлга киритган катта ҳажмдаги бу билимлар барча билимларимизнинг дастлабки асосий вазифасини бажарган. Баъзан соғлом фикр аксиомалари илмий қоидаларга зид келади, фан ривожига тўсқинлик қилади, инсон онгида тараққиётга тўсиқ бўладиган қолдиқ сифатида мустаҳкам ўрнашади. Баъзан эса, фан исбот ва инкорларнинг узоқ ва мураккаб йўли орқали кундалик ҳаёт билимида аллақачон ўрнашиб қолган қоидаларга келиб қолиши мумкин.

Кундалик ҳаёт билими соғлом фикрни, шахсий тажриба ва анъаналарни, тасаввур ва тавсияларни ўз ичига олади. Уларни инсон амалда ангалмаган ҳолда қўллайди, ҳеч қандай исботлаш тизимини талаб қилмайди. Бу билимлар амалда ёзувда ифодаланмайди. Халқ оғзаки тадқиқотидаги мақоллар, маталлар ва ҳ.к. бу билимни қайд қилади, холос. Ихтисослашмаган кундалик ҳаётнинг бу билимлари умумий характер касб этади, ҳатто тор, махсус ихтисосликдаги илмий тушунча ва назарияларни воқеликнинг аниқ соҳасида қўллаб турган олим ҳам умуминсоний характерга эга бўлган ихтисослашмаган кундалик ҳаёт соҳасидан ташқарида бўла олмайди.

Ўйин-билим, шахсий билим, жамоавий билим инсоний билимларнинг тарихан дастлабки шакллари. Ноилмий, нораціонал билимларнинг алоҳида шакллари халқ фани деб аталадиган билимлардир. Ҳозирги даврда бу алоҳида гуруҳ ва субъектларнинг ишига айланган. У асосан ёзувсиз, устоздан шогирдга берилади. Халқ фани этник бирликнинг тарихи, ҳаёт шароити, дунёқароши билан боғлиқ, инсон фаолиятининг ҳаётининг, энг муҳим ҳисобланган соҳаларига (саломатлик, деҳқончилик, чорвачилик, қурилиш ва ҳ.к.) қаратилган бўлади.

Ўқорида қайд қилинган ноилмий билим шакллари бир-бирдан қатъий ажралиб турмайди. Нораціонал билимларни турлича туркумлаш мумкин. Уларни 3 кўринишга – нормал билимлар, псевдофан ва девиант фанларга ажратиш мумкин. Уларнинг илмий фаолият даражаси юқорига юксалиб боради, яъни нормал билимлардан псевдофанга ва ундан девиант фанга эволюция қилиб боради.

Нормал билимлар табиат сирлари ва ҳодисалар ортида яширинган руҳий куч ҳамда муносабатлар ҳақидаги таълимотларни ўз ичига олади. Мистика ва спиритизм унинг ёрқин намуналаридир. Параметёр билимлар куйидаги икки хусусият билан ажралиб туради:

1. Парапсихологик тадқиқот ва экспериментларнинг натижалари қайта такрорланмайди.

2. Уларни башорат ва прогноз қилиш имкони йўқ.

Псевдоилмий билимлар учун шов-шув бўлиб кетадиган сирли, муаммоли вазиятлар, шунингдек, далилларни усталик билан қайта ишлаш хос. Талқин орқали тадқиқ қилиш ҳам унинг характерли белгисидир. Бундай билимларда ўз фойдасига талқин қилишга имкон берадиган, маълум қарашларга туртки берадиган материал, фикр, маълумот киритилади. Шаклига кўра, у ҳикоя, у ёки бу ҳодисанинг тарихидан иборат бўлади. Бу “сценарий орқали тушунтириш” дейилади. Псевдоилмий билимнинг иккинчи муҳим белгиси – хатоликдан

тушунтиришлар ишончлиликнинг қаттиқ имтиҳонига бардош бера олади. Бу текширувда бардош бера олмаган билимлар ташлаб юборилади.

ИЛМИЙ БИЛИМЛАРНИ ЧЕГАРАЛАШ МУАММОСИ

Ҳозирги замон илмий билимларининг ривожланиши унинг социомаданий жиҳатлари кенгайиб бораётганини намоён қилмоқда. Фанни билимнинг турли шакллари билан ўзаро таъсири тобора кучайиб бораётгани тенденциясini кузатиш мумкин. Билиш фаолиятининг бошқа соҳаларида – санъатда, фалсафада, ахлоқда, ҳуқуқий ва сиёсий соҳада кундалик билиш соҳасида эришилаётган билимлар фан ривожига маълум даражада туртки бўлади. Бу билимлар дейишимиз мумкин, негаки улар ўзига хос бўлган илмий тадқиқотнинг натижалари эмас.

Илмий ва илмдан ташқари билимларнинг ўзаро муносабати муаммоси кўп қиррали ҳамда ўзига хос жиҳатларга эга. Бугунги кунда фан ва оммавий маданият таъсири остида шаклланидиган ҳозирги кундалик ҳаётининг онгининг ўзаро таъсирини таҳлил қилиш жуда долзарб аҳамият касб этади. Турли йўналишдаги псевдоилмий, эзотерик билимлар, ҳатто ўзини билагон кўрсатувчи ёлгон фикрлар янги илмий йўналиш кўринишида қайта тикланмоқда. Оммавий ахборот воситалари орқали уларнинг тарғиботи, оммавий онгининг рационал таркибий усуллари вайрон қилиб, турли типдаги амалга ошмайдиган йўналишларни, келажак ҳолатларини, конфликтларни пайдо қилиб, оммавий онгининг алоҳида ҳолатини яратмоқда.

Фан ва псевдофаннинг ҳозирги муносабатларини фалсафий таҳлил қилиш илмий билимларнинг хусусиятларини, уларнинг илмдан ташқари билимлардан фарқлаш мезонларини аниқлаб олишни талаб этади.

Илмий фаолият билан шуғулланидиган одамда нима илмий, нима ноилмийлиги ҳақида интуитив ҳолда тасаввур мавжуд бўлади. Бу тасаввурлар асосан у қабул қилган илмийликнинг идеаллиги ва меъёрлари тизими билан белгиланади. Тушунтириш ва қайд қилишнинг идеаллари ва меъёрлари, билимларнинг асосланганлиги ва исботланганлиги, уларнинг тузилиши шулар жумласидандир.

Олим ўз профессионал тайёргарлиги жараёнида зарур билим ва методларни эгаллаб олади, шу билан бир қаторда исботлаш намуналарини, асослаш, текшириш, назария ва далилларни белгилаш усуллари ҳам ўзлаштириб олади. Натижада унда илмийликни тушунишни белгилайдиган интуиция пайдо бўлади. Бугунги кунда илмий билимнинг ўзига хос хусусиятларини, инсон ва жамият ҳаётидаги ўрнини чуқур англаш ҳар бир зиёли инсон учун зарур.

Инсон тажрибасининг шундай жиҳатлари борки, ижтимоий ҳаётни қайта ишлаб чиқариш ва ривожлантириш учун улар зарур. Бироқ фан, илмий билим уларни ифодалай олмайди. Уларни социомаданий қадрият аҳамиятига эга бўлган илмдан ташқари билимлар ифода қилади. Таниқли физик, Нобель мукофоти совриндори Р. Фейнман ўз вақтида ҳазил қилиб, ноилмий нарсаларнинг ҳаммаси ёмон эмас, масалан севги, деган эди. Бу гапда, шубҳасиз ҳақиқат зарралари бор. Ўз-ўзича, илмдан ташқаридаги билимлар инсон

тажрибасининг турли шакллари ни намоён қилар экан, фан учун хавф тугдирмайди.

Фан – билимлар билан ўзаро таъсирда бўлиши, уларни ўз воситалари, методлари билан таҳлил қилиши мумкин. Псевдофан эса, вирус каби фанга бегона, илмий тадқиқотга ҳалақит беради, фан билан никобланиб, унинг ичига кириб бориб, илмий тадқиқотчилик фаолиятини хавфли бузилишларга учратиши мумкин. Шунинг учун илмдан ташқари билимлар билан псевдофани фарқлаш керак. Псевдофан девиант фан, парафан, аксилфан, ёлгон фан каби атамалар билан ҳам қайд қилинади. Биз бу атамаларнинг маъноси, мазмуни ҳақида юқорида қисқача тўхталган эдик.

Бу ерда унинг илмий мақомга даъвогарлик қиладиган йўналишлари тўғрисида фикр юритамиз.

Булардан биринчи гуруҳ – эзотерик ва мистик таълимотлар ва амалиётдир. Бу таълимотларни ҳозирги даврда ўзига хос илмий билимлар сифатида талқин қилишга, илмий шаклдаги атамалар билан қайд қилишга уринадилар. Бундай билимлар ва амалиёт маданият тарихида ҳамиша бўлган, уларни илмий методлар орқали ўрганиш мумкин, лекин уларнинг ўзи (эзотерик ва мистик таълимотлар) фан бўла олмайди. Афсуски, ҳозирги кунда сеҳргарлар, экстрасенслар, афсунгарлар амалиётига фан мақомини беришга интилиш тенденцияси кузатилмоқда (масалан, парапсихология, муқобил тиббиёт). Бу амалиёт биомайдон, биомайдоннинг организмга таъсири каби тушунчалар орқали тавсифланади.

Дунёнинг ҳозирги илмий манзарасига муқобил бўлган дунёнинг ўзига хос манзараси тақдим қилинмоқда. Бунда икки турли ёндашув ва тушунчалар гуруҳи доимо алмаштириб юборилади: бир томондан – жонли организмга электромагнит майдонининг таъсири тушунчалари, иккинчи томондан – фанга маълум майдонлардан фарқ қиладиган алоҳида биомайдон тушунчасига урғу берадилар. Хужайралар ва кўпхужайрали организмлар пайдо қиладиган электромагнит майдонларни ўрганиш, шубҳасиз, илмий муаммолар сирасига киради. Лекин биомайдоннинг ноилмий талқини, экстрасенслар ва сеҳргарлар томонидан уни фан таркибига киритишга уриниш фан доирасидан ташқаридадир.

Бу аксилчилмий концепциялар фан билан ёнма-ён мавжуд бўлган кундалик ҳаёт онги, сеҳргарлик, диний тажриба тасаввурларини фан соҳасига олиб кириш, фан билан никобланиши натижасидадир. Нима учун диний-мифологик тажриба ҳозирги кунда илмий атамалар билан майдонга чиқмоқда ва илмий билим шакли сифатида талқин қилинмоқда? Бу ҳозирги замон тамаддунининг маданиятида фаннинг алоҳида мақоми билан боғлиқ. Фан ҳозирги замон жамият кишиларининг дунёқарашини шаклланишида фаол иштирок этмоқда, унинг исботлаш воситалари, усуллари ва билимлари инсон фаолиятининг турли соҳаларида қарор чиқариш асоси бўлиб хизмат қилмоқда. Илмий рационалликнинг устуён қадрияти маданиятнинг бошқа соҳаларига таъсир кўрсатмоқда. Миф ва дин унинг таъсирида янгиланмоқда. Натижада улар ва дин ўртасида параилмий концепциялар пайдо бўлиб, фанда ўз ўринини топишга уринмоқда.

Аксиллимий концепцияларнинг яна бир гуруҳи фаннинг ўз ичидаги айрим ҳолатлари билан боғлиқ. Баъзан у ёки бу ғояларга ҳаддан зиёд берилиб кетган кўпгина олимлар, етарли асосга эга бўлмасалар-да, дунёнинг илмий манзарасини тубдан ўзгартирганликларини даъво қиладилар. Бу шароитда ҳокимиятга таяниб, оммавий ахборот воситалари орқали ижтимоий қарашларга муурожаат қилиб “ўз кашфиётлари”ни ҳимоя қилишга уринадилар. Обрў ва кучни қайта тақсимлаш учун кураш бошланади. Олим, ҳеч ким тан олмаса ҳам, фанда тўнтарош яшашга ишониши ҳам мумкин. Фан тарихидан бундай ҳодисаларга кўплаб мисоллар келтирса бўлади.

Псевдофанга кирувчи псевдоназарий концепцияларга ҳам фан тарихи гувоҳлик беради. Умуман, фан ва псевдофан муносабатларини кескинлаштирадиган икки гуруҳ сабабларни кўрсатиш мумкин.

Биринчиси – маданиятлар диалоги жараёнида янги кадриятларни излаш билан боғлиқ ижтимоий характердаги сабаблар. Буни ҳозирги замон постиндустриал ривожланиши шароитида фан мақомининг ўзгариши янада кескинлаштирмоқда.

Иккинчиси – янада дифференциациялашаётган илмий билимларнинг интеграция жараёни орқада қолаётганлиги билан боғлиқ фандаги ички характердаги сабаблардир.

Фан ва псевдофан ўртасидаги муносабатлар мураккаблашаётган ҳозирги даврда илмий билимларни демаркациялаш (чегаралаш) муаммоси ўз долзарблигини йўқотмайди. Биз бу ерда илмий билимларни чегаралаш тамойилларини кўриб чиқамиз.

Илмий билимларни илмий бўлмаган билимлардан қандай чегаралаш мумкин? Олимлар буни жуда қийин бўлмаган масала деб ҳисоблайдилар. Яъни: ҳозирги замон фанининг далиллари ва қонуниятларига мос келмаган билимлар илмий эмас. Парапсихологлар, астрологлар, ноанъанавий даволовчилар, номаълум учар объектларнинг тадқиқотчилари, Миср пирамидаларининг руҳлари, Бермуд учбурчаги ҳақида ва б. кўплаб билимлар ана шундай билимлардир. Улар дунёнинг илмий манзарасига мос келмайди.

Лекин юқорида эслатишган маълумотларнинг тарафдорлари қарши далиллар келтиришлари мумкин. Улар эслатишлари мумкинки: сайёраларнинг ҳаракат қондаларини кашф этган Кеплер шу билан бир вақтда астролог бўлган, буюк Ньютон эса алхимия билан жиддий шуғулланган, буюк рус кимёгари, академик А. М. Бутлеров парапсихологларни қизгин қўллаб-қувватлаган. Француз академияси эса XVIII асрда рельсларда юрадиган буғ машинаси ҳаракати лойиҳаларини амалга оширадиган деб ва Ерга метеоритларнинг тушганлиги ҳақидаги маълумотларни ноилмий деб эълон қилганлигини эслатиш мумкин. Илмий билим вакиллари тан олмаган, қарашлари хато чиқиб қолган ҳодисалар кўп, аксинча, параилмий билим вакиллари мулоҳазалари ҳақиқат бўлган ҳоллар учраб туради.

Агар олимлар ўзларини оқлашга, бунинг сабабларини тушунтиришга уринганларида вақт ҳам, чидам ҳам, куч ҳам етмасди. Фан файласуфлари демаркация муаммосини ҳал қилишнинг тубдан ўзгача стратегиясини таклиф қиладилар: “Сизнинг назарияларингиз ва маълумотларингиз ҳақида чин ёки

хато деб айтиш мумкин эмас, дейдилар улар, гарчи биринчи караганда илмий назарияларни эслатсалар ҳам, аслида бошқача тузилган. Улар хато ҳам, чин ҳам эмас, улар маъносиздир ёки юмшоқроқ қилиб айтганда билиш аҳамиятидан мосуво бўлган.

Илмий назария хато бўлиши мумкин, лекин бу ҳолда ҳам улар илмий бўлиб қолаверади. Сизнинг “назарияларингиз” ўзгача йўналишда, улар ҳозирги замон мифологияси ёки фольклори ролини ўйнашлари мумкин, кишиларнинг руҳий ҳолатларига ижобий таъсир қилишлари, уларга қандайдир умид бағишлашлари мумкин ва ҳоказо, лекин уларнинг илмий билимларга ҳеч қандай алоқаси йўқ”.

У ёки бу тушунча, мулоҳазани англашнинг дастлабки мезони Юм ва Кантга маълум бўлган. Бу тушунчанинг тажриба билан муносабатидир. Агар қайсидир тушунчада ифодаланган объектларни ҳиссий тажрибада кўрсатиш мумкин бўлмаса, улар маънодан маҳрум, куруқ товуш бўлиб қолади. XX асрда Вена тўғараги позитивистларида бу талаб верификация принципи номи билан аталди.

Верификация – лотинча сўз бўлиб, ҳақиқатни исбот қилмоқ маъносини билдиради. Бунинг асосида шундай қоида ётади: билим ҳиссий тажрибалардан ташқарида бўлиши мумкин эмас; дунё ҳақида ҳар қандай мулоҳазанинг чинлиги ёки, уни ҳиссий маълумотларга таққослаш йўли билан (бевосита верификация) ёки қандайдир мулоҳазани тўғридан тўғри верификация қилинадиган бошқа мулоҳазадан мантиқан келтириб чиқариш йўли билан (билвосита верификация) аниқлаш мумкин.

Парапсихолог, астролог “биомайдон”, “космос кучи”, энергетика ва шунга ўхшаш тушунчалар ҳақида гапирар экан, бу тушунча асосида ётган, у ёки бу ҳолатда кузатиш мумкин бўлган, қандайдир эмпирик йўл билан қайд қилинадиган предмет борми, деб ўйлаш мумкин. Маълум бўладики, ҳеч қанақа бундай нарса йўқ ва демак, бу сўзлар маъносиз тушунчалардир. Бундай маъносиз тушунчалар рационал фикрлайдиган, фаннинг аҳамиятини тан оладиган кишилар тилига кирмаслиги керак.

Ҳозирги фалсафий адабиётларда верификациялаш мезони ўта қўпол, ноаниқ, фан соҳасини жуда торайтириб қўяди, деган таъкидларни учратиш мумкин. Дарҳақиқат, бу тўғри. Лекин жуда кўп вазиятларда бу мезон дастлабки босқичда илмий мулоҳазаларни турли даражадаги ноилмий таълимотлардан ажралишига имкон беради.

Демаркациянинг бу мезони нозик вазиятларда чекланганлигини кўрсатади. Масалан, марксизм, психоанализ каби катта таъсирга эга бўлган таълимотларни олиб қарайлик. К. Маркс ҳам, З. Фрейд ҳам, уларнинг кўпдан кўп издошлари ҳам бу таълимотларни илмий деб ҳисоблаганлар. Бу таълимотларнинг кўпгина хулосалари верификация қилинганлигини, яъни эмпирик далиллар орқали тасдиқланганлигини инкор қилиб бўлмайди. Марксизмнинг айрим мулоҳазалари реал кузатилиши мумкин бўлган ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг кечишида, психоанализнинг клиник амалиётида бунинг тасдиғини кўриш мумкин. Лекин кўпгина олимлар ва файласуфлар бу назарияларни ҳеч бир истисносиз илмий назариялар қаторига

қўшиб бўлмаслигини интуитив равишда ҳис қилганлар. Бу борада К. Поппер энг изчил ҳаракат қилди.

У талабалик йилларидаёқ марксизм билан ҳам, психотаҳлил билан ҳам қизиқди, психоанализнинг бир варианты асосчиси А. Адлер билан ҳамкорликда ишлади.

Лекин унда тез вақтларда бу таълимотларнинг илмийлигига шубҳа уйғона бошлади. “Мен, - деб ёзади К. Поппер, - Маркс, Фрейд ва Адлернинг тарафдорлари бўлган менинг дўстларимда шу нарсани билдимки, улар бу назариялар учун умумий бўлган айрим вазиятларнинг, хусусан, уларнинг яққол тушунтирувчи кучи таъсири остида қолганлар.

Бу назариялар ўзлари тасвирлайдиган соҳада нимаики содир бўлса, амалда ҳаммасини тушунтиришга лаёқатли бўлиб туюлади. Улардан исталганини ўрганиш, гўёки билмайдиганлардан яширин бўлган янги ҳақиқатларга бизнинг кўзимизни очадиган, тўла маънавий қайта тўғилишга олиб келадигандек эди. Бир кун кўзимиз очилар экан, ҳамма жойда тасдиқловчи мисолларни кўрамиз: дунё назарияларнинг верификациясига тўладир. Нима бўлган бўлса, ҳаммасини тасдиқлайсиз. Шунинг учун назариянинг чинлиги яққол кўринади ва унга шубҳа билан қаровчилар, уларнинг синфий манфаатларига мос келмаганлиги учун ёки уларнинг ҳозиргача тушунарли бўлмаган, даволанишга муҳтож бўлган тушқунликларнинг кучи остида яққол ҳақиқатни тан олишдан бош тортганларидай туюлади”¹.

Бу вазият ҳақида мулоҳаза юритар экан, Поппер шундай хулосага келади: деярли ҳар қандай усталик билан яратилган назариянинг эмпирик тасдиғини, верификацияни олиш қийин эмас. Лекин ҳақиқий илмий назария кўпроқ, кучлироқ текширувга дош бериши керак. Улардан шундай далиллар ва кузатиладиган оқибатлар келиб чиқиши керакки, агар улар воқеликда кузатилмаса, назарияни инкор қила олишлари керак. Вена тўғараги аъзолари олға сурган верификациялаш илмийликнинг мезони бўлиши керак эмас. Фан ва ноилмий билимларнинг демаркациясига кўра фанга мансуб бўлган ҳар қандай мулоҳаза принципиал жиҳатдан инкор қилинадиган бўлиши керак.

Поппер ўз методини фальсификация методи, деб атади. Фальсификация латинча *falsus* – “хато, ёлғон”, *facio* – “қиламан” сўзларидан олинган бўлиб, инкор қилиш маъносини билдиради. Бу метод ҳар қандай назарий қондани унга зид келадиган эмпирик далилларнинг мавжудлиги ҳақидаги билимлар асосида принципиал жиҳатдан инкор қилиш имкониятини назарда тутлади.

Шуни айтиш керакки, олға сурилган назарияни ёки танқидий муносабатларнинг зарурлиги ҳақидаги ғояни дастлаб ишлаб чиққан Поппер эмас. Бу фикр Р. Декартнинг (1596 – 1650 й.) шубҳаланиш методида ифодаланган. Ўз навбатида Ф. Бекон (1561 – 1626 й.) индуктив методни асослашда инкор қилиш назариясини шундай тушунтирган: тадқиқотчи “негатив инстанцияларга” бирламчи аҳамият бериши керак. “Ижобий

¹ Поппер К. Логика и рост научного знания.- М., 1983, 242-с.

инстанциялар”дан фарқ қилиб, “негатив инстанциялар” индуктив умумлаштиришларни тасдиқламайди, улар билан зиддиятда бўлади, масалан, шубҳа остига кўяди. Беконга кўра, инкор қилувчи далилларни излаш билимдаги камчиликларни бартараф этишга ёрдам беради.

Поппернинг методологик ғоялари, шубҳасиз, прагматизм фалсафасининг асосчиларидан бири Ч. Пирснинг (1839 – 1914 й.) фаллибиллизм деб аталган методологияси билан ҳам боғлиқдир. “Фаллибиллизм” инглизча сўзлардан олинган бўлиб, ишончсиз, хатоларга учраган, деган маъноларни ифодалайди. Пирс фикрича, гипотезани унинг имкониятдаги барча оқибатларини экспериментал текшириш мумкин бўлганлиги учун вақтинча қабул қилиш керак. Бир методнинг оғишмай қўлланилиши охир-оқибатда гипотезанинг далиллар билан номувофиқлигини, номувофиқ бўлса, албатта намоён қилади. Шундай қилиб, ҳар қандай илмий мулоҳазани инкор қилиш мумкин ва дарҳол ундан воз кечилади.

Поппер бу ғояларни янада такомиллаштирди. Унинг фикрича, илмий рационалликнинг асосий мезони билимнинг исботланганлиги ва тасдиқ топганлиги эмас, унинг инкор қилинишидир. Фанда фақат у ёки бу назарияни тасдиқлайдиган эмпирик далилларгагина эмас, балки “норационал фальсификатор”ларга асосланиш лозим. Айни вақтда қайд қилинмаган ва мазкур назарияга зид келадиган эмпирик маълумотлар бўлиши мумкин. “Агар бўш бўлмаган классда бир типдаги мулоҳазаларнинг биргинаси мавжуд бўлса ҳам, яъни унинг потенциал фальсификаторлари бўш бўлмаса, назария фальсификация қилинган бўлади” – деб ёзади Поппер ўзининг “Илмий тадқиқот лойиҳаси” асарида.

Илмий ва рационал назария у тақиқлайдиган ва долзарб назорат уни инкор қиладиган эмпирик оқибатларга имкон берсагина, назария ролида майдонга чиқиши мумкин. Поппернинг хулосасига кўра, тушунтириш текшириладиган ва фальсификация қилинадиган универсал қонунларнинг атамаларида ва бошланғич шароитларда амалга оширилса, қаноатланарли бўлиши мумкин. Илмий фаолият унинг назариялари ва қонунлари фальсификация учун очиқ бўлган тақдирдагина ўз рационаллигини сақлаб қолишга лаёқатлидир. Шундагина олга суриладиган назарияларга доимий таъқиқдий муносабат ва уларни фальсификация қилишга доимо тайёрлаш мумкин бўлади.

Поппер фалсафасида фальсификация методологик методи фаннинг тамал тоши сифатида майдонга чиқади, фаннинг объективлиги ва рационалиги мезонининг асоси ва энг муҳими, фан ва фан методологияси, базавий муаммоларини ҳал қилишнинг асоси – фан ва ноилмий билимлар демаркациясининг мезони бўлиб хизмат қилади. Ҳақиқий илмий назариягина фальсификация учун очиқ ва фальсификацияга лаёқатлидир. Ўз қондаларининг тасдиғи учун ягона имконият сифатида верификация принципи қўлланадиган назарияларни илмий деб бўлмайди, негаки инкор қилмаслик назариянинг устуңлиги эмас аксинча, камчилигидир.

3. Фрейднинг психоанализи ана шундай назариядир. Бу назария тарафдорлари уқтиришича, уларнинг илмий тадқиқотлари “клиник

кузатишлар” орқали албатта верификация қилинади. Психоанализнинг барча қоидалари тасдиқланиши ва улардан ҳеч бири танқид ва инкор қилинмаслиги далили унинг ноилмий эканлиги ҳақида хулоса чиқаришга имкон беради.

Поппернинг нуктаи назарига кўра, психоаналитикларнинг клиник кузатишлари психоаналитик назариянинг ўзи нуктаи назаридан талқинларидир. Улар ўзлари талқин қилинадиган назария доирасида назарияни тасдиқловчи деб қаралади. Ҳолбуки, текширишнинг вазифаси асос йўналишга зид келувчи ҳолатларни топшдан иборатдир. Назарияларнинг фальсификация қилиниши учун унинг эпистемиологик асоси тажрибаларига боғлиқ бўлмаслиги керак, фақат шундагина уни тажриба билан таққослаш ҳақиқий исботловчи мазмун касб этади. Акс ҳолда назария ўз доирасида эркин параметрларни доимо ўз мазмунида сақлайди ва уни эксперимент билан мослиги тавтологияга айланади.

Тажрибадан ташқаридаги принциплар асосига қурилган назарияларни феноменологик назариялардан ажратиб, онтологик назариялар деб аташ мумкин. Уларнинг ўзига хослиги ўз асосларининг ўзида мавжудлиги ва ташқи тажрибадан мустақиллигидир. Бундай назариялар фальсификация қилинса ҳам уларнинг асосида тажриба билан ҳам, соғлом фикр билан ҳам мос келмайдиган (сиғишмайдиган) нораціонал гипотеза ётади. Дунёни бошқарадиган тажрибадан ташқаридаги қўл сифатидаги Худо ҳақидаги гипотеза ана шундай ақлдан ташқаридаги гипотезадир.

Поппернинг фальсификациялаш методи илмий билимларнинг гипотетик характери, доимий ривожланиб бориши зарурлигини тасдиқлайди.

ТЕСТЛАР

1. Ахборот нима?

- А) нарсасиз ҳодисалар ҳақидаги белгининг узатилиши ва қабул қилиниши;
- Б) ўзаро таъсир;
- В) билимнинг моддий ифодаси;
- Г) ҳар қандай билим;
- Д) илмий асосланмаган билим.

2. Эътиқод ва билимнинг боғлиқлиги қандай?

- А) билим эътиқодга асосланади;
- Б) эътиқод билимга асосланади;
- В) бир-бирига асос бўлади;
- Г) эътиқод фақат илмий билим билан боғлиқ;
- Д) билим ва эътиқод – ўзаро боғлиқ бўлмаган ҳодисалар.

3. Қадриятли муносабат инсоннинг қайси билим шаклида муҳим ўрин тутади?

- А) илмий билишда;
- Б) бадий билишда;
- В) ишончли билимда;
- Г) барча билимларда;
- Д) жавоб йўқ.

4. Илмий билимнинг ўзига хос хусусиятлари қайси қаторда:

- А) дунёни предметли-объектни ўрганиш;
- Б) оммавий амалий фаолиятдан ташқаридаги объектларни ўрганиш;
- В) ўзига хос усуллар ва воситалар билан иш кўриш;
- Г) натижалари ва субъектининг ўзига хослиги;
- Д) ҳаммаси тўғри.

5. Қайси билим хато бўлиб чиқса-да, ўз ўрнини йўқотмайди?

- А) диний билимлар;
- Б) пораспсихологик билимлар;
- В) муқобил тиббий билимлар;
- Г) илмий билимлар;
- Д) квазиилмий билимлар.

6. Верификация принципининг чекланганлиги нималарда намоён бўлади?

- А) ҳамма илмий билимларни верификация қилиб бўлмаслигида;
- Б) ноилмий таълимотлар айрим хулосаларнинг верификация қилинишида;
- В) илмий билимларнинг тараққиётини тўла ифода эта олмаслигида;
- Г) ҳамма жавоб тўғри;
- Д) А ва Б жавоблар тўғри.

7. Фалсификация принципини қайси фикр тўғри ифодалайди?

- А) тажрибада тасдиқланган билим илмийдир;
- Б) мантик синовиға дош берган билим илмийдир;
- В) воқеликни тўғри акс эттирган билим илмийдир;
- Г) ҳеч қачон инкор қилинмайдиган билим илмийдир;
- Д) инкор қилинадиган билим илмийдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. Юксак маънавият – энгилмас куч. - Т.: Маънавият, 2008.
2. Каримов И. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. - Т.: Ўзбекистон, 2010.
3. Дунёвийлик ва ижтимоийлик. Мақолалар тўплами. -Т.: Чўлпон номидаги нашриёт-матбаа тадқиқот уйи, 2008.
4. Лебедев С. А. Уровни научного познания // Вопросы философии, 2010, № 1.
5. Золотухин В.Е. История и философия науки. Для аспирантов и соискателей. –М.: Ростов-на-Дону. Изд.центр “МарГ”, 2006.
6. Мухторов А., Никитченко Г. Фаннинг фалсафий масалалари. -Т., 2007.
7. Саифназаров Н., Қосимов Б., Никитченко Г. Илмий тадқиқот методологияси. -Т., 2003.
8. Фалсафа. Дарслик. -Т., 2006.
9. Фокина Н.И. Современная западная философия (вторая половина XIX века и XX век). Учебник. -М.: Проспект, 2009.

5-мавзу. ИЛМИЙ БИЛИШНИНГ ДАРАЖАЛАРИ

- 5.1. Эмпирик билим.
2. Назарий билим.
3. Метаназарий билим.

Таянч тушунчалар: билим объекти, илмий билим объекти, эмпирик билим, назарий билим, эмпирик конуниятлар, феномонологик назария, назарий конуунлар, метаназарий билим, дунёнинг умумийлиги манзараси, классик фан, ноклассик фан, постноклассик фан, умумий методологик принцип, аксиологик принцип, фаннинг фалсафий асослари.

ЭМПИРИК БИЛИМ ВА УНИНГ ИНСОН БИЛИШИДАГИ ЎРНИ

Илмий билим даражалари муаммоси ҳозирги замон фалсафасидаги бош мавзулардан биридир. Анъанага кўра, илмий билимнинг икки асосий даражаси: эмпирик ва назарий билимлар ажратилиб кўрсатилади. Бироқ, сўнгги йилларда камида уч даражали модел: эмпирик, назарий ва метаназарий билимлар ҳақида мулоҳазалар тез-тез кўзга ташланмоқда.

Илмий билим асосан билишнинг рационал босқичи (тафаккур) фаолиятининг натижасидир. “Ҳиссийлик-рационаллик” когнитив оппозициясидан фарқ қилиб, “эмпириклик-назарийлик” рационал билим турли кўринишларининг қарама-қарши томонларидир. Қанча кўп ва муҳим бўлмасин, ҳиссий маълумотлар ўзи-ўзига илмий бўла олмайдилар. Бу мулоҳаза, агар қайта ишланмаса ва символик ёки тушунчавий тил шаклида ифодаланмаса (диаграммалар, графиклар, эмпирик тил тушунчалари, фикрлар ва ҳ.к.), илмий кузатиш ва экспериментга ҳам тегишлидир.

Илмий билим рефлексив онгнинг (инсон ички дунёсига йўналган онгнинг) эмас, объектли онгнинг фаолияти натижасидир. Бу эмпирик билимга нисбатан яққол намоён бўлади, чунки у онг билан ҳиссий қабул қилинадиган объектлар ўзаро таъсирининг натижасидир. Худди шунга ўхшаш назарий билим ҳам идеал объектли онг фаолияти ҳосиласи ҳисобланади.

Эмпирик билимнинг чегараси фаҳм имкониятлари билан боглик. Фаҳм – тафаккурнинг дастлабки даражаси бўлиб, мавҳум тушунчалар билан ўзгармас схема доирасида, илгаридан белгиланган намунага, қатъий стандартга асосланиб ишлашди. Фаҳм маълум вазифаларни амалга оширишга йўналган (4-шакл).

4-шакл. Фаҳмнинг асосий фаолият турлари

1.	Изчил ва аниқ мулоҳаза юритиш.
2.	Фикрларни мантиқ асосида, тўғри тузиш.
3.	Фикрларни туркумларга ажратиш.
4.	Далилларни тизимга солиш.

Бу – изчил ва аниқ мулоҳаза юритиш, ўз фикрларини тўғри тузиш, аниқ туркумлаш, далилларни тизимга солишдир. Бунда онгли равишда ривожланиш тамойилидан узоқлашилади. Нарсалар ўртасидаги ўзаро алоқа ва уларни ифодаловчи тушунчалар барқарор, ўзгармас деб қаралади. Фаҳмнинг бош

функцияси – ажратиш ва ҳисоблашдир. Тафаккур умуман фаҳмсиз мумкин эмас, у ҳар доим зарур.

Бироқ фаҳмни мутлақлаштириш метафизикага олиб боради. Фаҳм – кундалик ҳаёт тафаккури ёки бошқача айтганда, соғлом фикрдир. Фаҳмнинг мантиғи формал мантиқ бўлиб, мулоҳазалар ва исботлар тузилмасини ўрганеди, уларнинг мазмунига эмас, “тайёр” билимларнинг шаклига диққат қилади. Кўринадикки, фаҳм эмпирик билиш талабларига тўла жавоб беради. Фаҳмнинг фаолияти ҳиссий маълумот материалларига мавҳумлаштириш, таҳлил, умумлаштириш, индукция, эмпирик қонулар гипотезасини олга суриш, улардан дедуктив чиқарилган ҳулосаларни тасдиқлаш ёки асослаш кабиларда намоён бўлади.

Эмпирик билишнинг табиатини тушуниш учун объектларнинг сифат жиҳатдан уч турини фарқламоқ керак. Буюк олим А. Эйнштейн сўзлари билан айтадиган бўлсак, улар қуйидагича:

1. Ўз – ўзича нарсалар (“объектлар”).
2. Уларни ҳислар ёрдамида тасаввур қилиш (“ҳиссий объектлар”).
3. Эмпирик мавҳум объектлар.

Ўз – ўзича нарсалар, яъни объектлар чексиз хусусиятларга эга, мазмунан бой. Биз уларнинг бир қисминигина ҳис қилишимиз мумкин. Ҳиссий объектлар онгнинг “наrsa ўзи”дани мақсадли йўналишда, яъни унинг биз учун муҳим, аҳамиятли жиҳатларини танлаб олиш, ўзига хос тозалаб олиш (филтердан ўтказиш) демакдир. Худди шундай танлаб олиш билишнинг эмпирик, фаҳмлаш даражасида ҳам бўлади. Ҳиссий объектлардан мақсадга хизмат қилувчи муҳим сифатларини, хусусиятларини танлаб олиш натижасида эмпирик объект шаклланади. Фарқи шундаки, ҳиссий объектдан эмпирик объект шаклланишида, объектдан ҳиссий объект шаклланишига нисбатан “танлашлар”, “тозалашлар” сони ва онгнинг фаоллиги ошади. Эмпирик объект шаклланишида “тозалашлар” сони камида 5 та бўлиши мумкин (5-шакл).

Ҳиссий ва эмпирик билим мазмунлари ўзаро қанчалик яқин бўлмасин, улар онтологияси ва мавжудлик шаклларининг сифатига кўра фарқланадилар. Шунинг учун (ҳиссий билишда ҳиссий образлар кўплиги, эмпирик билишда мантикий мулоҳазалар) улар ўртасида биридан иккинчисининг келиб чиқиши муносабати бўлиши мумкин эмас, яъни эмпирик билим ҳиссий билимдан тўғридан тўғри келиб чиқмайди. Бу мулоҳаза қуйидагиларни англатади:

1. Эмпирик билим кузатиш ва эксперимент маълумотларини мантикий умумлаштирилиши натижаси эмас;
2. Кузатиш ва эксперимент маълумотлари эмпирик маълумотлардан мантиқан келтириб чиқарилмайди.

5-шакл. Эмпирик объектнинг шаклланишида тозаланишлар

1.	Билиш ва амалий йўналганлик.
2.	Фаҳмнинг имкониятлари.
3.	Тил талаблари.
4.	Эмпирик билишнинг илгари тўпланган захиралари.
5.	Мавжуд илмий назарияларнинг талқин қилиш салоҳияти.

Улар ўртасида бошқа типдаги муносабатлар: моделлаштириш (репрезентация) ва интерпретация (талқин) амал қилади. Эмпирик билим ҳиссий билимнинг тушунчали-дискурс моделидир, ҳиссий билиш эса эмпирик билишнинг интерпретацияси шаклларида биридир.

Мантикий келтириб чиқариш муносабати эмпирик билимнинг ўзида бўлади. Эмпирик билиш мураккаб тузилмага эга(6-шакл). Унинг дастлабки унсури алоҳида мулоҳазалардир. Улар алоҳида кузатишлар натижасининг дискурс (илгариги мулоҳаза билан асосланиши) қайд қилинишидан ташкил топади. Алоҳида мулоҳазаларнинг тузилишида одатда аниқ вақт, кузатиш жойи қайд қилинади.

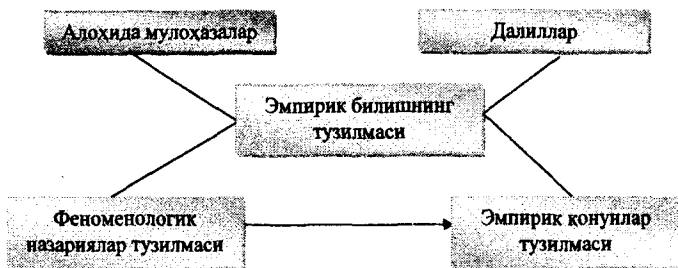
Фан – олий даражада мақсадга йўналган когнитив фаолиятдир. Унда кузатиш ва экспериментлар аниқ мақсадга йўналган бўлади. Эмпирик билишнинг иккинчи унсури далиллардир. Илмий далиллар алоҳида мулоҳазаларнинг индуктив умумлашмасидан иборатдир. Далиллар статистик ёки универсал характердаги умумий тасдиқлар ҳисобланади. Улар ўрганилаётган соҳадаги айрим сифат ва муносабатларни (кўпинча уларнинг миқдорини) қайд қилади. Бу сифат ва муносабатларнинг символик ифодаси графиклар, диаграммалар, жадваллар, таснифлар, математик моделлар ва шу кабиларда намоён бўлади.

Эмпирик билишнинг учинчи элементи турли кўринишдаги (функционал, сабабий, тузилмавий, динамик, статик ва б.) эмпирик қонунлардир. Илмий қонунлар маконий ва замоний доимийликка эга ҳодисалар, ҳолатлар ёки сифатлар ўртасидаги муносабатларнинг алоҳида кўринишини қайд қилади. Улар далиллар каби умумийлик кванторига эга. Масалан, “Барча моддий жисмлар иссиқликдан кенгайди”, “Барча металллар электр тоқини ўтказиши”, “Барча китлар сут эмизувчидир” кабилар умумийлик кванторига эга эмпирик қонунлардир.

Илмий эмпирик қонунлар умумлаштириш натижасидир. Улар санаш орқали, элиментар (чиқариб ташлаш), акс дедукция, тасдиқловчи индукциялар орқали амалга ошади.

Эмпирик билишнинг энг умумий кўриниши феноменологик назариялардир. Феноменологик назариялар эмпирик қонунлар тизими, уларнинг мантикий уюшган кўплигидан иборат. Улар эмпирик билим уюшувининг олий шакли бўлиб, гипотетик характерга эга.

6-шакл. Эмпирик билишнинг тузилмаси

НАЗАРИЙ БИЛИМ, УНИНГ ТАРКИБИ ВА МОҲИЯТИ

Назарий билиш рационал онгнинг конструктив қисми – ақл фаолиятининг натижасидир. Фахмдан фарқ қилиб, ақл фаолияти онгнинг ўзига, ичкарига йўналган, ташқи дунё билан контактга эмас, ўз мазмунини очишга йўналган бўлади. Ақл фаолиятининг моҳиятини ўзига етарли ва ўзи учун эркин когнитив тадқиқот деб таърифлаш мумкин. Назарий тафаккурнинг асосий мантикий усуллари идеаллаштириш ва интеллектуал интуициядир. Уларнинг мақсади ва натижаси – предметларнинг алоҳида типни “идеал объектлар”ни яратиш. Идеал объектлар дунёси назарий билишнинг онтологик асосидир (базасидир).

Илмий назария идеал объектлар, уларнинг сифатлари, муносабатлари, ўзгаришларининг конкрет типни ҳақида кўп мулоҳазаларнинг мантикий уюшганлигидир. Геометрик нукта, сон – математикада, инерция, мутлақ макон, мутлақ суюклик, математик маятник, мутлақ қора жисм – физикада, қиймат, товар, фойда – иқтисодиётда, жамият қатламлари, ижтимоий – иқтисодий формация, цивилизация – социологияда ана шундай идеал объектлар ҳисобланади.

Фанда идеал объектлар қандай яратилади ва улар эмпирик объектлардан қандай хусусиятларига кўра фарқ қилади?

Одатда идеаллаштириш эмпирик объектларнинг кузатиладиган сифатларидан мантиқан мумкин бўлган даражагача фикран ўтиш деб талқин қилинади. Идеал объектларни яратишда бундай фикран ўтиш нимаси билан характерли? Бунда 3 муҳим ҳолатни қайд этиш ўринлидир:

1. Фикр ҳаракатининг бошланғич пункти – эмпирик объектлар, унинг сифат ва муносабатлари;

2. Фикрий ҳаракат – максимал даражада;

3. Гўё соф миқдорий ҳаракат натижасида тафаккур ҳиссий кузатиб бўлмайдиган сифатларга эга назарий объектни яратади. Бу идеал объект яратишнинг биринчи усулидир.

Идеал объект яратишнинг иккинчи, оддий усули уларни гипотетик ёки таърифига кўра назарий ва мантикий муаммоларни ҳал қилиш учун қўллаш (бу асосан математикада мавжуд).

Назарий табиатшунослик ва ижтимоий-гуманитар фанлар биринчиси билан математика ва мантиқ иккинчи усул билан иш кўради.

Шуни айтиш керакки, идеал объектларда реал объектда мавжуд бўлмаган нарсалар, хусусиятлар ҳам яратилади. Масалан, моддий нукта ҳажмга эга бўлмаган, аммо нарсанинг бутун массасини ўзида мужассам қилган жисм сифатида тасаввур қилинади. Бундай нарса табиатда йўқ. Бу – предметнинг биз учун муҳим бўлмаган боғланиш ва белгиларидан узоқлашиб (воз кечиби), фақат моҳиятни ифодаловчи боғланиш ва белгиларни ажратиб олувчи, фикрий конструкция натижасида ҳосил қилинган идеал объектдир. Зотан, назарий билишнинг бош вазифаси моҳиятни соф ҳолда билишдир.

Идеаллаштиришдан ташқари назарий билишнинг муҳим методлари – фикрий эксперимент, математик гипотеза, назарий моделлаштириш, формаллаштириш, аксиоматик ва илмий назария яратишнинг генетик-конструктив методлари ва бошқалар.

Эйнштейннинг фикрича, ақл маҳсулотини асослашнинг икки усули мавжуд. Биринчиси – ташқи усул бўлиб, ақл маҳсулотининг амалий фойдалилигини асослаш талабидан иборат. Иккинчиси – ички усул бўлиб, ички мукамаллик, мантикий уйғунлашув, назарий дунёнинг ўсиши, назарий муаммоларни самарали ечиш ва янгиларини қўйиш талабидан иборат.

Идеал объектларнинг зарурлигини тушунтириш масаласида икки нукта назар мавжуд: инструменталистик ва эссенциалистик тушунтиришлар. Инструменталистик қарашнинг моҳиятини Э. Мах асослаб берган.

Унинг фикрича, илмий назариянинг бош мақсади – эмпирик информацияни тежамли тақдим қилиш лаёқатидир. Бу мақсадни амалга ошириш усули эмпириянинг назарий моделларини яратишдан иборат, токи улар нисбатан оз бўлган назарий йўл қўйишлардан максимал эмпирик оқибатлар келиб чиқишини таъминласин. Эссенциалистик талқинга кўра, идеал объектлар ва илмий назариялар дунёнинг объектив моҳиятга эга мазмунини қайд қилади, эмпирик билиш эса фақат ҳодисалар дунёси билан чегараланади.

Эмпирик ва назарий билишларнинг инсон илмий билишидаги ўринларини, моҳиятини яққол тасаввур қилиш учун уларни таққосласак, ҳар бирининг ўзига хос хусусиятлари кўринади.

Эмпирик ва назарий билишнинг ўзаро муносабати масаласи улар ўртасидаги тафовутларни аниқлаш билан ҳал қилинмайди. Бу мураккаб жараён бўлиб, масалани чуқурроқ таҳлил қилишни тақозо этади.

7-шакл. Эмпирик ва назарий билишнинг тафовутлари

№	Эмпирик билиш	Назарий билиш
1.	Тадқиқотчининг урганилаётган объект билан бевосита амалий таъсирга асосланади. Кузатиш ва экспериментал фаолиятни тақозо қилади. Кузатиш ва эксперимент учун зарур бўлган асбоб-ускуналар ва бошқа воситалар қўлланилади	Урганилаётган объект билан бевосита амалий ўзаро таъсир мавжуд бўлмайди. Объект фикрий эксперимент орқалигина урганилиш тақозо этади
2.	Эмпирик объект (эмпирик атамалар) билан иш кўради	Идеалланган объектлар билан иш кўради. Улар эса воқелиянинг мантикий реконструкциясидир
3.	Асосий усуллари – реал кузатиш, реал эксперимент ва эмпирик қайд қилиш	Асосий усуллари – идеаллаштириш (идеалланган объектларни яратиш), фикрий эксперимент, назарий яратиш усуллари (манхумликдан қонирликка ўтиш, аксиоматик, гипотетик-дедуктив ва бошқа методлар), тарихийлик ва мантиқийлик
4.	Ҳодисаларни, улар ўртасидаги боғланишларни билишга йўналган	Моҳиятчи боғланишларни ажратишга, қатор қонуларнинг ўзаро таъсирини аниқлаб, моҳиятчи соф ҳолда очибта йўналган
5.	Таҷрибани индуктив умумлаштириш натижаси, эҳтимолий-чин билимдир	Ҳар доим чин билим

Эмпирик ва назарий билишнинг ўзаро муносабати икки таъкиднинг зиддиятсизлигига асосланади:

тасдиқлаши ҳам, инкор қилиши ҳам мумкин эмас. Бу муаммо билишнинг метаназарий даражаси орқали ҳал қилиниши мумкин.

МЕТАНАЗАРИЙ БИЛИМ

Илмий билим тузилмасида эмпирик ва назарий даражалардан ташқари учинчи, улар билан таққослаганда янада умумийроқ бўлган — метаназарий даражага ҳам диққат қилиш зарур. У икки кичик даражадан ташкил топади:

- 1) умумилмий билимлар;
- 2) фаннинг фалсафий асосланиши.

Бу кичик даражалар ҳар бирининг табиати қандай ва уларнинг бажарадиган функциялари нимадан иборат? Метаназарий билим биз юкорида кўриб чиққан илмий билимнинг назарий ва эмпирик даражалари билан қандай боғланган?

Билимнинг умумилмий даражаси қуйидаги асосий унсурлардан ташкил топган:

- 1) Дунёнинг умумилмий манзараси;
- 2) Умумилмий методологик, мантиқий ва аксиологик принциплар.

Билимнинг метаилмий даражаси табиий ва ижтимоий фанлардагина эмас, математикада ҳам муҳим аҳамиятга эга. Математикада у ҳатто мустақил фан кўринишида мавжуд: метаматематика ва металогика. Математик ва мантикий назарияларнинг зиддиятсизлиги, тўлалиги, аксиомаларнинг мустақиллиги, исботланганлиги, яратувчанлиги масалалари уларнинг предметни ташкил қилади. Табиий-илмий ва ижтимоий-гуманитар фанларда эса метаназарий даража дунё манзарасининг ўзларига мос кўринишда, шунингдек умумилмий ва фалсафий принциплар кўринишида мавжуд бўлади. Таъкидлаш зарурки, ҳозирги замон фанларида мазмунан ягона барча илмий билимлар учун бир хил бўлган метаназарий билим йўқ. Метаназарий билимлар ҳар доим конкретлашган ва илмий назарияларнинг хусусиятларига боғлиқ ҳолда бўлади.

Дунёнинг илмий манзараси нима? Бу умуман фанда ёки қандайдир алоҳида фанда ҳукмрон бўлган дунё ҳақида умумий тасаввурлардир (физик, химик, биологик ва ҳ.к. дунё манзаралари). У ёки бу фанда дунёнинг илмий манзараси қарор топган маълум онтологик принципларга асосланади. Масалан, классик табиатшуносликдаги дунёнинг физик манзарасини олайлик (10-шакл).

Бу принципларнинг кўпчилиги Ньютон металогикасининг тузилмасига кирди. Классик табиатшунослик дунёнинг биологик манзараси асосини турларнинг табиий танланиши механизми асосида турларнинг эволюцияси ҳақидаги Дарвин назарияси ташкил қилган.

Илмий билишда дунё манзарасининг роли ва аҳамияти қандай?

Айнан дунёнинг илмий манзараси эмпирик ва назарий объектларни фан томонидан билишнинг ҳақиқий маълум типни сифатида қарашга имкон беради. Умуман олганда, дунё манзарасининг табиати мавжуд назарий ёки эмпирик билимларнинг умумлашган натижаси сифатида шаклланмайди. Аксинча, у ҳамиша назарий ва эмпирик билимлардан олдин келади, улар фалсафий онтологиянинг конкретлашувидир. Фалсафий онтология эса ақлнинг рефлексив-конструктив фаолиятидир. У фалсафий тадқиқотнинг натижаси сифатида ҳамиша конкрет тарихий характерга эга.

Қоидага кўра, дунёнинг умумилмий манзараси ролини (фанда ўз даврида хукмрон бўлган) дунёнинг хусусий илмий манзараларидан бири бажаради. Классик табиатшунослик учун Ньютон механикасида ишлаб чиқилган дунёнинг физик манзараси шундай эди. Бу даврда дунёнинг физик манзараси барча фанлар учун умумилмий дунё манзараси сифатида тан олинган ва қарор топган. Ноклассик табиатшуносликда дунёнинг умумилмий манзараси мақомига дунёнинг физик манзараси даъво қилган, лекин бу классик механика эмас, нисбийлик назарияси ва квант механикаси асосида қурилган дунёнинг физик манзараси эди.

Дунёнинг классик ва ноклассик манзараларида ўзаро зиддиятлар кўп эди. Бу бошқа фан намоёнадаларида дунёнинг физик манзарасига нисбатан ишончсизлик туғдирди. Аста секинлик билан ноклассик табиатшуносликда физик, биологик дунё манзаралари синтези дунёнинг умумилмий манзараси сифатида қарор топа бошлади. Ҳозирги постноклассик табиатшунослик бу синтезни барча мавжудотларнинг мақсадга мувофиқлиги ва рационалиги гоёлари билан тўлдиришга уринмоқда.

10-шакл. Классик табиатшуносликда дунёнинг физик манзарасини ташкил қилган онтологик принциплар

Онтологик принциплар	
Дунёнинг физик манзараси	Айрим кучлар (тортилиш, ытарилиш ва х.к.) ёрдамида ўзаро таъсирида бўлган алоҳида моддалардан ташкил топган реалликнинг дискрет (ажралган) хараكتери ҳақидаги тасаввурлар
	Реалликдаги барча ўзгаришларнинг қатъий бир чизиқли қонулар томонидан бошқарилиши
	Барча жараёнлар мутлақ макон ва вақтга кечини, уларнинг макон ва вақтнинг уларни қайд қиладиган тизимнинг таялланшига ҳам ҳеч бир боғлиқ эмаслиги
	Бир модданинг иккинчисига ҳар қандай таъсирини дарҳол билиш
	Зарурият – бирламчи, тасодиф – иккиламчи; тасодиф фақат маълум ўзаро таъсирларда заруриятнинг намояи бўлиши, барча бошқа вазиятларда “тасодиф” ҳақиқий ҳолатни билмаслигининг ўзгариш сифатида тушуниш лозим

Илмий тадқиқотнинг идеаллари ва меъёрлари қандайдир методологик стандарт, илмий фаолият қонуийлиги ва тўғрилигининг йўналтирувчи, жумладан, илмий фаолият мақсулларининг сифатини баҳолаш мезони сифатида майдонга чиқади. Ташқи жиҳатдан фаннинг аксиологик қадриятлари фандан ташқарига йўналган, унинг жамият, маданият ва турли тузилмалар билан муносабатини бошқаради.

Бу қадриятлар ичида:

- амалий фойдалилик;
- самарадорлик;
- жамиятнинг интеллектуал ва таълим потенциалини юксалтириш;
- жамиятнинг илмий-техникавий, иқтисодий ва ижтимоий тараққиётига;

- нисоннинг атроф-муҳит билан ўзаро таъсирида ўзаро мослашувчанлик қонунятларининг ўсишига олиб келиш муҳим аҳамиятга эга.

Шундай қилиб, метаназарий билимнинг аксиологик қатлами илмий тадқиқотнинг маъноси ва вазифаларини тушунишга катта таъсир кўрсатади. Фан соҳасида ҳамда фан ва ноилмий билимлар ўртасида кечаётган кўп кескин муаммолар айнан фан аксиологияси соҳасида асосга эга. Классик, ноклассик ва постноклассик фанларнинг аксиологик асосларини таққослаш бунга ишончли гувоҳликлар беради (11-шакл):

(11-шакл). Классик, ноклассик ва постноклассик фанларнинг аксиологик асослари

Фан	Аксиологиялари
	Классик фаннинг аксиологияси: соф объектив билим, мутлак ҳақиқат, универсал метод, фанга бегараз хизмат қилиш, илмий тараққиёт
	Ноклассик фанларнинг аксиологияси: билимнинг субъект-объектга эканлиги, ҳақиқатнинг нисбийлиги, тасвирнинг кўшимчалиги, билимнинг эҳтимоллиги
	Постноклассик фанларнинг аксиологияси: илмий билимнинг яратувчанлиги, метод ва концепцияларнинг плюрализи, толерамлиқ, илмий лойиҳаларнинг экологик ва гуманитар экспертизаси, олимнинг ижтимоий ва когнитив масъулияти

XIX ва XX асрларда фан фалсафасида позитивистлар ва уларнинг оппонентлари ўртасида бўлган ва ҳозиргача бир ечимга келинмаган муаммо илмий билим тузилмасида фаннинг фалсафий асосланишининг мақоми ҳақидаги масаладир. Келишмовчиликнинг бош пункти фаннинг фалсафий асосланишини илмий билим тузилмасига кириши керакми, йўқми, деган масала эди. Албатта, фалсафий тасаввурларнинг, илмий муваффақиятларнинг ривожланиши ва айниқса, баҳолалишига таъсирини инкор қилиб бўлмайди.

Фан тарихи, хусусан, унинг тадқиқотчиларининг бу масалада билдирган мулоҳазалари бунда ҳеч қандай шубҳага ўрин қолдирмайди. Лекин позитивистлар фалсафанинг илмий билимларга таъсирини соф ташқи ҳодиса, фаннинг фалсафий асосланишини илмий билим тузилмасига киритиб бўлмайди, деган нуктаи назарда турганлар. Акс ҳолда, уларнинг фикрича, фанга натурфалсафа таҳдид солади, фан турли фалсафий, амалиётга боғланмаган курак мулоҳазаларга бўйсуниб қолади, ҳолбуки фан унинг таъсиридан XX асрдагина қийинчиликлар билан қутилди.

Натурфайласуфлар ва таъсирга эга метафизика тарафдорлари, аксинча, фаннинг фалсафий асослари назарий конструкцияларни асослашга ҳаракат қилиши ва унинг когнитив ресурслари ва билим чегараларини кенгайтириши туфайли илмий билим тузилмасига киритиш зарур, деб ҳисоблайдилар. Учинчилари эса оралик нуктаи назарни ҳимоя қиладилар.

Уларнинг фикрига кўра, илмий инқилоблар шароитида янги фундаментал назариялар шаклланиши даврида фаннинг фалсафий асослари илмий билим тузилмасига киради. Лекин илмий назария зарур етуқлик даражасига етганда фаннинг фалсафий асослари унинг тузилмасидан ажралиб кетади. Шунинг

учун, бу нуктаи назар тарафдорлари, етук илмий назариялар боскичини акс эттирувчи ўқув адабиётларида назариялар мазмунини баён қилганда унинг фалсафий асослари эсланмайди.

Бу масалани ҳал қилиш учун фаннинг фалсафий асослари табиатини, уларнинг тузилмаси ва ўзига хос мақомини тўғри талқин қилиш лозим. Фаннинг фалсафий асослари, бу – фалсафа ва фан ўртасида оралик билим тури бўлиб, соф фалсафий ҳам, соф илмий билимлар ҳам эмас. Улар илмий билимлар ўртасида алоҳида кўриниш бўлиб, диалектик характерга эга.

Фаннинг фалсафий асослари ўз характериға кўра гетероген ва ўз таркибига фалсафий тушунча ва категорияларни ҳам, конкрет-илмий тушунча ва категорияларни ҳам киритади. Фаннинг фалсафий асослари билан илмий билимнинг назарий ва эмпирик даражаларини ягона йўналишга боғлайдиган талқин мулоҳазалар ўртасида тузилишиға кўра ҳам (аралаш), мақомига кўра ҳам (таърифи), функциясиға кўра ҳам (мазмунига кўра билимнинг турли сифат даражалари ўртасида кўприк бўлиш), табиатига кўра ҳам (фаннинг фалсафий асосларида бўлган фаннинг назарий атамалари аҳамиятининг маълум фалсафий категориялар билан бирлиги) тўла ўхшашлик мавжуд.

Фаннинг фалсафий асосларига мисоллар келтирайлик.

“Мақон ва вақт алоҳида субъектлардир” (И. Ньютон);

“Сон объектив мавжуддир” (Пифагор);

“Илмий қонулар сабаб-оқибатли боғланган” (П. С. Лаплас);

“Микродунё қонулари-индетерминистик, атрибутив ва нисбийдир” (А. Эйнштейн);

“Эвклид геометрияси асослари – яққол интуитив” (Аристотель);

“Энергиянинг квантлар шаклида тарқалиши дунёнинг дискрет тузилмасидан дарак беради” (В. Гейзенберг);

Фалсафанинг асосий бўлимларига мос ҳолда, онтологик, гносиологик, методологик, мантикий, аксиологик ва ижтимоий фаннинг фалсафий асослари типлари мавжуд.

Фалсафий мулоҳазаларға илмий билимларни умумлаштириш натижасида эришиб бўлмаганидек, илмий билимларни ҳам қандайдир “ҳақиқий” фалсафадан мантиқан келтириб чиқариш мумкин эмас. Фан ва фалсафа ўртасида фандаги назарий ва эмпирик билим ўртасидаги каби мазмуний ва мантиқий ажрالیш бор. Аммо бу тафаккурнинг яратувчилик фаолияти натижасида доимо бартараф қилиб борилади.

Илмий билимнинг маълум фалсафий талқинигина у ёки бу концепцияларнинг тасдиқ ёки инкор қилиниши учун материал бўла олади. Ва фақат фаннинг фалсафий талқини ёрдамидагина у ёки бу фалсафа фанга ижобий (ёки салбий) таъсир кўрсатиши мумкин. Фаннинг фалсафий асосларисиз фақат фаннинг бутунлиги эмас, умуман маданиятнинг яхлитлиги бузилади.

Шундай қилиб, илмий билимнинг тузилмаси уч асосий (эмпирик, назарий, метаназарий) даражадан иборат. Илмий билим яхлит мавжуд бўлиши ва ривожланиши жараёнида нисбий мустақилликка, шу билан бир қаторда ички ўзаро боғлиқликка ҳам эга.

Олам ниҳоятда мураккаб ва кўп қиррали бўлгани каби унинг инсон онгида акс этиши ҳам турли-тумандир. Инсон билимлари диний, бадний, эстетик, иқтисодий, сиёсий, фалсафий, илмий ва бошқа шаклларда намоён бўлади. Билимларнинг рационал ва иррационал, эндотерик ва экзотерик, мистик ва шу сингари кўринишлари ҳам учрайди. Дунёни билишда билим шаклларининг ўзига хослиги, ўрни, вазибалари, имкониятлари фарқланади. Жамият тарихининг турли давларида уларнинг ўрни, бир-бири билан муносабати ўзгариб туриши мумкин. Ҳаётнинг турли соҳаларини акс эттирувчи билимнинг асосий шакллари бир-бирининг ўрнини тўла боса олмайди. Агар шундай бўлганда, айрим онг шакллари маълум даврларда барҳам топиб кетган бўларди.

Билимнинг асосий шакллари ичида илмий билим алоҳида ўрин тутади. У рационал билимнинг асосий шакли бўлиб, оламни илмий тушунчалар, категориялар, қонунлар ва ҳ.к. воситаларида акс эттирадиган, мантиқан изчил, тизимлаштирилган, тажриба синовидан ўтган билимлардир. Инсоният ва жамиятнинг иқтисодий, техникавий, ижтимоий тараққиёти асосан илмий билимларнинг ривожланиши билан боғлиқ бўлиб келган. Жамият ривожлана борган сари инсоният ва жамият ҳаётининг барча томонлари илмий билимлар билан тобора узвий боғлана боради.

Ҳозирги даврда кескинлашиб бораётган глобал муаммолар туфайли турли типдаги нораціонал билимлар кенг тарқалаётган, илмий билимлардан устунликни даъво қилаётган бўлсалар-да, фан ўз аҳамиятини ҳеч қачон йўқотмайди, аксинча, келажакдаги муаммоларни ҳал қилишда ўз ўрнига эга бўлиб қолаверади.

Илмий билимлар билимнинг бошқа типларини, кўринишларини инкор этмайди, лекин уларни ҳеч қачон фанга мансуб деб ҳисобламайди. Улар ўртасида туб сифат фарқлари мавжуд. Илмий билим рационал, объектив оламни шубҳасиз исботланган билимлар асосида тасвирлайди, ўз йўналишига, воситасига ва усулларига эга.

Илмий билишнинг ўз ривожланиш қонунлари, хусусиятлари ҳам уни билишнинг бошқа шакллари, типлари ва кўринишларидан фарқлашни тақозо этади.

Илмий билимнинг 3 даражаси тафовут қилинади. Эмпирик билим эҳтимолий чин билим бўлса-да, илмий билимлар ривожини, фанни усиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Ҳозирги замон фани экспериментал фанларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишининг оқибатидир. Назарий билим шаклланишига, вазибаларига, тузилмаларига ва бошқа жиҳатларига кўра илмий билимнинг алоҳида даражасидир. Эмпирик ва назарий билимлар узвий ўзаро боғлиқ, уларни бир-биридан ажратиб ҳам, қўшиб юбориб ҳам бўлмайди. Метаназарий билим ҳақида ҳам худди шундай дейиш мумкин.

Илмий билимлар инсон дунёқарашининг, маънавиятининг шаклланишида ҳам ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Оламнинг ҳар бир даврнинг илмий манзараси инсон дунёқарашига, маърифатига қандай таъсир кўрсатгани маълум. И. Каримов “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида ёзади: “Бу мураккаб дунёнинг азалий ва абадий муаммолари, шу билан бирга ҳар бир даврнинг

долзарб масалаларига ҳар томонлама асосли илмий жавоблар топилган тақдирдагина маънавият олами янги маъно-мазмун билан бойиб боради. Бошқача айтганда, ҳар бир илмий янгилик, яратилган кашфиёт – бу янгича фикр ва дунёқарашга туртки бўлади, маънавиятнинг шаклланишига ўзига хос таъсир кўрсатади” (Ислом Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: “Маънавият”, 2008 й., 41-бет).

Илмий билимларнинг моҳиятини, ривожланиш қонунларини, даражаларини чуқур ўрганиш ҳозирги давр талабларидан биридир.

ТЕСТЛАР:

1. Эмпирик билимнинг ҳиссий билишдаги фарқи нимада?

- А) Эмпирик билим билишнинг рационал шакли натижаси;
- Б) Объектлари бошқа;
- В) Эмпирик билим ҳиссий билимнинг тушунчали дискурс модели;
- Г) Эмпирик билим символик белгиларда ифодаланади;
- Д) Барча жавоблар тўғри.

2. Эмпирик билимнинг энг умумий кўриниши қайси?

- А) алоҳида мулоҳаза;
- Б) далиллар;
- В) Эмпирик қонунлар;
- Г) Феномонологик қонунлар;
- Д) Ҳаммаси тўғри.

3. Эмпирик билишнинг хусусияти?

- А) эҳтимоллилик характери;
- Б) Шубҳасиз эканлиги;
- В) Методларнинг ўзига хослиги;
- Г) Ўзига хос объекти мавжудлиги;
- Д) А ва В жавоблар тўғри.

4. Назарий билишнинг хусусияти:

- А) эҳтимоллилик характери;
- Б) Шубҳасиз эканлиги;
- В) Методларнинг ўзига хослиги;
- Г) Ўзига хос объекти мавжудлиги ;
- Д) А ва В жавоблар тўғри.

5. Эмпирик қонунларга мисол қайси қаторда берилган:

- А) Барча моддий жисмлар иссиқликдан кенгайди;
- Б) Барча металллар электр токини ўтказади;
- В) Барча китлар сут эмизувчидир;
- Г) Бутун дунё тортилиш қонуни;
- Д) А,Б,В жавоблар тўғри.

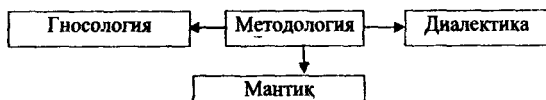
6. Назарий қонунларга мисол қайси қаторда берилган:

- А) Барча моддий жисмлар иссиқликдан кенгайди;
- Б) Барча металллар электр токини ўтказади;

Методология аввало фалсафа доирасида ишлаб чиқилган, диалектика, мантик билан чамбарчас боғлиқ бўлган. У табиатшунослик ва ижтимоий фан вакиллари томонидан ҳам ишлаб чиқилган.

XVI-XVII асрлардан бошлаб методологик ғоялар нафақат фалсафада, кескин ривожланаётган хусусий фанларда – механика, химия, физика, тарих фанларида ҳам ишлаб чиқилган. Методологик жиҳат илмий билимлар барча тармоғининг зарур унсурига айланган.

Методологиянинг гносеология, диалектика ва мантик билан алоқасини қуйидаги шаклда ифодалаймиз.

Фалсафа ва методологиянинг ўзаро таъсири уларнинг бирлиги ва мувафарақиятли ривожланишининг зарур шартидир.

Методологиянинг мантик билан боғлиқлигини олиб кўрайлик. Мантикнинг асосий диққати тайёр билимлар структурасини тушунтиришга, мулоҳазалар ва хулосаларнинг конкрет мазмунидан маълум даражада узоқлашган ҳолда тайёр билимдаги унсурлар ва формал боғланишларни таҳлил қилишга йўналган. Фанда формал мантикнинг ахамияти шубҳасиз.

Илмий билим ривожланишини диалектика принципларисиз тасаввур қилиш қийин. Бу ерда тарихийлик ва зиддият принциплари талабларининг мазмуни билан танишсак, муаммо тушунарли бўлади.

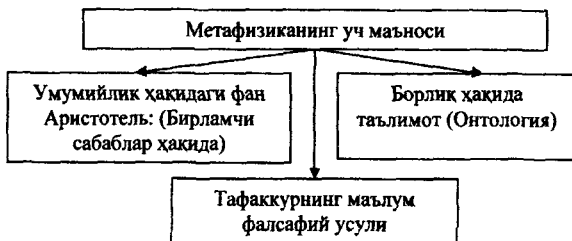
Тарихийлик принципи талаблари:

- Борлик – ўтмишнинг натижаси ва келажак бошланғичи
- Ҳозирга тадқиқотий бутунликнинг қонуний аъзоси деб қараш
- Борлиқни тўла етукликда қараш зарур.
- Ҳозирнинг зиддиятларини аниқлаш ва ҳал қилиш.
- Ҳозирга асосланиб, тизим хусусиятларини, унсурларини, функцияларини тасаввур қилиш керак.

Зиддият принципи талаблари:

- Предмет зиддиятларини қарама-қаршиликларнинг муносабати сифатида аниқлаш.
- Қарама-қарши томонларни “соф” ҳолда ўрганиш.
- Предметни қарама-қаршиликнинг устун томонини билиш асосида қарама-қаршиликлар бирлиги сифатида қараш.
- Бу зиддиятнинг предметнинг бошқа зиддиятлари орасида ўрнини аниқлаш.
- Зиддиятларнинг ривожланиш бошқичларини текшириш.
- Зиддиятни ҳал қилиш механизмини унинг ривожланиши, кескинлашуви жараёни ва натижаси деб қараш.

Шу ўринда фалсафа ва фан тарихида метафизика ҳам маълум рол ўйнаганини, ҳозир ҳам у ўзига хос аҳамиятини сақлаб қолганлигини инкор қилмаслик керак. Метафизика уч маънога эга.

Методология муаммолари билан кўпгина таниқли иқтисодчилар ҳам шуғулланган. Ўз даврида Жон Стюарт Милль методологиянинг хусусиятларини таъкидлаган эди. Иқтисод фани амалиётни умумлаштиришдан иборат, аммо бунда факт ва ҳодисалар билан иш кўрадиган фанни ва қондалар, кўрсатмалар билан боғлиқ бўлган тадқиқотий ишни олиб бориш “санъатини” фарқлаш керак.

Фан, Милль фикрига кўра, ҳақиқатларни тўплашдир, санъат эса қарор ва ҳатти-ҳаракат нормаларини қабул қилиш учун қондалар ва асос кўрсатмаларнинг йиғиндисидан иборат. Фан тили “Бу мавжуд, бу мавжуд эмас” бўлса, “Буни қил, бундан қоч” санъат тилидир. Фан ҳодисаларни билиб олишга, қонуларни кашф этишга интилади, санъат мақсад кўяди ва уни амалга ошириш воситаларини излайди.

Ж.С. Милль табиий фанларни иқтисодий назариялар учун мос келадиган модель деб ҳисоблади “Бойликни ишлаб чиқариш шароити ва қонулари табиий фанларга хос бўлган ҳақиқат характерига эгадир”. Ишлаб чиқариш қонуларидан фарқ қилиб, бойликни тақсимлаш қонулари унчалик объектив эмас, негаки у ҳар бир конкрет жамиятда одамлар томонидан қабул қилинган принципларга ва шароитларга боғлиқ. У иқтисодий жараёнларни фақат статик ҳолатда эмас, ривожланишда, ҳаракатда (динамикада) тадқиқ қилиш зарурлигига эътибор берган.

Классик мактаб намоёндалари бойлик яратиш ва ўстиришнинг табиий қонуларини аниқлашга, иқтисодий фаолият асосида ётган мантиқий алоқаларни асослашга интилганлар. Классиклар методологиясининг асос қонулари ноклассик иқтисодиёт фани йўналишларда янада ривожлантирилди.

Иқтисодий назария универсал ҳақиқат эмас, деб ёзади А. Маршалл, маълум турдаги ҳақиқатларни очиш учун қўлланиладиган қуролдир. А. Маршалл фикрига кўра, иқтисодий назария бевосита иқтисодий сиёсатда қўлланиладиган тайёр кўрсатмалар йиғиндиси эмас. У таълимотдан кўра методдир, интеллектуал қуролдир, тафаккур техникасидир. Ким уни яхши эгаллаб олган бўлса, тўғри хулосаларга келади.

Методология-умумий билиш назариясининг оддий соҳасигина эмас. Амалий жиҳатдан аҳамиятли методология – билиб олинadиган реаллик

характеридан келиб чиқадиган, илмий билиш методлари хусусиятларини, илмий билишнинг конкрет соҳасида уларнинг ўзаро алоқасини ҳисобга оладиган конкрет фанларнинг методологиясидир.

Методнинг вазифаси – билиш жараёнини, у ёки бу объектни амалий ўзгартиришни ташкил қилиш ва бошқаришдир. Шунинг учун метод маълум қонунлар, усуллар, билиш ва ҳаракат нормаларини ўз ичига олади.

Ф.Бекон методни чироққа ўхшатади. Эмпирик таҳлил, кузатиш ва эксперимент асосида амалга ошувчи индукцияни энг тўғри метод деб ҳисоблайди. Р.Декарт ҳақиқатни янглашишдан, ёлғондан ажратувчи, билимни кўпайтирадиган аниқ ва оддий қоидаларни метод деб атайди. У дедукцияни ана шундай метод деб ҳисоблаган.

И.П. Павлов ҳам методга жуда катта аҳамият берган. У шундай деб таъкидлайди: Метод энг биринчи, асосий нарсасидир. Тадқиқотчининг бутун жиддийлиги унинг методига, ҳаракат усулига боғлиқ. Ҳамма гап яхши методдасидир. Яхши метод орқали унчалик талантга эга бўлмаган киши ҳам кўп ишлар қилиши мумкин. Ёмон метод билан эса гениал киши ҳам беқорга ишлаши, аниқ, қимматли маълумотлар ола олмаслиги мумкин” Л.С.Виготский методни тирик организмнинг скелетига ўхшатган эди.

“Ҳар қандай кашфиётлардан, у қанчалик буюк бўлмасин, фан методи анча катта аҳамиятга эгадир”,-деб таъкидлаган эди Кювье. У ёки бу олим билишда фалсафий методлар, ёндашувлар алоҳида аҳамиятга эга.

Метод билан назария-жуда яқин тушунчалар. Улар бир-бирдан ажралмаган, бир-бирига ўтиб туради. Аммо уларнинг фарқли жиҳатлари ҳам мавжуд.

Назария ва методнинг асосий фарқлари:

Назария	Метод
<ul style="list-style-type: none"> • Илгариги фаолият натижаси • Бош функцияси – тушунтириш ва олдиндан кўриш • Объект қонуниятини акс эттирадиган идеал образлар тизими • Муаммони ечишга қаратилган 	<ul style="list-style-type: none"> • Кейинги фаолиятнинг бошланиши ва шароити • Билишга йўналтириш ва бошқариш • Воқеликни билиш, ўзгартириш қуроли сифатида қоида, ёндашув ва бошқарув тизими • Муаммони ўрганиш, ўзгартириш усуллари ва механизмларини аниқлашга қаратилган

Илмий метод бир қанча ўзига хос хусусиятларга эга

Воқелик турли-туман ва кўп қиррали бўлганидек уларни ўрганиш усуллари, методлари ҳам турли-тумандир. Оламни ўрганишнинг воситалари, усуллари, қуроллари қанча кўп бўлса, билишимиз шу даражада чуқурлаша боради. Иккинчи томондан, хилма-хил оламни албатта умумий жиҳатлари бор.

Шундай экан, методлар ҳам бир-бирига алоқадор ва ривожланиб боради, уларни қўллаш усуллари кенгайиб, такомиллашиб боради.

Фан методларини турли асосларга кўра кўп гуруҳларга ажратиш мумкин.

Фан методлари гуруҳлари

Асос	Методлар
Илмий билишдаги ролига кўра	Формал ва мазмуний таҳлил, эмпирик ва назарий, фундаментал ва амалий, тадқиқот ва тасвирлаш методлари ва бошқалар.
Объектига кўра	Табиатишунослик методлари, ижтимоий, гуманитар фанлар методлари
Предметнинг тирик ёки нотириклигига кўра	Жонсиз табиатни ўрганиш методлари, тирик табиатни ўрганиш методлари

Бу жадвални бошқа асосларни келтириб яна давом эттириш мумкин. Ҳозирги даврда методологик билишнинг кўп даражали концепцияси амал қилмоқда.

Методологик билимнинг кўп даражали концепцияси

Методлар	Қўллаш соҳаси ва моҳияти
Фалсафий методлар	Ҳар бир фалсафий концепция методологик функцияга эга. Улар мавҳумлаштиришнинг юқори босқичи бўлиб, универсал характерга эга. Диалектика, метафизика, аналитик метод, интуитив метод, феноменологик метод, герменевтик метод ва ш.к. шундай фалсафий методлар мавжудки, улар ҳақиқатга бир томонлама, бузиб ёндашади. Механистик метод, витализм, априоризм ва ш.к. шундай методлардир.
Умумилмий методлар	Фалсафа ва махсус фанларнинг фундаментал назарий-методологик қондалари ўртасидаги методологиядир. Информация, модел, структура, функция, система, элемент, эҳтимоллик, оптималлик ва ш.к.
Хусусий илмий методлар	У ёки бу фанда қўлланилмаган методлар
Бирор фан тармоғида қўлланиладиган усуллар	Бирор фанга кирувчи тармоқда қўлланиладиган усуллар тизими
Фан тармоқларинро тадқиқот методлари	Бир неча фанларнинг тармоқларида (биофизика биохимия ва х.к) қўлланиладиган методлар.

Фалсафий-методга догматикларга боғланиб қолмаслиги, айрим фалсафий методларнинг тор доирасида тўхтаб қолмасдан, уни имкон даражасида такомиллаштириб бориш, унинг чекланганлигини англайти, ким имкон берувчи фалсафий методларга ўта олиши керак. Бир фалсафий методга ўзгармас эътиқод сифатида ишониб қолиш илмий фаолиятда зарар келтириш мумкин. Масалан, позитивизм ўз вақтида фан, илмий билимлар ривожига муҳим роль ўйнади. Унинг физиклар эғаллаб олган бош тезиси-назариясидаги ҳар қандай тушунча кузатиладиган катталикларга асосланиши керак. Реал кузатиш мумкин бўлган нарсаларнигина ўрганиши мумкин. Ўз илмий ишларида Э. Мах ҳам, А. Эйнштейн ҳам позитивизмнинг бу принцинга асосланган эди. XX аср бошларида атом назариясига дуч келиб (атомларни бевосита кузатиш мумкин эмас), ўзи позитивизм ўзининг тўла лаёқатсизлигини

намоён килди. Холбуки атом назарияси асосида олимлар газнинг хусусиялари ва иссиқликнинг табиатини муваффақиятли тушутира олдилар. Э. Мах бошчилигидаги позитивистлар эса, бу назарияни ҳақиқатдан, илмий тадқиқотда чекинш деб атадилар. Мах фикрича, олимлар кузатиш натижалари ҳақида маълумот бериш ўрнига метафизик мулоҳазаларга берилиб кетдилар. А. Эйнштейн эса позитивизмдан воз кечди ва Э. Махни “Яхши механик”, аммо “ночор файласуф” деб атади.

Илм ривожининг маълум босқичида аҳамиятли бўлган фалсафий метод илмнинг бошқа доирасида, лаёқатсиз бўлиб қолиши кўп олимларга зарар келтирган. Позитивизмнинг назария фақат кузатиладиган hodисаларни ўзига олиши керак деган принципига ўзгармас қонда сифатида ишонган. В.Кауфман тақдирида ҳам салбий роль ўйнади. У Д. Томсон билан деярли бир вақтда электрон кашф этишга олиб келган катод нурлари билан тажрибалар ўтказган. Кауфман тажрибалари Д. Томсонникига қараганда яхши, натижалари аниқ эди. Лекин Кауфман ўз фалсафасининг асирга айлангани учун заррачаларнинг янги тури ҳақидаги кашфиётини эълон қилмади. Натижада Д.Томсон 1906 йилда электрнинг кашф қилганлиги учун Нобель мукофотини олди.

А. Пуанкаре ва Г.Лоренцлар махсус нисбийлик назариясини яратишга яқин эдилар. Лекин Г.Лоренцга метафизик материализм, А.Пуанкарега конвенционализм халакит берди. Улар махсус нисбийлик назариясини яратмадилар, кўп йиллардан кейин ҳам Эйнштейннинг махсус нисбийлик назариясини қабул қилмадилар.

Бу ҳолатларда умуман фалсафий методни айблаб бўлмайди. У ёки бу фалсафий методга ижодий, танқидий ёндашув керак. Кези келганда янги фалсафий методларга ўтиш зарур.

Методларни турли белгиларга кўра назарий ва эмпирик билиш методларига, анъанавий ва специфик методлар қабиаларга ажратиш мумкин. Умумилмий методлар “фалсафа асослари” фанида кўриб ўтилган.

Иқтисодиёт фанида бир-бирини тўлдирадиган турли методлар тизими қўлланилади. Улардан энг кўп тарқалганлари тавсифлаш, туркумлаш, омилларни деталлаштириш, иқтисодий ҳаётнинг турли томонларига уларнинг таъсирини баҳолаш, коэффициент, фонслар кўринишида нисбий катталиклардан фойдаланиш ва ш.к.

Кўрсаткичларни, натижаларни таққослаш статистик маълумотларга таянади. Таққослаш асосида таҳлил хўжалик фаолиятининг алоҳида параметрлари ўртасидаги ўзаро алоқаларни аниқлашга имкон берадиган чуқурлаштиришни такозо қилади. Комбинациялашган гуруҳлаштириш усулини қўллаш янада мураккаброкдир.

Иқтисодий ҳодисаларни, мураккаб хўжалик алоқаларини таҳлил қилиш учун ишончли, бир-бирини тўлдирувчи кўрсаткичлар тизими керак бўлади. Компанияга раҳбарлик қилиш, мамлакатни бошқариш ишончли ахборотларга эга бўлмасдан мумкин эмас. Бошқариш сифати ахборот оқимининг ишончилиги ва тезкорлик даражасига тўғридан-тўғри боғлиқ. Лекин

информация билан таъминловчи статистика ўзига юкланган вазифани ҳамisha ҳам муваффақиятли бажара олмайди.

Илгари статистика хизматида қўлланилган методика халқаро миқёсда қабул қилинган методикадан фарқ қилган. Жами ижтимоий маҳсулотни такрор ишлаб чиқариш схемаси унинг асосига қўйилган эди. У моддий ишлаб чиқариш маҳсулотларини баҳолашни қамраб оларди, лекин хизмат кўрсатишнинг асосий қисмини инкор қилар эди. Бундай схема молля соҳасидаги кўрсаткичларнинг кенг манзарасини бермас эди.

Халқаро амалиёт ва хўжаликни бошқаришнинг ўсиб бораётган эҳтиёжларига мос ҳолда Миллий ҳисоб тизими деб номланадиган тизим амалга оширилди.

Валюта курсларининг таҳлили, уларни ҳисоблаш, прогноз қилиш, валюта сийёсатини шакллантириш кенг доирадаги муаммоларни қараб чиқишни тақозо этади.

Иқтисодий тафаккур манзараси хўжалик тизимининг қонуний алоқалари ва тенденцияларини англашга, долзарб муаммоларни ҳал қилиш йўлларини топишга жамиятнинг интилишини ифодалайди. Улар тадқиқотий тадқиқотни маълум йўналишда амалга ошишини таъминлаб, билимнинг ривожланишини таъминлайди. Биз бу ерда уларнинг айримларини қисқача кўриб чиқамиз.

Илмий методлар

Метод номви	Методнинг мазмуни
Аксиоматик метод	Назария аксиоманинг теоремани исботлашга хизмат қиладиган вазифалари ва фикр келтириб чиқариш қоидалари билан бошланиши керак
Конструктив метод	Бошқа концептлар (асосий тушунчалар) асос бўладиган дастлабки концептлар киритилади. Тузилмага кирмайдиган барча нарса илмий деб тан олинмайди
Гипотетик-дедуктив метод	Назариянинг қурилиши ва ривожланиши қуйидаги уч босқичдан ўтади: а) гипотезаларни олға суриш; б) улардан дедуктив хулосалар чиқариш; в) хулосани далиллар билан солиштириш. Агар гипотезалар далилларга мос келмаса, улар инкор қилинади
Индуктив метод	Назария далиллар ҳақидаги маълумотлардан назарий қонунларга ўтиш сифатида тушунилади
Моделлаштириш методи	Назария асосида ўрганиладиган ҳодисага бевосита таққослаш мумкин бўлган модел ишлаб чиқилади
Тизим методи	Ўрганилаётган ҳодиса ўзининг яхлитлигида ўзаро боғланган бутунлик деб тушунилади
Муаммо методи	Назариянинг ривожланиши: а) муаммоларни аниқлашни; б) уларни баргараф қилишни кўзда тутати
Тарихий метод	Ҳодисалар пайдо бўлиш, тараққий қилиш ва таназул жараёнида олиб қаралади
Мавҳумлаштириш методи	Концептлар номуҳим жиҳатларни ўрганишдан воз кечган ҳолда муҳимларини ажратиб олиш натижаси деб қаралади
Семантик метод	Назария воқеликнинг мавҳум ёки идеаллаштирилган манзараси эмас, қайд қилиниши ҳисобланади
Прагматик метод	Назарияга қадриятли-мақсадли муносабатларнинг амалга ошириш сифатида қаралади, амалий фаолият бу ҳақда маълумот беради

Аксиоматик метод дастлаб математикада ишлаб чиқилган. Аксиомалар дастлабки қоидалар сифатида майдонга чиқади, бутун назарияни баҳолаш асосида унинг долзарблиги аниқланади. Мазкур аксиомалар шароитида назарияни исботлаш жараёнида зиддиятлар вужудга келса, аксиомалар тизими қайта кўриб чиқилади. Иқтисодиёт фанида ҳам аксиоматик метод қўлланилади, лекин математикадаги ҳолатдан фарқ қилиб, кўпинча экспериментал маълумотларга мос ҳолда шаклини ўзгартиради.

Конструктив метод қаерда қўлланилишидан қатъи назар, айниқса алгоритмик тузилмалар учун характерлидир. У иқтисодиётда ҳам, айниқса лойиҳалаштиришга муружаат қилинганда қўлланилади.

Гипотетик-дедуктив методнинг камчилиги шундаки, у далиллардан назарияга кўтарилишининг имкониятларини ҳисобга олмайди. Бу метод барча экспериментал фанларда, жумладан иқтисодиётда ҳам қўлланилади. Индуктив метод ҳам барча экспериментал фанларда қўлланилади. У иқтисодда айниқса эконометрика учун характерлидир.

Моделлаштириш методи барча фанларда қўлланилади, унинг асосий вазифаси назария ва экспериментал маълумотларнинг бирлигини таъминлашдир.

Тизим методи барча фанлар учун долзарбдир, айниқса тизимли белгиларни тадқиқ қиладиган фанлар учун катта аҳамиятга эга.

Муаммо методи назариядаги кескин соҳаларни билишга ёрдам беради. Уларнинг ҳал қилиниши илмий билимларнинг ўсишга олиб келади.

Тарихий метод барча фанларда қўлланилади. У иқтисодий таълимотлар тарихи каби фанлар учун айниқса характерлидир.

Абстракциялаш методи Жон Локк ғояларига бориб тақалади. Кўп фанлар вакиллари, шу жумладан айрим иқтисодчилар ўзлари фойдаланадиган тушунчалар мавҳум тушунчалар эканлигини таъкидлайдилар. Ҳақиқатда эса тушунчаларни мавҳумлаштириш амали орқали яратиб бўлмайди.

Идеаллаштириш методига кўра, илмий тушунчалар мавҳум тушунчаларга кўшимча ишлов бериш натижасида ҳосил қилинади, бу кўшимча ўрганиладиган ходисаларга яқинлаштирмайди, балки улардан узоклаштиради.

Семантик метод табиатшунослик фанлари учун характерлидир. Иқтисодиётда у прагматик методнинг ҳосиласи ҳолатида намоён бўлади.

Прагматик метод барча аксиологик фанлар учун, жумладан иқтисодиёт учун ҳам характерлидир. Бу метод назария ва амалиётнинг органик бирлигини таъминлашга йўналган.

ТЕСТЛАР

1. Методнинг асосий функцияси нима?

- А) объектни амалий ўзгартириш, тадқиқот жараёнини ички ташкил этиш;
- Б) тадқиқотнинг предмети ва объектини аниқлаш;
- В) билимни ўсишини таъминловчи нормаларни белгилаш;
- Г) мақсадга йўналтирувчи принципларни аниқлаш;
- Д) ҳақиқат мезони бўлиш.

2. Методологиянинг асосий вазифаси

- А) илмий тадқиқотни йўналтириш;
- Б) усуллар ишлаб чиқиш;
- В) фалсафий таълимот яратиш;
- Г) ҳақиқат мезони бўлиш;
- Д) ўзгармас қондалар яратиш.

3. Ҳозирга тадқиқотий бутунликнинг қонуний аъзоси деб қараш қайси принцип талаби

- А) сабабият;
- Б) зиддият;
- В) тарихийлик;
- Г) диалектик;
- Д) илмийлик.

4. Иқтисодий методология хусусиятларига катта эътибор берган олим:

- А) Т.Ман;
- Б) Вальрас;
- В) А.Парето;
- Г) Ж.Стюартмилл;
- Д) А.Маршалл.

5. Методга хос хусусият қайси қаторда.

- А) Илгарги фаолият натижаси эканлиги;
- Б) Тушунтириш ва олдиндан кўра олиш хусусияти;
- В) кейинги фаолиятнинг бошланиш ва шароити эканлиги;
- Г) муаммони ечишга қаратилганлиги;
- Д) муаммони ечиш механизмини аниқлашга қаратилганлиги;
- Е) в ва г жавоблар тўғри.

6. Универсал характерга эга бўлган, тадқиқот жараёнининг барча босқичларида қўлланиладиган метод

- А) диалектика ;
- Б) метафизика;
- В) феноменология;
- Г) герменевтика;
- Д) фалсафий.

7. Асосан назарий тадқиқотни таҳлил асосига кўювчи таълимотга қарши метод

- А) тарихий метод;
- Б) формаллаштириш;
- В) моделлаштириш;
- Г) аксиологик метод;
- Д) экспериментал метод.

8. Ҳозирги даврда қайси иқтисодий назария кенг тарқалган?

- А) меркантилизм;
- Б) физиократия;
- В) институционализм;
- Г) маржинализм;
- Д) марксизм.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. -Т.: Ўзбекистон, 2011.
2. Каримов И. Юксак маънавият – энгилмас куч. -Т.: Маънавият, 2008.
3. Каримов И. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози ва Ўзбекистон шароитида уни бартараф этиш йўллари. -Т.: Ўзбекистон, 2009.
4. Каримов И. Мамлакатда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. -Т.: Ўзбекистон, 2010.
5. Бартенов.С.А История и философия экономической науки. Пособие к кандидатскому экзамену. - М: Магистр, 2008.
6. Дунёвийлик ва ижтимоийлик. Мақолалар тўплами. - Т.: Чўлпон номидаги нашриёт тадқиқотий-матбаа уйи, 2008.
7. Дунёвийлик фалсафаси (мақолалар тўплами). - Т.: ТДИУ, 2007.
8. История и философия экономики. Пособие для аспирантов. -М.,2006.
9. Канке В.А Философия для экономистов. Учебник. -М.: Омега-л, 2008.
10. Мудрагей И.С. Против философии? Позвольте возразить! Стояние и противостояние физики и философии // Вопросы философии, 2013, № 9, с. 106-115
11. Степин В.С. Наука и философия. // Вопросы философии. 2008, №8.
12. Шермухамедова Н. Фалсафа ва фан методологияси. -Т.: Университет, 2008.

7-мавзу. ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТ ТИЗИМИДА ФАКТ

1. Факт – илмий тадқиқотнинг зарурий элементи

2. Факт – илмий изланишлар ва тадқиқот натижаларини асослаш мезони

Таянч тушунчалар: факт, илмий факт, илмий факт ва назария, неопозитивизм, постпозитивизм, К. Поппер, билиш асоси, билим мезони, иктисодий фактлар, Кейнс, Мизес, хўжалик тизими.

Илмий билишнинг мақсади объектнинг моҳияти, сифати, хоссалари ҳақида ҳақиқий, объектив маълумотларга эга бўлиш, қонуниятларини кашф этишдир. Объектни ҳар томонлама, теран ўрганиш орқалигина илмий ҳақиқатларини кашф этиш мумкин.

Илмий тадқиқот нимадан бошланади? Унда кузатишларнинг, экспериментларнинг, гипотеза ва назарияларнинг, фактларнинг ўрни ва ўзаро алоқаси қандай? Илмий тадқиқот методологияси билишнинг фалсафий мантикий аппаратини ишлаб чиқар экан, бу муаммолар тўғрисида баҳс юритади.

“Факт” тушунчаси латинча “factum” сўзидан олинган бўлиб, содир бўлган, амалга ошган деган маъноларни билдиради. Бу мазмунда факт “воқеа”, “ҳодиса” тушунчаларининг синоними бўлади. Факт реалликнинг бир парчаси бўлиб, инсон фаолияти ва билишнинг объекти сифатида майдонга чиқади.

Луғавий маъносидан келиб чиқадиган бўлсақ, ҳамма нарса, жумладан, эксперимент ҳам, гипотеза ҳам, назария ҳам факт деб қаралиши мумкин. Шунинг учун бу тушунчанинг мазмунини аниқ белгиллаб олиш зарур. Аввало фактни воқелиқдан ажратиб олиш, уни кўриш, қайд қилиш учун инсонда бирор мақсад, манфаат бўлиши шарт. Акс ҳолда фактни кузатиб, кўриб бўлмайди. Дунёдаги ҳодиса сифатидаги оддий факт тушунчасидан илмий факт тушунчаси фарқ қилади: бунда воқелик ёки унинг бир қисми, томони билишнинг объекти бўлади, ундан билиб олинган хусусият, сифат, жараён ва шу қабилар ажратиб олинади, табиий ёки сунъий тилда ифодаланади, бу натижаларни тавсифлаш орқали тўғри ва тўлиқ фактларга эга бўлаемиз. Илмий факт объектив деб тан олинган, қайси билим тизимига киритилганидан қатъи назар, ўзининг мазмунини йўқотмайдиган фактдир. Обьективлик, бир вариантлик илмий фактнинг муҳим хоссасидир.

Илмий фактларни қайт қилиш, асослаш, тушунтириш, талқин қилиш орқали олим тадқиқоти бошланади. Гегель шундай ёзади: “У ёки бу предметни англаб етиш факат шундан иборатни, Мен бу предметни ўзиники қилиб олади, у предметнинг моҳиятига кириб боради ва унга ўз шаклини, яъни барчага бараварлиги шаклини беради”. Бунга илмий фактларни қайд қилиш, сезиш орқали эришиш мумкин. Илмий факт билиш фаолиятининг ўзида билиш объектининг у ёки бу хоссалари ҳақида объектив ахборотни муҷассамлантиради.

Илмий фактларни тушунишда икки асосий ёндашув тафовут қилинади.

Биз бу икки хил ёндашувнинг-ўзаро тўқнашувини, мунозарасини позитивизмнинг икки тарихий шакли – неопозитивизм ва постпозитивизм фалсафасида кўришимиз мумкин. Маълумки, позитивистлар “ижобий” билимлар – фақат эмпирик фактларга асосланган шубҳасиз ва аниқ билимлар тизимини куришга интилган эдилар. Неопозитивистлар позитивизм ғояларини изчил давом эттирдилар. Постпозитивизм ҳам бу йўналишнинг янги шакли бўлиб, уни тадқиқотий ривожлантирди. Неопозитивизм ва постпозитивизмни айрим масалаларда таққослаб кўрайлик.

Илмий фактга икки асосий ёндашув

1-ёндашув

2-ёндашув

<p>Илмий факт назарий қондалардан тубдан фарқ қилади. Фактлар умумлаштириш, гипотезалар тузиш, шунингдек билимларни текшириш учун материаллар. Бинобарин, илмий билиш фактлардан бошланади.</p>	<p>Илмий факт назариянинг тилидан мутлақо ажралмасдир. Негаки, энг оддий қайд қилишнинг ўзи умумлаштиришдан иборатдир. Фактларни тасвирловчи мулоҳазалар (гаплар)га кузатиш шароитлари ҳам, кузатувчи приборларнинг хусусиятлари ҳам, объектнинг ўзига хослиги ва кузатувчининг тавсифи ҳам киради. Демак, фактни қайд қилишнинг ўзининг маълум назарияга мансублигини билдиради.</p>
---	---

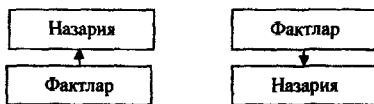
Оқорида келтирилган қондалардан кўриниб турибдики, неопозитивизм ва постпозитивизм методологиялари ўртасида кўп умумий томонлар мавжуд. Зотан улар позитивизм фалсафасининг икки шаклидир. Шу билан бирга постпозитивизм муҳим методологик принциплар бўлган назарий нисбийлик ва илмий билимларнинг ўсиши принципларининг аҳамиятига алоҳида диққат қилади.

Неопозитивизм ва постпозитивизм

№	Неопозитивизм	Постпозитивизм
1.	Экспериментал фанларга назария ва фактлар киради.	Тўғри.
2.	Фаннинг асоси – фактлардир.	Нотўғри. Фаннинг асоси назария, аниқроғи унинг таркибига кирувчи муаммолардир.
3.	Факт ҳиссий органлар орқали қайд қилинади ва асос мулоҳазаларда ифодаланади, улар назарияга боғлиқ эмас.	Нотўғри. Фаннинг асос мулоҳазалари назариядан келиб чиқади. Фактларни қайд қилишда ҳиссий компонент иккиламчи аҳамиятга эгадир.
4.	Фактларни тушунтириш сингуляр мулоҳазаларни универсал мулоҳазалар таркибига киритишни тақазо қилади.	Тўғри. Тушунтиришнинг гипотетик-дедуктив усулига альтернатива йўқ. Фактларни тушунтириш гипотеза-назариялардан фойдаланишни тақазо қилади.
5.	Фан фактлар билан иш кўради	Нотўғри. Фан муаммолар билан иш кўради.
6.	Назария фактларга мос келиши керак.	Нотўғри. Назариядан асос мулоҳазалар келтириб чиқарилади.

Факт ва назариянинг ўзаро муносабати масаласида неопозитивизм ва постпозитивизм нуқтаи назарларининг таққослаб кўрайлик. Бу ерда неопозитивист Р. Карнап ва постпозитивист К. Поппернинг назария ва фактнинг ўзаро муносабати масаласидаги нуқтаи назарларини шундай ифодалаш мумкин:

Р. Карнапнинг нуқтаи назарига кўра, назария фактлардан келиб чиқади, у индуктив метод ёрдамида эришилган фактларнинг манзарасидир. Фактлар бўлмаса ҳеч қандай назария бўлмайди. Поппернинг фикрича эса, назария инсоннинг кашфиётидир, уни фактларни оддий қайта ишлаш билан боғлаш мумкин эмас. Олим ихтиёрида бир хил, аммо бир-бирига зид келадиган фактлар бўлиши мумкин. Уларнинг назарияларини яратиш қийинчилик туғдирмайдигандек туюлади. Аммо энг талантили олимларгина бу муяссар бўлади.

Р. Карнап К. Поппер концепцияси концепцияси

Поппернинг бу асосий гояларини систематик шаклда кўриб чиқайлик.

(1) **Фанда назариядан фактларга бориб бўлмайди, фактлар назария ёрдамида тушунтирилади.** Аммо савол туғилади: назариянинг ўзи қаердан пайдо бўлади? Поппер уни шундай тушунтиради.

(2) **Янги назария ҳар доимо эски назариянинг танқиди натижасидир.** Унинг манбаларини фактларни қайта ишлашда кўриш шарт эмас. Аммо савол туғилади: “Учинчи назария иккинчи назариянинг танқиди натижаси, иккинчиси биринчисининг танқиди натижаси. Лекин энг биринчи назариянинг пайдо бўлишини қандай тушунтириш мумкин?”

Эҳтимол, у фактларни қайта ишлаш натижасидир?” К. Поппер бунга жавоб бериб таъкидлайдики, биринчи назария туғмадир.

(3) **Фактни назария ёрдамида тушунтиринг.** Бошқача айтганда, Гипотетик-дедуктив метод билан иш кўринг. Таъкидлаш керакки, илмий тушунтириш механизмини неопозитивистлар ва постпозитивистлар бир хил талқин қилишади. Унинг схемаси қуйидагича:

Ст

Жк

мантикий дедукция

Е

Бунда Ст — маълум фактлар ҳақидаги тасдиқ, Жк — фойдаланиладиган қонунлар, Е — дедукция ёрдамида келтириб чиқарилган факт.

(4) **Назария фактлар орқали текширилиши мумкин эмас, у фактлар орқали фальсификация қилиниши мумкин.** Нима учун назарияни фактлар орқали текшириб бўлмайди. Биринчидан, шунинг учунки, унинг қонунлари ходисалар моҳиятига мансуб; иккинчидан, ҳар қандай факт айрим мулоҳазаларда ифодаланар экан, унинг ўзи назария таркибига киради. Демак, назария фактлар орқали текширилади, десак, мантикий доира, тавтология вужудга келади: назария назария орқали текширилади.

Икки асосий ёндашувнинг афзалликлари ва камчиликларини қўйроқда кўриб чиқамиз.

Фанни фактларсиз тасаввур қилиш мумкинми? Фаннинг том маънода шаклланиши фактлар тўпланиши, тушунтирилиши билан бевосида боғлиқдир.

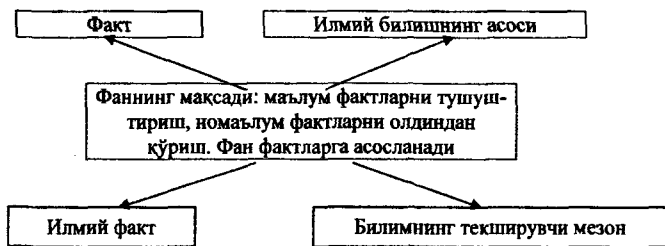
Илмий фактлар муаммолар кўйишга, турли гипотезалар яратишга туртки беради, эмпирик фактлар назария вужудга келишининг асосидир. Тўғри, фан фактларни шунчаки стихияли равишда тўпламайди. Аввало илмий мақсад аниқлаб олинishi, шу асосда ҳодисаларга маъно ва муайянлик бахш этиб, керакли фактларни кўра олиш лозим. Эмпирик фактлар ва назария илмий билим ривожига жараёнида ўзаро диалектик боғлиқликдадир. Уларни айлантириш ёки қарама-қарши қўйиш бир томонлама мутлақлаштирилган фактуализмга ва назариябозликка олиб боради. Бу эса илмий билимларнинг ривожланишида илмий фактларнинг ўрнини тушунишда ўзаро қарама-қарши ёндашувларнинг келиб чиқишга сабаб бўлади.

Фактлар тадқиқотнинг турли босқичларида олинishi мумкин. Уни ўрганиш, таҳлилдан ўтказиш, таққослаш, улар ўртасидаги алоқани аниқлаш, булардан хулоса чиқариш ва сўнг янги фактларни излаш учун олинади. Фактлар олимнинг тадқиқотий муҳитини яратади. Олим назария ёки гипотезалар яратишда ҳам, уларни текширувдан ўтказишда ҳам фактларга таянади. Ҳар қандай илмий назария фактлар орқали реаллик билан боғланади, фактлар орқали ва фактларда инсон ўзини қуршаган оламни ўрганади. Илмий фактлар – ҳақиқатни исботлаш ва илмий хатони исбот этишда энг ишончли далилдир. Назариялар ва гипотезаларни текшириш давомида улар тасдиқланишини ёки инкор қилиниши мумкин, текшириш жараёнида назарияни аниқлаштиришни, янги назария яратишни тақозо қиладиган янги фактларга дуч қилиши, уларни топиши мумкин. Гипотезалар, назариялар, парадигмалар, илмий тадқиқот дастурлари алмашиб туради, фактлар эса қолади. Назарияга зид бўлган фактлар илмий тадқиқотнинг энг инқилобий элементи, илмий тафаккурни кучайтириш воситаси, илмий билимни ўстирувчи кучдир.

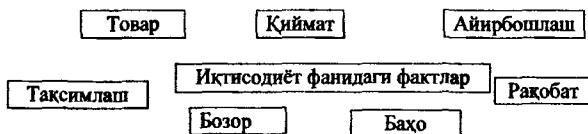
Фактлар жуда кўп, баъзан улар бир-бирига зид келиши мумкин, зотан воқеликнинг ўзи зиддиятлидир. Фактлар агар илмий бўлса, бир вариантлик ва объективлик хусусиятларига эга бўлса, объектив дунёнинг қисми сифатида сақланиб қолади.

Сўнги ўн йилликларда янги давр фани ва фалсафасида шакланган назарийлик ва рационаллик типлари бартараф бўлиши жараёни кечмоқда. Илмий фактларнинг онтологик ва гносологик табиатини қайтадан англаш тенденцияси кўзга ташланмоқда. Фактлар классик рационаллик контекстида мураккаб билиш операциялари ёрдамида шаклландиган эмпирик билим элементларидир. Бундай фаолиятдан мақсад – реал кузатиш ва экспериментнинг маълумотларидан субъектив ҳолатларни – кузатувчиларнинг хатоларини, адашишларини, ускуналарнинг бузиб акс эттиришларини бартараф этишдир. Бунинг учун кузатиш маълумотлари барқарор, инвариант мазмуни ажратиб олиш учун таққосланади, текширилади, рационал жиҳатдан қайта ишланади. Олинган эмпирик билимлар – фактлар – объектив ва ишончли деб баҳоланади. Бу турдаги илмий-тадқиқот фаолияти янги давр рационаллиги идеалларини ифодалайди, факат бир объектив ҳақиқат, бир мантик, бир субъект ва ягона борлик бўлиши имкониятини таъминлайди.

Илмий билиш қандай йўналишда тараққий этмасин, фактларнинг бир томондан билишнинг асоси, иккичи томондан уни асослаш омили бўлиб қолиш хусусияти сақланади. Буни қуйидаги чизмада ифодалаймиз.

Барча фанлар қатори иқтисодийёт фани ҳам турли-туман фактлардан фойдаланади. Объектив иқтисодий жараёнларни ифодалайдиган муҳим тушунчалар, улар мазмунининг аниқ белгилаб олиниши ва талқин қилиниши муҳим иқтисодий фактлардир.

Юқоридаги каби асос бўлувчи фактларга, уларнинг иқтисодий муносабатларда кечадиган жараёнлардан эмпирик билимлар, яъни фактлар тадқиқот этилади. Улар ўз навбатида янги мулоҳазаларга, гипотезаларга, назарияларга, бир сўз билан айтганда янгиликлар тадқиқот қилишга ундайди. Иқтисодийёт фанида қабул қилинган шубҳасиз, объектив фикрларнинг барчаси факт сифатида қаралиши мумкин. Назариялар, гипотезалар тасдиғи ёки инкори сифатида янги илмий фактлар яратилади.

Иқтисодий назариялар иқтисодий фактларга таяниб, уларни тадқиқотий ишлаб чиқиш натижасидир.

Шуни айтиш керакки, илмий фактларни танлаш, талқин қилиш олимнинг дунёқарашига, салоҳиятига боғлиқдир. Фактларни топиш ва ундан хулосалар чиқариш илмий тадқиқотнинг олий шаклидир. Масалан, Ж. Кейнс қатор иқтисодий фактларни талқин қилиб, умумлаштириб, неоклассик мактабда қабул қилинган бир қанча аксиомаларни инкор қилди ва иқтисодийёт фанида туб янги қарашларга асос солди.

Кейнс инкор қилган аксиомалар

1. Талаб ва таклифнинг автоматик жорий бўлиши ҳақидаги тезис.
2. Миллий даромадга мамлакатнинг мазкур иқтисодий потенциали шароитида ўзгармас катталиқ деб қараш.
3. Пулининг иқтисодий жараёнларга муносабатда нейтрал характери ҳақидаги ишонч.

Ж. Кейнс юқоридаги тезисларга ишончсизлик билдириб, миллий даромадни белгилловчи сабабларни аниқлаши унинг иқтисодий қарашларининг бош пункти ҳисобланади.

Неолиберализм асосчиси Л. Мизес ҳозирги дунё иқтисодий тузилишининг уч вариантыни – соф бозор ҳўжалигини, “бузилган бозор”ни ва бозорсиз иқтисодни изчил таҳлил қилиш натижасида муҳим хулосаларга келди. Бозор тизимини таҳлил қилганда у хусусий мулкнинг эволюцияси, бозор ҳўжалигида унинг ўрни ва роли муаммосини ўрганди. Унингча, хусусий мезон ресурслардан фойдаланишга ёрдам беради ва истеъмолчиларнинг суверенитетини таъминлайди. Фақат хусусий мулкгина рационал иқтисодий фаолиятга асос бўла олади (индивидуалистик рағбатлар туфайли). Мизес бозор ҳўжалигида пулнинг роли ва вазифаларини, унинг тарихий эволюциясини, инфляция ва олтин стандарт муаммоларини, мулк ва инвестициялар, фониз, иш ҳақи ва солиқнинг ўзаро муносабати масалаларини ҳар томонлама таҳлил қилди.

Мизес ҳўжаликнинг нобозор тизимини (социалистик тизим) таҳлил қилиб, мантиқий ва амалий жиҳатдан социализмнинг мумкин эмаслиги ҳақида хулоса чиқарди.

Юқорида жуда қисқа баён этилган қарашлар иқтисодий фактларни тўғри талқин қила олиш натижасидир.

Илмий факт билимнинг оддий шакли бўлса-да, предметнинг моҳиятини тушуниб олишга имкон беради. Фактлар теран назарий илмий билимнинг негизини ташкил этади, уни тасдиқлайди ёки инкор этади. Иккала ҳолда ҳам фактлар илмий тадқиқот учун битмас-туганмас салоҳиятга эгадир.

ТЕСТЛАР

1. Факт нима?

- А) Амалга ошган ҳодиса;
- Б) Воқеянинг бир қисми;
- В) Билиш субъекти предметда қайд қилган нарса;
- Г) Ҳаммаси тўғри;
- Д) Ҳаммаси нотўғри.

2. Илмий фактнинг оддий кундалик ҳаёт фактларидан фарқлари:

- А) Тилда ифодаланиши;
- Б) Обьективлик ва бир вариантлик;
- В) Билиш объектдан саралаб олинishi;
- Г) Назария унсурлари билан боғлиқлик;
- Д) Ҳаммаси тўғри.

3. Илмий фактларни тушунишда икки асосий ёндашув

- А) Фактлар – илмий билишнинг асоси, фактлар – назарияни текширувчи мезон;
- Б) Фактларни ҳиссий органлар қайд қилади, фактларни қайд қилишда ҳиссий компонент – иккиламчи;
- В) Факт – ҳақиқат мезони, факт – назарияга мос ҳодиса;

- Г) Факт – объектив ҳодиса, факт – субъектив ҳодиса;
Д) В ва Б тўғри.

4. Факт ва назария муносабатида неопозитивизм нуқтаи назари

- А) Фактдан назарияга борилади;
Б) Назария – бирламчи;
В) Факт ва назария бир-биридан ажралмас;
Г) Факт назарияни тасдиқлайди;
Д) Факт назарияни инкор қилади.

5. Факт ва назария муносабатида постпозитивизм нуқтаи назари

- А) Фактдан назарияга борилади;
Б) Назария – бирламчи;
В) Факт ва назария бир-биридан ажралмас;
Г) Факт назарияни тасдиқлайди;
Д) Факт назарияни инкор қилади.

6. Ижод жараёнида фактнинг ўрни;

- А) Ижод фактдан кейин бошланади;
Б) Факт – тадқиқот натижаси;
В) Факт – табиий ҳодиса;
Г) Факт фақат эмпирик фанларга хос;
Д) Фактнинг тадқиқотга алоқаси йўқ.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. -Т.: Ўзбекистон, 2011.
2. Каримов И. Юксак маънавият – энгилмас куч. -Т.: Маънавият, 2008.
3. Каримов И. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози ва Ўзбекистон шароитида уни бартараф этиш йўллари. -Т.: Ўзбекистон, 2009.
4. Каримов И. Мамлакатда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. -Т.: Ўзбекистон, 2010.
5. И. Каримов. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. -Т.: Ўзбекистон, 2011.
6. Бартенов С.А. История и философия экономической науки. Пособие к кандидатскому экзамену. –М.: Магистр, 2008.
7. Дунёвийлик ва ижтимоийлик. Мақолалар тўплами. -Т.: Чўлпон номидаги нашриёт тадқиқот-мағбаа уйи, 2008.
8. Дунёвийлик фалсафаси (мақолалар тўплами). -Т.: ТДИУ, 2007.
9. История и философия экономики. Пособие для аспирантов. -М., 2006.
10. Канке В.А. Философия для экономистов. Учебник. -М.: Омега-л, 2008.
11. Канке В.А. Философия экономической науки: Учебное пособие. -М.: Инфра-М, 2007.
12. Шермухамедова Н. Билиш фалсафаси. -Т., 2005.
13. Летов О.В. Проблема научной объективности в позитивистской философии. //Вопросы философии, 2011, №12
14. Паханов Б.Я. Проблемы индукции: Карл Поппер и Имре Лакатос. // Вопросы философии, 2009 №11.

8-мавзу. ЭКСПЕРИМЕНТ – ТАДҚИҚОТ ЖАРАЁНИДА ДАЛИЛЛАШ МЕТОДИ СИФАТИДА

1. Эксперимент тушунчаси ва экспериментал методнинг вужудга келиши.
2. Эксперимент турлари ва унинг турли фанларда қўлланилиши

Таянч тушунчалари: эксперимент, экспериментал фан, ўрта аср Марказий Осиёлик олимлар, Беруний, назарий табиатшунослик, экспериментнинг функциялари, реал эксперимент, фикрий эксперимент, илмий кузатиш, ўлчов, баҳо.

Илмий тадқиқот илмий билиш ўсишининг асосида ётадиган ишончли фактларни олишдан бошланади. Ишончли фактларни олиш, тушуниш ва қайта ишлашда эксперимент муҳим аҳамият касб этади. У илмий кузатишдан фарк қилиб, билиш объектини соф ҳолда ўрганишга, қайта такрорлаб текширишга имкон беради. Демак, эксперимент предмет ва жараёнларни назорат қилинадиган ва бошқариладиган шароитда ўрганиладиган илмий билиш методидир.

Эксперимент яратадиган имкониятлар

- Олим учун кераксиз, халақит берадиган, ортиқча омиллари сунъий равишда бартараф қилиб, ҳодисаларни “соф ҳолда” ўрганишга имкон беради.
- Предметнинг сифат ва хусусиятларини сунъий яратилган экстремал шароитларда ўрганишга ёки табиий шароитларда аниқлаш қийин бўладиган (жуда кучсиз намоён бўладиган ва умуман намоён бўлмайдиган) томонларини тадқиқ қилишга имкон беради.
- Ҳаққоний натижага эришиш учун турли шароитларни режали равишда яратиш ва ўзгартариш имконини беради.
- Катъий қайд қилинадиган ва такрорладиган шароитларда жараённинг кечишини кўп марта қайтариш имконини беради.

Ҳозирги замон фанларининг (табиатшунослигининг) вужудга келиши илмий экспериментал методнинг қўлланилиши билан боғлиқ. Қадимги давр маданияти бундай заруратни тақозо қилмас эди. Бу ҳақида батафсил тўхталамиз.

Экспериментал тадқиқот ғояси маданиятда табиат ҳақида, билувчи субъект ва унинг фаолияти ҳақида алоҳида тасаввурлар бўлишини тақозо қилади. Экспериментал тадқиқот ғояси материянинг табиатига қарши тура оладиган, ундаги нарсаларга таъсир қилиб ўзгартира оладиган куч сифатидаги субъектни тан олиш билан боғлиқ. Табиий объект сунъий яратилган шароитга қўйилса ўзининг кўринмас туб алоқаларини субъект учун намоён этади. Демак, табиий объектни экспериментда билиш мумкин. Шунинг учун Европа маданиятидаги янги даврда табиатнинг ўзида яширган сирларини “фош қилувчи” эксперимент кенг тарқала бошлаган.

Шуни айтиш кераки, янги давр Европа табиатшунослик фани Қадимги Грек натурфалсафаси асосида шакллана олмас эди. Марказий Осиёлик ўрта асрларда яшаган буюк олимлар ал-Хоразмий, ал-Фарғоний, ал-Беруний, Ибн

Сино ва бошқалар кузатиш ҳамда эксперимент методидан фойдаланишда бир кадам олга кетдилар. Шу даврда табиатшуносликнинг мустақил фан сифатида шаклланиши рўй бера бошлади. Бу борада айниқса, Абурайхон Беруний катта хизмат қилди. Бунини Тохир Карим бир қанча китоб ва мақолаларида исботлашга ҳаракат қилган¹. У “Дунёвийлик фалсафаси” мақоласида шундай деб ёзади: “Беруний фикри бўйича” “Ҳеч қандай моддий ёки маънавий омил тажрибанинг илм-фан соҳасидаги асосий мезонлик вазифасини бажара олмайди. Шунинг учун ҳам у мантиқан тўғри бўлиб кўринган нарса ва ҳодисалар тўғрисидаги билимлар “аслида синов ҳамда тажрибада аниқланиши лозимдир” – деган талабни илгари суришди ва унга ўзи изчил амал қилди, бу билан эса ҳозирги замон фани олдига қўйиладиган мезонларга рўя қилиш зарурлиги тўғрисидаги фикрлари, табиатшунослик фанлари асосларини яратиб беришда ҳал қилувчи аҳамият касб этди.

Бундан шу нарса маълум бўладики, Ал-Беруний XVII аср Европа мутафаккирларидан олтинчи аср олдин ҳозирги замон фанлари учун асос бўлиб хизмат қилаётган қоидалар (талаблар)ни ўртага ташлаб, унга ўзи изчил амал қилганлигидан дарак беради.

IX-XII аср Шарқ уйғониш даври дунёвий фанлари фақат мантиқий мезонлар билан чекланиб қолмасдан, балки эътиқод ва мантиқ талабларига мос ҳукмрон ҳулосаларни кузатиш ҳамда тажрибалар орқали тасдиқланган билимларни¹ йиғиб бир тизимга солишга алоҳида эътибор қаратганлар².

Тохир Карим ўз мулоҳазаларидан шундай ҳулоса чиқаради: “Дунёвий фанларнинг қарор топиши, уларнинг мустақил фан соҳалари сифатида ажралиб чиқиш жараёни XVII Европада эмас, балки IX-XI аср мусулмон Шарқ мутафаккирлари, хусусан, Марказий Осиё алломаларининг машаққатли изланишлари туфайли содир бўлган деб ҳисоблаш лозим. Агар IX-XI аср Шарқ илмий тафаккури бўлмаганида эди, XVII-XVIII аср янги давр Европа табиатшунослик фанлари ҳам қарор тапмаган бўлур эди. Чунки қадимги юнон натурфалсафаси Европада Янги давр классик фанларининг вужудга келиши учун зарур бўлган асосларни яратиб бера олмас эди”.

Табиат бу тасаввурлар тизимида бир хил хусусиятларга эга бўлган сифат жиҳатидан турлича нарсаларнинг алоҳида композицияси сифатида қабул қилинади. У қайтарилмас индивидуал нарсалар сингиб кетган қонунсимон боғланишларнинг ҳаракатлар майдони сифатида намоён бўлади.

Табиатни бундай тушуниш Янги давр маданиятида “натура” категориясида ифодаланди. Қадимги грекларда бундай тушуниш бўлмаган. Уларда табиат тушунчаси “фюсис” ва “космос” категорияларида ифодаланган. Фюсис ҳар бир нарсадаги алоҳида, сифат жиҳатидан ўзига хосликни, нарсаларда жо бўлган моҳиятни билдирган. Бундай тасаввур инсонни нарсаларни сифат сифатида, шаклланган материя сифатида, унинг аҳамияти, мақсад ва вазифаларини ҳисобга олган ҳолда билишга йўналтирган. Космос бу дунёқараш йўналиши тизимида ўз табиатига кўра алоҳида мустақил моҳият

¹ Бу ҳақда қаранг: Тохир Карим. Миллий тафаккур тараккиятидан. -Т.: Чўлпон, 2003; Ўша муаллиф. Дунёвийлик фалсафаси/ Дунёвийлик фалсафаси. Мақолалар тўплами. Т.: ТДИУ, 2007.

² Тохир Карим. Дунёвийлик фалсафаси, 10-бет.

сифатида қабул қилинган. Унда ҳар бир алоҳида “Физик мавжудлик” маълум ўрин ва аҳамиятга эга, бутун космос тугал мукамаллик сифатида майдонга чиқади.

Космоснинг битмас туганмас ҳаракати антик давр мутафаккирига маълум чегарадаги абадий айланма ҳаракат бўлиб, унинг ичида бутуннинг гармонияси доимий қайта ишланади, шунинг учун ҳаракатчан ва ўзгарувчан Космос бир вақтнинг ўзида қисмлари бир-бирини тўлдириб, тугал гармония яратадиган бутунлик сифатида тасаввур қилинди. Абадий ҳаракат ва ўзгаришлар образи греклар тасаввурида шарсимон шакл ғояси билан уйғунлашди (космос деярли барча файласуфлар томонидан шарга ўхшатилган). Табиатни бундай алоҳида маъноси шаҳар-давлат эркин аҳолисининг бутун фуқаровий бирлигини ифодалайдиган полис ҳаёти билан ҳамоҳангдир. Полис идеалда турлитуманликда бирлик, бу бирликнинг реаллиги Космос деб тасаввур қилинган. Табиат қадимги грек учун шахссиз, жонсиз нарса эмас, у алоҳида қисмлари – нормалар ўз аҳамияти ва функцияларига эга бўлган тирик организм сифатида тасаввур қилинган. Шунинг учун антик мутафаккирга дунёни қисмларга зўрлик орқали ажратиш йўли билан англаш ва уларнинг табиатига мос бўлмаган эрксизлик шароитида ўрганиш бегона бўлган. Унинг тасаввурида тадқиқотнинг бундай усули Космос уйғунлигини фақат бузиши мумкин, лекин бу уйғунликни топа олиши мумкин эмас. Шу сабабли барча “физик мавжудликлар”га мақсад берувчи космосни англашга фақат кузатиш, жонли мушоҳада орқали эришиш мумкин. Бу усул ҳақиқатни излашнинг асосий усули сифатида баҳоланган.

Табиат ҳақидаги билимни сунъийлик (тэхне) ҳақидаги билимга қарама-қарши қўйганлар. Антиқ даврга ҳам, унинг ўрнида қарор топган Европа ўрта аср даврига ҳам табиийлик ва сунъийликни кескин чегаралаш хос бўлган. Механика антик даврда табиат ҳақидаги билим деб ҳисобланмаган, инсон қўли билан яратилган сунъий билим деб ҳисобланган.

Ҳозирги замон фани, назарий табиатшунослик эксперимент методига асосланади ва демак, техноген цивилизациянинг шаклланиш давридагина вужудга келиши мумкин эди. Бу давр маданиятнинг маънавий асоси инсон ва инсон фаолиятини янгича тушуниш бўлди. Бу Ренессанс ва Янги даврга ўтиш шароитдаги буюк ўзгаришлар жараёни билан боғлиқдир. Бу тарихий даврда маданиятда ҳар қандай фаолиятга қадрият, ижтимоий бойликнинг манбаси сифатида муносабат шаклланди.

Маданиятдаги ўзгаришлар қадриятли йўналишларнинг янги тизимини вужудга келтирди. Уйғониш даври маданиятида янги қадриятлар тизими муҳокама қилина бошланди.

Қадриятлар янги тизимнинг икки жиҳати бор:

1. Ўрта аср дунёқарашига зид равишда инсон қонцепциясини фикрлайдиган, фаол ҳаракат қиладиган, табиатга фаол қарши тура оладиган куч сифатида тушуниш билан боғлиқ гуманистик ғояларнинг янги тизими қарор топди.

2. Табиатга инсоний кучларни сафарбар этиш майдони сифатида қаралиб, уни билишда манфаатдорлик қарор топди.

Уйғониш давридаёқ, инсон фаолиятида яратиладиган табиий ва сунъий реаллик ўртасидаги боғланишларни янгича тушуниш шакллана бошлади. Дунёнинг худо томонидан яратилганлиги ҳақидаги анъанавий христиан таълимоти бу ерда ўзига хос талқин қилинди. Дунёни яратган илоҳий ақлга муносабатда табиатга сунъий нарса сифатида қаралди. Инсон фаолияти эса яратиш актининг кичик ҳажмига ўхшатиб қаралди. Бу фаолиятнинг асоси табиатдан таъсирланиш (ўрناق олиш), унда ақлий бошланғичларни (қонунларни) билиш ва инсон санъатида – фанда, бадий тадқиқотда, техник ихтироларда уларни англаб етиш тушунилди. Табиийлик ва сунъийлик тенглашди, уларга таъсир қилувчи ва ўзгартирувчи ақлий фаолият юқори баҳоланди.

Шундай қилиб, экспериментал фанлар равнақ топа бошлади. Илмий билишнинг эксперимент, индукция, дедукция ва бошқа методлари ишлаб чиқилди. Илмий тадқиқотда, янги илмий натижаларга эришишда айниқса экспериментал методнинг аҳамияти катта бўлди.

Ҳар қандай илмий эксперимент олимнинг ўрганилаётган объект тадқиқотига фаол, тадқиқотий, мақсадга йўналган фаолияти билан боғлиқ. Экспериментда объектнинг табиий шароитда билинмайдиган ёки етарли кузатиб бўлмайдиган сифатларини намоён қилишига қулай шароит яратадилар. Экспериментнинг шароитини у ёки бу йўналишда ўзгартириб, объектнинг турли шароитлардаги сифат ва хусусиятларини характерлайдиган бой материалга эга бўладилар. Одатда экспериментга уч мақсадда мурожаат қилинади.

Экспериментга таянишнинг 3 мақсади

- Мавжуд билимлардан келиб чиқмайдиган билимларга эришиш, объектда биз учун номаълум бўлган сифат, хусусиятларни топиш.
- Қайсидир гипотеза ва назариянинг тўғрилигини текшириш зарурлиги
- Ўқув мақсадида қандайдир ҳодисани “кўрсатиш”.

Илмий эксперимент натижалари илмий гипотезалар ва назарияларнинг ҳақиқат мезони бўлиб ҳисобланади. Ҳозирги даврда эксперимент барча фан соҳаларида қўлланилмоқда, атрофимизни ўраб турган воқеликнинг янада кўпроқ объект ва ҳодисаларини қамраб олиб, узлуксиз такомиллашиб, ўсиб бормоқда. Фан-техника ривожини оқибатида эксперимент ўтказиш имкониятлари ҳам ошмоқда. Ҳозирги замон лабораториялари, уларда қўлланиладиган асбоб-ускуна ва аппаратуралар олам ичига тобора чуқур кириб боришни, зарур экспериментлар ўтказишни таъминланмоқда.

Эксперимент учун зарур шароитлар

- Экспериментатор ёки тадқиқотчилар гуруҳи
- Лабораториялар
- Лабораторияларда ўрганиладиган объектлар
- Аппатуралар
- Ёрдамчи техник мосламалар.

Илмий экспериментнинг барча кўринишларида олим ўрганилаётган ҳодиса ҳақидаги маълум информацияга асосланади, эксперимент ўтказишнинг усули ва конкрет йўллари белгиланганда ундан келиб чиқади. Ҳар бир конкрет

экспериментда маълум илмий муаммоларни ҳал қилиш мақсади қўйилади. Экспериментни ўтказиш шароити ва қўйилган мақсадларга боғлиқ ҳолда унинг кўп кўринишлари мавжуд. Реал ва идеал, параллел ва модели ва ҳ.к бўлиши мумкин.

Реал, табиий экспериментларга И.П.Павловнинг итлар билан ўтказган тажрибаларини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Параллел экспериментларга бир хил объект устида космосда ва ер шароитида ўтказиладиган экспериментларни кўрсатиш мумкин. Бу тажрибалар натижаларини таққослаш космос шароитида объектнинг хатти-ҳаракати, ва сифатларидаги ўзига хослик аниқланади. Иқтисодий омиллар сабабли (ўта қимматга тушиши) объектнинг ўзи билан эксперимент ўтказиш қийин бўлганда объектнинг реал назарий модели устида утказилади.

Модели экспериментнинг алоҳида тури фикрий, идеал экспериментлардир. Бундай экспериментларда экспериментаторнинг тасаввурлари, фантазияси муҳим роль ўйнайди. Пулнинг миқдорий назарияси иқтисодий тадқиқотларда фикрий экспериментга мисол бўла олади. Маскур жамиятнинг маълум босқичида М пул миқдорининг турли ижтимоий-иқтисодий шароитда ўртача айланишини ўзаро таққослаб, моделлаштириб, фикрий эксперимент ўтказилса, қуйидаги боғлиқликка олиб келади.

$$MV=PQ$$

бу ерда М – пулнинг ўртача миқдори, V -- аҳоли дорамадлари айланмасида пулнинг айланиш тезлиги; P – товар ва хизматлар баҳоси индекси, Q – миллий маҳсулот физик ҳажмининг кўрсаткичи. Бу фикрий эксперимент объект иқтисодий параметрлари ўртасида доимий, қайтариладиган қонуний боғлиқликни аниқлаб олади.

Ҳозирги фан даражасида ўлчов асбобларидан линейка, соат, ҳисоблагич ва шу кабилардан фойдаланмасдан эксперимент ўтказиб бўлмайди. Асбобларни тайёрлашдан олдин унинг аҳамиятини илмий англаш бўйича катта иш амалга оширилади. Ўлчов асбоби нимани ва қандай ўлчаш аниқлангандан кейингина пайдо бўлади.

Ўлчашда сифат жиҳатдан бир хил таснифлар таққосланади. Агар ҳодисалар сифат жиҳатдан ўхшаш бўлмасалар, у ҳолда уларни бир ўлчов билан ўлчаб бўлмайди. Шундай қилиб, А ва В ўлчови қуйидагиларни талаб қилади:

- А ва Внинг сифат жиҳатидан айниқлигини белгилаш.
- Ўлчов бирлигини киритиш (секунд, метр, килограмм, доллар, (балл);
- Ўлчовнинг у ёки бу шкаласини танлаш;
- А ва В нинг улар белгилари катталигини қайд қилиш хусусиятига эга асбоб билан ўзаро таъсири.

- Асбоблар кўрсаткичларини ҳисоблаш;
- Ўлчов маълумотларини талқин қилиш.

Агар экспериментаторлар у ёки бу асосларга кўра ўлчовларсиз иш кўрсалар, унда асосан объектнинг сифат характеристикалари билан чекланадилар. Аёнки, қоидаги кўра, экспериментни ўлчаш босқичигача етказиш мақсадга мувофиқдир.

Ўлчов табиий ҳодисаларни объект қилиб олувчи дескриптив фанларда ва инсон хатти-ҳаракатларини ўрганадиган аксиологик фанларда, жумладан, ижтимоий фанларда ўзига хос хусусиятларга эгадир. Бу тафовут муҳим, принципиал аҳамиятга эга. Фақат деструктив фанлардагина ўрганиладиган ҳодисалар ҳам, ўлчов асбоблари ҳам предмет кўринишида мавжуд. Аксиологик фанларга келганда вазият тубдан ўзгаради. Қадриятлар ва мақсадлар предметли ҳодисалар шаклида мавжуд эмас, моддий объектлар ва уларнинг ўзаро таъсири билан бир қаторга қўйиб бўлмайди. Шу сабаб қадриятли-мақсадли таснифларни ўлчаш учун моддий асбоб-ускуналарни қўллаш мумкин эмас. Товар қийматини ва инсоннинг билим даражасини ўлчовчи асбоб яшаш учун шунча кўп куч сарфланганки, оқибатда ҳаммаси бекор кетди. Товар қиймати ҳақиқатда ҳам ўлчанади, аммо моддийлашган асбоб-ускуна ёрдамида эмас.

Прагматик фанларда ўлчов баҳолаш характерини касб этади, маълумотлар баҳо кўринишида намоён бўлади. Қадриятлар ва мақсадлар рентген таҳлилига бўйсунмайди; уларни мос равишда талқин қилиш ва баҳолаш керак. Баҳолаш қандай ишлаб чиқилиши бу фанларда тушунтириб берилади. Дейлик, талаба баҳолар ўлчови жараёни ҳақида етарли тасаввурга эга бўлиши мумкинки, педагоглар имтиҳонларда қўйган баҳога танқидий муносабатда бўлишлари мумкин.

Қиймат катталигини ўлчаш билан боғлиқ бу мисолимиз кўп муносабатларда намунавийдир. Бу мисол прагматик фанлар учун қуйидаги мулоҳазаларни тасдиқлайди:

- Ўлчаш жараёни мумкин;
- Ўлчов бирлиги ва унга мос шкала киритилади (сўм ва тийинни доллар ва цент билан таққослаш);
- Баҳоларни ўлчаш учун асбоб тайёрлаш мумкин эмас.

Экспериментал метод бевосита экспериментнинг мазмунинигина эмас, кўпинча унга ҳақсиз равишда қарама-қарши қўйиладиган кузатишнинг мазмунини ҳам ифодалайди. Бунда кузатиш эксперимент босқичларидан бири сифатида эмас, билишнинг алоҳида усули сифатида тушунилади. Ҳолбуки, қатъий айтсак, кузатиш экспериментнинг етилган ҳолатидир, деб талқин қилса бўлади. Ҳақиқатан ҳам, кузатиш жараёнида тадқиқотчи бу жараён шароитларини ўзгартириш имкониятига эга эмас. Бу муносабатда, масалан, космик объектлар ёки иқтисодий реформаларнинг боришни кузатиш характерлидир. Лекин кўрсатилган чекланишларга қарамай, олим кузатилаётган жараёнларга оид тегишли маълумотларни олади, уларни қайта ишлайди. Унинг фаолияти экспериментаторнинг фаолиятига тўла мос келади.

Шундай қилиб, эксперимент методи илмий билимлар ўсишининг маълум босқичида вужудга келиб, фан ривожига янги давр бошланишига асос бўлди. Ҳозирги замин фани экспериментал методни қўллагани билан илгариги билимлардан тубдан фарқ қилмади. Ҳодисаларнинг шундай жиҳатлари мавжудки, уларни фақат экспериментал метод орқали билиб олиш мумкин. Янги, илгари бизга номаълум билимларга эришишимизга имкон берилишидан ташқари эксперимент мавжуд гипотеза ва назарияларни тасдиқлаш ёки инкор қилиш йўли билан фан олдига янги муаммолар қўяди.

Ҳозирги давр фанида эксперимент янада мустақкам ўзини тутати. Техника ва технологиянинг ривожланиши экспериментал методнинг имкониятларини янада кенгайтирмоқда.

ТЕСТЛАР

1. Антик давр илмий билимларнинг асосий ютуғи

- А) ҳодисалар такрорланишининг сабабини излаганлар;
- Б) экспериментал методни яратганлар;
- В) назарий табиатшуносликни яратганлар;
- Г) фан ва фалсафани мустақил билим соҳалари сифатида ажратганлар;
- Д) натурфалсафани яратганлар.

2. Европада экспериментал фанларнинг асосчиси ким?

- А) Ньютон;
- Б) Галилей;
- В) Ф.Бэкон
- Г) Коперник;
- Д) Леонардо да Винчи.

3. Эксперимент нималарга имкон яратади:

- А) ҳодисаларни соф холда ўрганишга;
- Б) ҳодисаларни ўзи истаган вақтда қайта кузатишга;
- В) нарсаларнинг табиий шароитда билиб бўлмайдиган томонларини билишга;
- Г) янги билим олишга;
- Д) ҳаммаси тўғри.

4. Кузатиш ва экспериментни илмий метод сифатида қўллашда илгарилаб кетган олим қайси қаторда;

- А) Форобий;
- Б) Фарғоний;
- В) Хоразмий
- Г) Ибн Сино;
- Д) Беруний.

5. Экспериментдан мақсад нима?

- А) эришилган билимни текшириш;
- Б) янги билимларга эришиш;
- В) гипотезалар яратиш;
- Г) назария яратиш;
- Д) ҳаммаси тўғри.

6. Ижтимоий фанларда ўлчовни тушунтиринг:

- А) ўлчов бўлмайди.
- Б) баҳо кўринишида намоён бўлади;
- В) ўлчов-табиий фанларга хос, ижтимоий фанларда чекланган
- Г) энг такомиллашган асбоблар ишлатилади;
- Д) ўлчов ижтимоий фанларда сонда ифодаланади.

7. Фикрий эксперимент экспериментнинг қайси кўринишга киради:

- А) параллел эксперимент;
- Б) Табиий эксперимент;
- В) Моделли эксперимент;
- Г) Ижтимоий эксперимент;
- Д) Жавоб йўқ.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. -Т.: Ўзбекистон, 2011.
2. Каримов И. Юксак маънавият – энгилмас куч. -Т.: Маънавият, 2008.
3. Каримов И. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози ва Ўзбекистон шароитида уни бартараф этиш йўллари. -Т.: Ўзбекистон, 2009.
4. Каримов И. Мамлакатда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепсияси. -Т.: Ўзбекистон, 2010.
5. Каримов И. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. -Т.: Ўзбекистон, 2011.
6. Бартенов С.А. История и философия экономической науки. Пособие к кандидатскому экзамену. –М.: Магистр, 2008.
7. Дунёвийлик ва ижтимоийлик. Мақолалар тўплами. -Т.: Чўлпон, 2008.
8. Дунёвийлик фалсафаси (мақолалар тўплами). -Т.: ТДИУ, 2007.
9. История и философия экономики. Пособие для аспирантов. -М., 2006.
10. Канке В.А. Философия для экономистов. Учебник. -М.: Омега-л, 2008.
11. Пахомов Б.Я. Проблемы индукции: Карл Поппер и Имре Лакатос. /Вопросы философии, 2009, №11
12. Перегудов ва б. Илмий тадқиқот методологияси. -Т.: Молия, 2002.
13. Каримов Т. Миллий тафаккур тараққиётидан. -Т.: Чўлпон, 2003.
14. Канке В.А Философия экономической науки. Учебное пособие. -М.: Инфра-М, 2007.
15. Мамчур Е.А. Фундаментальная наука и современные технологии// Вопросы философии, 2011, №3
16. Шермухамедова Н. Билиш фалсафаси. -Т., 2005.

9-мавзу. ГИПОТЕЗА ВА УНИНГ ТАДҚИҚОТ ЖАРАЁНИДАГИ РОЛИ

1. Гипотеза тушунчаси ва моҳияти.
2. Гипотезанинг турлари.

Таъинч тушунчалар: тахмин, гипотеза, гипотеза босқичлари, ишчи гипотеза, гипотеза ривожининг йўналишлари, гипотеза ва эксперимент, гипотеза ва назария, конвенционализм, индуктив метод, меркантилизм, К. Менгер, Е. Бем-Баверк, тўлдирувчи гипотеза, илмий тадқиқот дастури.

Илмий тадқиқот жараёни мураккаб тузилмага эга, у ўзаро боғлиқ бўлган қатор босқичлардан иборат. Илмий фактлар, илмий муаммолар, эксперимент ва гипотезалар, назариялар илмий билишнинг ана шундай унсурларидир.

Биз юқорида кўриб ўтдикки, илмий тадқиқот нимадан бошланади деган саволнинг ечими ҳам мунозарали бўлиб, у муаммолардан, фактлардан кузатишлардан бошланиши ҳақида мулоҳаза юритиш мумкин. Бундай ҳолат илмий тадқиқот унсурларининг билишнинг маълум босқичида босиб ўтилиб, кейинги босқичларда зарур бўлмаслиги ҳақидаги тассавурни инкор қилади. Илмий тадқиқот унсурлари кўп қиррали, турли босқичларда, турли мақсадларда фойдаланилади. Гипотеза ҳам бундан мустасно эмас. Ўз навбатида фактлардан, назариялардан янги-янги гипотезалар келиб чиқади.

Гипотеза мавзуси мантик, фалсафа фанларида кўриб ўтилганлиги учун биз муаммонинг айрим жиҳатларига тўхталамиз.

Гипотеза илмий билимлар ривожланишнинг асосий шаклидир. У муаммолилиги ва эҳтимоллиги билан характерланидиган назарий билим. Ҳар қандай фараз ҳам гипотеза бўлавермайди. Маълум даражада мантикий ва эмпирик асосларга эга реал мумкин бўлган билимни гипотеза сифатида қабул қилиш мумкин. Бунинг учун у бир қанча талабларга жавоб бериши (зарур шароитларга эга бўлиши) шарт.

Илмий гипотезанинг зарур шароитлари

1. Фанда қабул қилинган қонунларга мослиги.
2. Ўзи асосланган ва уни тушунтириш учун ўзи олға сурган фактик материалга зид бўлмаслиги.
3. Формал мантик қонунларига зид бўлмаслиги керак.
4. Ортиқча, соф субъектив истаклардан ҳоли, сунъий кўшимчаларсиз бўлиш керак.
5. Тасдиқланиш ёки рад қилиниш имконияти бўлиши керак.

Олимнинг тафаккурида туғилган дастлабки фараз интуитив, кўпинча тасодифий, қутилмаган хусусиятларга эга бўлиши мумкин. Мавжуд билимлар умумлашмаси бўлган гипотеза олимнинг фантазияси, илмий сезгисини кўзгатади. Гипотезани исботлаш учун далиллар қидириш мавжуд билимни кенгайтиради ва теранлаштиради, олимни янги ғояларни илгари суриш ва уларни асослашга олиб келади. Илмий тадқиқотнинг натижаси, пировард мақсади ҳақиқий, исботини топган билимга эришишдир.

Олим илмий гипотезани ҳаққоний билимга айлантириш учун илгари суради. Ж.С.Милл ўзининг “Мантик тизими” асарида шундай деб ёзган эди: “Илмий гипотезанинг шarti абадий гипотеза бўлиб қолишда эмас, балки кузатилган фактларга уни таққослаб, исботлаш ёки бўлмаса инкор этишдадир”.

Гипотеза учун етарли илмий шароит бўлмаса, у оддий фараз бўлиб қолаверади. Бунинг учун кундалик ҳаёт онги даражасидаги далиллар эмас, илмий далиллар керак. 1856 йилда Неандер водийсида ҳозирги одамнигига нисбатан энли, узун бош суяги топилган. У ҳақда қуйидаги 4 та фараз олға сурилди:

1. Доктор Майер: бу Наполеон армиясини қувиб, ғорга кириб ўлган рус қазаги.

2. Франсуз олими Прюнер-Бей: Бу бош суяги жисмонан кучли, акли камроқ кельтга тегишли бўлса керак.

3. Доктор Вагнер: Кекса голландга тегишли бўлса керак

4. Рудольфа Вихров: болалигида рахит бўлган, кексаганда бошига бир неча зарба олган, патологик ўзгаришларга учраган кишининг бош суяги.

Бу фаразларни олға сурган олимларнинг ҳаммаси бир масалада яқдил эдилар: Бу калла суяги-Наполеон даврида Ерда яшаган одамнинг калла суяги.

Юқорида келтирилган тўрт фараз ҳам етарли илмий далилларга асосланмаган. Ҳали фан ўтган вақтни – калла суяги қачондан бери мавжудлигини аниқлаш имкониятига эга эмас эди. Кейинчалик маълум бўлдики, бу бош суяги бир неча ўн минг йил илгари мавжуд бўлган одамнинг (неандертал одамнинг) калла суяги экан.

Гипотеза ўрганилаётган ҳодисанинг моҳияти олимлар томонидан қай даражада теран тушунилганлигини кўрсатади, илмий ҳақиқатни излашга, фактларни саралаб, тўғри ва соҳталарини ажратишга йўналтирадики, бу илмий билишнинг ўсишига кўмаклашади.

Гипотеза ривожининг асосий босқичлари

Босқичлари	Мазмуни
Биринчи босқич	Ўрганилаётган ҳодисани маълум бўлган фактлар, мавжуд конун ва назариялар асосида тушунтиришга уриниш.
Иккинчи босқич	Мазкур ҳодиса қонуниятлари, сабаблари, боғланиш ва муносабатлари ҳақида таҳминини олға суриш.
Учинчи босқич	Олға сурилган таҳминнинг асосланганлигини, самарадорлигини баҳолаш, таҳминлардан гипотезани танлаш.
Тўртинчи босқич	Олға сурилган қондани билишнинг яқлит тизимига айлантириш ва ундан эмпирик текшириш мақсадида дедуктив ҳулосалар чиқариш.
Бешинчи босқич	Гипотезадан келиб чиқадиغان ҳулосаларни тажрибада, экспериментда текшириш. Оқибатнинг эмпирик тасдиғи унинг тўла чинлиги учун кифоя эмас, оқибатнинг бирортаси инкор қилиниши гипотезанинг умуман хатолигини билдирмайди. Унинг чинлигини ҳал қилувчи текширув охир-оқибатда амалиётдир. Бунда назарий мантикий мезон ҳам маълум рол ўйнайди.

Гипотеза қуйидаги ҳолларга лаёҳатли бўлиниши зарур:

- Муайян маъно ва мазмунига эга бўлиши;
- Илмий башорат қилиш, асослаш қобилиятига эга бўлиши;

- Илмий дунёқараш принципларига мувофиқ бўлиши;
- Илмий тадқиқот механизмида фаол ишлаши.

Илмий тадқиқот жараёнида, янги, Нильс Бор тавсири билан айтганда, “телбанамо” гипотезалар олға сурилмас экан, бу фанда турғунлик ҳукм сураётганидан дарак беради. Қарама-қарши гипотезалар илмий билиш оламида яшаб қолиш учун ўзаро кураш олиб борадиган ҳаққий муқат илмий билимнинг жадал ўсишида кўзга ташланади.

Гипотеза илмий билимни ривожлантириш методи сифатида 5 асосий босқичси босиб ўтади.

Илмий гипотеза уч йўналишда ривожланади.

Илмий гипотеза ривожининг уч йўналиши

1. Гипотезани ўз доирасида аниқлаш ва конкретлаштириш
2. Гипотезанинг ўз-ўзини инкор қилиши.
3. Гипотезанинг назарияга айланиши.

Гипотезаларнинг эксперимент ва назариялар билан ўзаро боғлиқлиги, ўзаро муносабати унинг характери ва функцияларида намоён бўлади.

Илмий гипотезанинг эксперимент ва назария билан алоқасини кўйидаги кўринишда ифодалаймиз.

Бунда илмий тадқиқот уч шакли (босқичи) ўзаро боғлиқлиги, бу боғлиқлиқнинг турли-туманлиги кўриниш турибди. Эҳтимол чин билим бўлган гипотезалар унинг ишончлилигини аниқловчи усул сифатида экспериментда текшириб кўрилади. Ўз навбатида эксперимент натижасида гипотеза тасдиқланиши, конкретлашиши ёки инкор қилиниши мумкин. Гипотеза амалиётда тасдиқланса, шубҳасиз чин билимга, назарияга айланади. Ўз навбатида назария турли янги гипотезаларнинг шаклланишига олиб келади. Гипотезанинг шаклланишида экспериментнинг ўрни ҳар хил бўлиши мумкин.

Гипотезанинг эксперимент билан муносабат тиллари

Бевосита экспериментни тушунтириш учун шаклланган гипотеза	Эксперимент маълум рол ўйновчи, ammo у ҳал қилувчи бўлмаган гипотеза	Илгарияги конкретлашган гипотезаларнинг умумлаштириш асосида шаклланган гипотеза
--	--	--

Гипотезаларни турли асосларга кўра туркумлаш мумкин. Улар мазмунининг умумийлигига кўра (хусусий, умумий, умумилмий ёки философия), акс эттирган объектлар даражасига кўра (микрообъектлар, макрообъектлар ва мегаобъектлар ҳақидаги гипотезалар), вақт омилига кўра (ўтмиш, ҳозирги замондаги ва келажак ходисалари ҳақида), объектнинг турли жиҳатларига кўра (объектнинг тузилиши, унинг қисмларининг) фаолияти, мавжудлик мақсадлари

ҳақида, объектнинг моҳиятига кириш даражасига кўра (тавсифий, тушунтирувчи, тизимли гипотезалар), ифодалаш усулига кўра (расмийлаштирилмаган ва умуман расмийлаштирилмайдиган ва умуман расмийлашмайдиган, расмийлаштирилган (мас, математик ва моделли), тадқиқот жараёнидаги ролига кўра (фараз гипотеза ишчи гипотеза, конструктив гипотезалар) туркумларга ажратиш мумкин.

Биз бу ерда тўлдирувчи гипотезалар тўғрисида гаплашамиз. Фан файласуфи К.Поппер индуктив методни ярақсиз деб ҳисоблайди. Назарияни (гипотезани) рад этувчи бир далил унинг ҳатолигини исботлайди, дейди. Ҳақиқатан ҳам детерминизм принцинига асосланган индуктив хулоса эҳтимоллик унсурларини ўзида сақлайди. Лекин табиатдаги барча қонунлар ҳам бир хилдаги детерминацияга эга эмас. Ҳатто эҳтимоллиги бўлган қонунларда ҳам бир хил оқибатлик принципи ўзига хос ҳолда намоён бўлишини кўришимиз мумкин. Чекиш билан боглик касалликлардан ўлимнинг эҳтимоли, тиббиёт статистикаси маълумотларига кўра, бир йилда 50000 кишига 5 та тўғри келади – бу рақам йилдан йилга, мамлакатлардан мамлакатларга таққосласангиз, барқарор турганига ишонасиз ва бу статистик қонун ҳолати учун табиат бир хиллиги принципнинг намоён бўлишидир, ҳамда хусусий статистик маълумотлар асосида индуктив умумлаштиришларга имкон беради. Бундай индуктив умумлаштиришлар шубҳасиздир.

Индуктив методни конвенционализм принципи қутқаради. Масалан, “Ҳамма оққушлар оқдир” деган кундалик ҳаётдаги умумлаштиришни биргина мисол, қора оққушларнинг учраб қолиши инкор қиладигандек туюлади. Аммо илмий билим доирасида ҳатто эмпирик умумлаштиришлар даражасида ҳам масала анча мураккаб. Орнитолог олимлар табиатда оққушларнинг бир қанча турини қайд қилганлар. Фанда “Ҳамма оққушлар (мазкур биологик тур) оқдир” ҳукми “Оққушлар (Австралияда яшайдиган бошқа биологик тур) қорадир” ҳукми билан инкор қилинмайди. Одатдаги инкор илмий тил доирасида атамани аниқлаш билан ҳал қилинади. Фан ривож эҳтиёжлари вақти-вақти билан асосий тушунчаларни қайта кўриб чиқишни, келишувларни зарур қилиб қўяди. Ҳақиқатан ҳам, масалан, қуёш системасида ҳозиргача маълум бўлган нечта сайёра бор, деган саволга жавоб бериш учун қандай осмон жисмларини сайёра деб аташ мумкинлигини олдиндан келишиб олиш керак. Сўнгги йилларда қуёш системасида анча катта ҳажмдаги осмон жисмлари кашф қилинди, аммо мутахассисларнинг қарорига кўра, улар янги сайёралар деб тан олинмади. Чунки уларнинг ҳажми энг кичик сайёра деб ҳисобланадиган Плутоннинг ҳажмидан кичик бўлиб чиқди.

Келишувларни ва қўшимча гипотезаларни бошидан инкор қилиш ҳам илмий тадқиқотга фойда келтирмаслиги мумкин. А.Эйнштейн махсус нисбийлик назариясини яратишда маълум йўналишдаги ёруғлик тезлигини қарама-қарши йўналишдаги ёруғлик тезлиги билан таққослашда ноқулай ҳолатга дуч келди. Буни экспериментал асосда исботлаш мумкин эмас эди. Мас вақтни ўлчаш учун ёруғлик сигналини олдин бир йўналишда, кейин қарама-қарши йўналишда фойдаланиш керак эди. Ҳолбуки, муаммо уларнинг тезлигини ўлчашда эди. А.Эйнштейн бир йўналишдаги ёруғлик тезлигини

қарама-қарши йўналишдаги ёруғлик тезлигига тенг деган фаразни таклиф қилди. Бунинг ёрдамида кузатишлар билан мос келадиган зиддиятсиз назария яратилди.

Нептун сайёрасининг кашф этилиши қизиқ ҳолатни вужудга келтирди. XIX асрнинг ўрталарида астрономлар юлдузлар фонида Уран сайёрасининг фактик ҳолати назарий башоратлар билан мос келмаслиги муаммосини ҳаяжон билан муҳокама қилганлар. Бу кузатишлар нимани инкор қилади – бутун дунё тортилиш қонуниними, Ньютон механикасининг асосий қонунлариними ёки ҳар иккаласини ҳамми? Бу тушунарсиз эди. Кейинчалик бутун дунё тортилиш қонунининг ҳам, Ньютон механикаси қонунларининг ҳам ноаниқлиги аниқланган. Мазкур ҳолатда муаммо бошқача ҳал қилинди. Тўлдирувчи гипотеза киритиш ёрдамида вазиятдан чиқиш йўли топилди: Эҳтимол, Қуёш системасида бизга номаълум яна бир сайёра бўлиб, у Ньютон қонунларига қатъий мос ҳолда ўз тортиш кучи билан Уран орбитасини ўзгартираётгандир. Мураккаб математик ҳисоблашлар бажарилди ва ҳақиқатда 1846 йилда кўрсатилган жойда Нептун сайёраси кашф қилинди (бунга объектив шароит ҳам ёрдам берди: айнан шу йилларда Уран ва Нептун сайёралари бир-бирига яқин масофада эдилар).

Кейинчалик П.Дюэм ва У.Куайн ҳар қандай назарияни тўлдирувчи гипотезалар билан қутқариш мумкин, деб ёздилар Поппернинг эса тўлдирувчи гипотезаларга муносабати салбий эди. У, истаганлар бу билан шугулланишлари мумкин, лекин назариянинг илмий мақоми муқаррар пасаяди, деб ёзди. Унингча, назарияни қутқариш эмас, инкор қилиш керак, қутқарувчи гипотезалар кўпайиб, конструкцияни шубҳали қилиб қўяди. Поппер қисман ҳақ. Аммо маълум меъёрадаги тўлдирувчи гипотезалар билимнинг реал тараққиётига олиб боради.

Уран мисолида ягона объектга мансуб башорат (гипотеза) ҳақида гап кетган бўлса, XX асрда физикадаги нейтрино муаммоси физика умумий қонунларини қўллашга тааллуқли вазиятга мисол бўла олади.

XX асрнинг 20-йиллари охирида атом ядросининг электрон иштирокида радиоактивликнинг турли вариантларида заррачаларнинг тушунарсиз хатти-ҳаракатларидан ҳайрон бўлдилар. Физика учун фундаментал бўлган энергия ва импульснинг сақланиш қонунлари шубҳа остида қолди. Ҳатто бу қонунлар микродунёда бузилади, деган гипотеза ҳам олҳа сурилди. Бу вазиятдан чиқиш учун В.Паули 1930 йилда гипотеза таклиф қилди: электрон иштирок этадиган барча тарқалишларда ҳозиргача бизга номаълум бўлган, бунинг устига фотоэмульсияда ва бошқа қайд қилувчи приборларда ҳеч қандай из қолдирмайдиган, электр заряди бўлмаган заррача ҳосил бўлади. Бу номаълум заррачани нейтрино деб аташ таклиф қилинди.

Нейтринонинг гипотетик мавжудлиги тахминан 25 йил давом этди. Уни ҳеч ким кузатмаган бўлса ҳам физиканинг муҳим қонунларини қутқариш учун бу гипотеза мавжуд бўлиши керак эди. Фақат 50-йиллардагина ядро реактори нейтрино кучли оқимидан фойдаланиб, физиклар нейтринонинг бошқа заррачалар билан ўзаро таъсирда мавжудлигини қайд қилдилар.

Гипотеза эҳтимол тутилган, ҳақиқатнамо билимни илгари суриш усули сифатида ижтимоий билишда, шу жумладан иқтисодда ҳам кенг қўлланилади. Бутун иқтисодиёт фани тарихи бундан гувоҳлик беради. Мавжуд назарияларни гипотетик – дедуктив методнинг маҳсули сифатида қараш мумкин.

Иқтисодиёт фани тарихидан айрим таълимотларни олиб кўрайлик.

Иқтисодий фикр тарихида биринчи мактаб бўлган “Меркантилизм” вакиллари шундай мулоҳаза юритишган: Миллат қанча кўп олтин ва қумушга эга бўлса, шунча бой бўлади. Бойликнинг пул шаклида тўпланиши ташқи савдо ёки қимматбаҳо металлларни мамлакатда сақлаб қолиш учун маъмурий чораларни тавсия қиладилар. Жумладан, чет эл савдогарларига олтин ва қумуш олиб чиқишни тақиқлаш, товар сотишдан келган пулни шу мамлакат ҳудудида сарфлаш тақлиф қилинди. Сўнги меркантилистлар қимматбаҳо металлларни кўпайтириш учун иқтисодий воситалар билан, жумладан товарлар экспортининг импортдан кўп бўлишини таъминлаш орқали қимматбаҳо металлларни кўпайтириш мумкинлигини тақлиф қиладилар. Бунинг учун шундай товарлар ишлаб чиқарайликки, уларни четдан олиб келишдан воз кечилсин, товар импортида бож юқори бўлмасин.

Меркантилизм танқидчилари эса бу тадбирлар вақтинча самара бериши мумкинлигини, охир-оқибатда эса зарарли эканлигини исботлашга уриндилар. Чунки, улар фикрича, мамлакатга қимматбаҳо металлларнинг кириб келиши ички нархни кўтаради ва “Қиммат сотиш, арзон сотиб олиш” доктринасини мамлакатнинг ўзига қарши қаратади.

Бу жиҳатдан “Австрия мактаби” вакилларидан биринчиси, К.Менгернинг (1840-1921) таълимоти ҳам ғоят қизиқарлидир. Ҳар қандай нарса ўзига мос эҳтиёжларни қондириш учун етарли бўлмасагина қимматга эга бўлади, акс ҳолда нарса ҳеч қандай қийматга эга эмас. А.Смитнинг сув ва олмос ҳақидаги парадоксини ҳал қилишга уриниб, у камайдиган фойдалилик принципини тарифлаб берди. Бу принципга кўра, нарсанинг қиймати (қиммати) сўнги қисмининг энг кам фойдалилиги билан белгиланади. Нарсанинг қимматини аниқлашда эҳтиёжлар кўринишларининг шкаласи эмас, конкрет инсоннинг конкрет эҳтиёжлари шкаласи асос қилиб олиниш керак. Бу ҳолатни яққол намоён қилиш учун “Менгер жадвали” деб аталган жадвалини келтирамиз.

Менгер жадвали

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
10									
9	9								
8	8	8							
7	7	7	7						
6	6	6	6	6					
5	5	5	5	5	5				
4	4	4	4	4	4	4			
3	3	3	3	3	3	3	3		
2	2	2	2	2	2	2	2	2	
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1

Бу жадвалдаги рим рақамлари билан белгиланган вертикал катакларда эҳтиёжларнинг турли кўринишлари ва уларнинг аҳамияти камайиб борадиган тартибда берилган: I – эҳтиёжнинг энг муҳим туридир (масалан, озиқ-овқат); V-ўртача зарурликдаги эҳтиёж кўриниши, X-эҳтиёжнинг энг кам аҳамиятга эришилган кўриниши. Ҳар бир вертикал қаторлар чегарасидаги рақамлар (араб рақамлари) мазкур эҳтиёжнинг 10 дан 1 гача камайиб бориши тартибда намоён этилади.

Жадвалдан кўринадики, муҳимроқ бўлган конкрет эҳтиёж ундан камроқ муҳим бўлган алоҳида конкрет эҳтиёждан куйроқда бўлиши мумкин. Масалан биринчи турдаги эҳтиёжларнинг саккизинчиси эҳтиёжлар еттинчи кўринишининг биринчисидан камроқ қимматга эга бўлади. Нарсалар миқдорининг кўпайиши билан улар қимматининг камайишини австрия мактаби вакиллари инсон табиатининг хусусиятлари билан боғлайдилар, яъни бир турдаги сезгилар узлуксиз такрорланаверса, инсонни камроқ қаноатлантира боради ва ниҳоят қаноатланиш ҳатто ўз қарама-қаршисига айланади. Бу ерда биз камайиб борадиган фойдалилик чегараси қонунини кўраемиз. Бу баҳо шаклланиши концепцияси билан бевосита боғлиқ. Нарсанинг баҳоси (қиммати) шу нарсанинг фойдалилик даражаси билан белгиланади, эҳтиётда турган сўнгги қисмининг фойдалилиги билан белгиланади. Эҳтиётда турган беш қоп уни бўлган Робинзон мисолида буни яққол кўриш мумкин. Биринчи қоп оқдан ўлмаслик учун, иккинчи қоп саломатликни сақлаш учун, учинчи қоп қушларни боқиш учун, тўртинчи қоп спиртли ичимликлар тайёрлаш учун, бешинчи қоп тўтинчи боқиш учун керак. Бир қоп уннинг қиммати қандай аниқланади? Сўнгги қопнинг энг кам эҳтиёжни қондирадиган фойдалилиги билан аниқланади. Бу эса бошқа қопларнинг ҳақиқий қимматини белгилайди. Ўз навбатида фойдалилик чегараси нарсанинг миқдори ва индивид истеъмолнинг интенсивлиги билан белгиланади. Шундай қилиб, қимматдорлик фойдалилик ва камёблик даражасига боғлиқ.

Ҳаридорлар	Субъектив баҳолари	Сотувчилар	Субъектив баҳолари
1	300 флорин	1	100 флорин
2	280 флорин	2	110 флорин
3	260 флорин	3	150 флорин
4	240 флорин	4	170 флорин
5	220 флорин	5	200 флорин
6	210 флорин	6	215 флорин
7	200 флорин	7	250 флорин
8	180 флорин	8	260 флорин
9	170 флорин		
10	150 флорин		

Фойдалилик даражасининг юқорилиги субъектив эҳтиёжлар ва объектив (нарсанинг миқдори) омиллари билан белгиланади. Бироқ субъектив баҳолар қанча кўп бўлсада, товарга бир ҳил баҳо мавжуд. Бу зиддиятни ҳал қилиш учун Е.Бем-Баверк (1851-1919) бозордаги рақобат жараёнида пайдо бўладиган объектив қимматдорлик тушунчасини киритди. Бем-Баверк нарх

шаклланишини от бозори мисолида тушунтиради. Бозорда от ўзига қанчалик фойдалилигига қараб субъектив нархларга эга бўлган харидорлар ва сотувчилар тўқнашади.

Харидорларнинг баҳолари от учун тўлашлари мумкин бўлган максимал нарх, сотувчиларнинг баҳолари от учун рози бўлишлари мумкин бўлган максимал нарх. Олди-сотди ҳар икки томонга ҳам фойдали бўлиши керак. Шунинг учун ҳеч бир томон ўзи берган субъектив баҳога тенг нархда сотолмайди ва сотиб ололмайди. Тенг фойдалиликни тенг фойдалиликка ҳеч ким алмашмайди. Савдо натижасида сотувчи ва харидорлар сони камаё боради. Бозор нархи харидор ва сотувчилар субъектив баҳоларининг тўқнашуви натижасида максимал ва минимал баҳолар ўртасида бўлади.

Бу келтирилган мисолларни сиз иқтисодиёт мутахассиси сифатида яхши биласиз. Иқтисодий таълимотлар турли ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва бошқа омиллар таъсирида шаклланади. Бироқ барчасида гипотетив-дедуктив метод, турли фаразлар, гипотезалар қўлланилади. И.Каримовнинг “Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози ва Ўзбекистон шароитида уни бартараф этиш йўллари” асарида кўплаб илмий гипотезаларга асосланган мулоҳазаларни топишимиз мумкин. Маълум йилларга мўлжалланган чора-тадбирлар дастурлари, Давлат бюджетини шакллантириш, турли соҳалар ривожланишини режалаштириш кабиларнинг барчаси асосли, илмий гипотезаларга таянганини кўришимиз мумкин. Ҳар қандай инсон ўзининг кундалик ҳаётида маҳаллий иқтисодий фаразларни илгари суради: оила бжджетини қай йўл билан оқилона ва самарали сарфлаш мумкин бўлади, ўз шахсий жамғармаларидан қандай фойдаланиш фойдалироқдир. Бундай фаразлар негизида ҳаётий тажриба ва соғлом фикр ётади.

ТЕСТЛАР

1. Фараз қандай ҳолда гипотезага айланади?

- А) илмий исботланса;
- Б) фактик материалларга зид бўлмаса;
- В) етарли илмий асосларга эга бўлса;
- Г) формал мантиқ қоидаларга зид бўлмаса;
- Д) б, в, г жавоблар тўғри.

2. Илмий гипотеза ривожининг уч йўналиши;

- А) шаклланиш, етилиш, ҳал қилиниш;
- Б) шаклланиш, тасдиқланиш, инкор қилиниш;
- В) таҳмин, фараз, назария;
- Г) конкретлашуви, инкор қилиниши, назарияга айланиши;
- Д) Эмпирик билимга айланиши, назарий билимга айланиши, конунга айланиши

3. Гипотеза тажрибада текширилганда бир факт унга зид келса, гипотеза нима бўлади?

- А) инкор қилинади;
- Б) фаразга айланади;

- В) бошқа далиллар билан қиёсланади;
- Г) гипотеза конкретлаштирилади;
- Д) в ва г жавоблар тўғри.

4. Тан олинган гипотеза нима дейилади?

- А) назария;
- Б) қонун;
- В) илмий гипотеза;
- Г) амалиёт;
- Д) жавоб йўқ.

5. Гипотезанинг эксперимент билан муносабати:

- А) экспериментдан гипотеза келиб чиқади;
- Б) гипотеза асосида эксперимент ўтказилади;
- В) иккаласи бир-бирини тақозо қилади;
- Г) бир-бирига алоқаси йўқ;
- Д) а ва б жавоблар тўғри.

6. Физиократлар бойлик манбаи деб нимани ҳисоблашган?

- А) олтинни;
- Б) техникани;
- В) қишлоқ хўжалигини;
- Г) ҳунармандчиликни;
- Д) меҳнатни.

7. Конвенционализм нима?

- А) олимлар ўртасида келишиб олиш;
- Б) гипотезани далилсиз қабул қилиш;
- В) гипотезани назария деб тан олиш;
- Г) фаразни чин деб қабул қилиш;
- Д) илмий билимни шубҳасиз деб қабул қилиш.

8. Нептун сайёрасининг кашф этилишига нима сабаб бўлган?

- А) бутун дунё тортилиши қонунининг ноаниқлиги;
- Б) Ньютон механикаси асосий қонуларининг ноаниқлиги;
- В) а ва б жавоблар тўғри;
- Г) Уран сайёрасининг ҳолатидан келиб чиққан гипотеза;
- Д) астрономик асбоблар муқаммаллашуви.

9. Тўлдирувчи (қутқазувчи) гипотезага мисол:

- А) Кантнинг космогоник гипотезаси;
- Б) Дарвиннинг эволюцион таълимоти;
- В) Кейнснинг иқтисодий кризисдан чиқиш ҳақидаги гипотезаси;
- Г) приборларда ҳеч бир изи қолмайдиган, бизга номаълум, электр зарядсиз зарра, ҳақидаги гипотеза;
- Д) жаҳон молиявий-иқтисодий кризисидан қутилиш йўллари ҳақидаги гипотезалар.

10. Бем-Баверкнинг нарх ҳақидаги қарашлари қандай гипотезага асосланган?

- А) харидор ва сотувчиларнинг субъектив баҳоларининг тўқнашуви бозор нархини белгилайди;
- Б) объектив қадрлилик нархни белгилайди;
- В) нарсанинг миқдори нархни белгилайди;
- Г) нарсанинг сифати нархни белгилайди;
- Д) нарсани ишлаб чиқаришга кетган меҳнат бозор нархини белгилайди.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. -Т.: Ўзбекистон, 2011.
2. Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. -Т.: Маънавият, 2008.
3. Каримов И. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози ва Ўзбекистон шароитида уни бартараф этиш йўллари. -Т.: Ўзбекистон, 2009.
4. Каримов И. Мамлакатда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. -Т.: Ўзбекистон, 2010.
5. Каримов И. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. -Т.: Ўзбекистон, 2011.
6. Бартенов С.А. История и философия экономической науки. Пособие к кандидатскому экзамену. -М.: Магистр, 2008.
7. Дунёвийлик ва ижтимоийлик. Мақолалар тўплами. -Т.: Чўлпон, 2008.
8. Дунёвийлик фалсафаси (мақолалар тўплами). -Т.: ТДИУ, 2007.
9. История и философия экономики. Пособие для аспирантов. -М., 2006.
10. Канке В.А. Философия для экономистов. Учебник. -М.: Омега-л, 2008.
11. Кохановский В.П. Философия и методология науки. Учебник М – Росътов на – Дону, 1999.
12. Летов О.В. Проблема научной объективности в позитивистской философии. //Вопросы философии, 2011, № 12.
13. Пахомов Б.Я. Проблемы индукции: Карл Поппер и Имре Лакатос. //Вопросы философии, 2009, №11

10-мавзу. НАЗАРИЯ ИЛМИЙ ИЗЛАНИШ ЖАРАЁНИ ВА НАТИЖАСИ СИФАТИДА

1. Илмий назария тушунчаси ва унинг асосий функциялари.
2. Назарияларнинг ўзаро муносабати.
3. Иқтисодий назарияларнинг ривожланиш хусусиятлари.

Тавлиҳ тушунчалар: назария, илмий назария, А.Эйнштейн, объектив ҳақиқат, асосланиш, назария ва эксперимент, раддия ва факт, синтетик функция, тушунтирувчи функция, методологик функция, башорат функцияси, амалий функция, назарияларнинг ўзаро муносабати, моно назарийлик, Дюгем-Куайн тезиси, назарияларни таққослаб бўлмаслиги концепцияси, назарияларнинг ўзаро мослиги концепцияси, илмий-назарий катор, илмий-назарий тузлаш, Иқтисодий назариялар, иқтисодий назария омиллари.

Илмий тадқиқотдан мақсад объектив воқеликдаги муносабатларнинг ҳақиқий сабабларини, чуқур алоқаларини, моҳиятини билиб олишдир. Илмий тадқиқотни воқелик мавжудлиги ва ривожланишининг объектив қонунари қизиқтиради. Бундан кўринадики, назария илмий тадқиқотнинг олий шакли, натижасидир.

“Назария” (теория) – грекча тео-кўринадиган, қиёфа, шамойил, оғо-билмок, эгалламок, билдирмок – сўзларидан олинган бўлиб, кўрилганлар ҳақида билдирмок деган маънони англатади. “Назария” тушунчасининг “нуктаи назар”, “маълум тамойиллар асосида тушунтириш”, “назар солиш, кўриш”, маъноларида англасак бўлади.

Назария – воқелик маълум соҳасининг қонуний ва муҳим боғланишларини яхлит акс эттирадиган илмий билишнинг энг ривожланган шаклидир. П.В. Алексеев, А.В. Панинларнинг дарслигида назарияга шундай таъриф берилди: “Назария воқеликнинг маълум соҳасидаги айрим гуруҳга хос ходисаларни қайд қиладиган, тушунтирадиган ва башорат қиладиган ўзаро боғлиқ қондаларнинг йиғиндисидир... назария ўз структурасида умуман предметнинг моҳиятини, яхлит структурасини акс эттирадиган тушунчалар, принциплар ва қонуналар тизимидир”. Ньютоннинг классик механикаси, Дарвиннинг эволюцион назарияси, А.Эйнштейннинг нисбийлик назарияси, яхлит тизимларнинг ўз-ўзини ташкил қилиш назарияси унинг ёрқин мисолларидир.

Назарияга таъриф берганда унинг қуйидаги 3 муҳим белгисини назарда тутиш керак:

Илмий назария:

- Ривожланадиган билимлар тизими;
- Ходисалар моҳияти ва қонуниятларининг тўғри, адекват ифодаси;
- Амалий фаолият, илмий тадқиқот ва тадқиқот учун йўлланма.

Назария ўз таркибига бир қанча унсурларни олади. Бу унсурларсиз назария яратиб бўлмайди. Улар ўзаро боғлиқликда, тизимланган ҳолда назарияни ташкил қиладди.

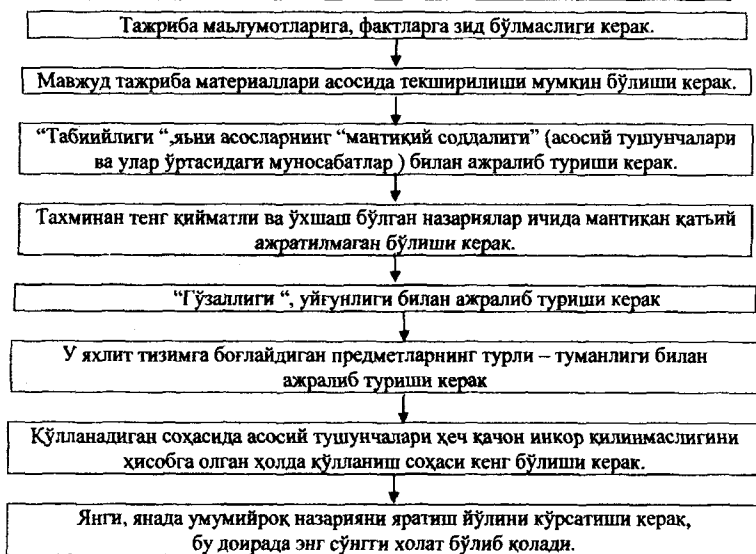
¹ Алексеев П.В., Панин А.В. Философия. У-е изд. М., 2009. с. 397.

Назариянинг асосий унсурлари:

- Бошлангич асослари – фундаментал тушунчалар, принциплар, аксиомалар, қонунлар ва б;
- Идеаллашган объект – ўрганилаётган предметнинг муҳим хусусиятлари ва алоқаларининг идеал модели;
- Назариянинг мантиқчилиги – билимнинг структураси ва ўзгаришини аниқлашга йўналган исботлаш усуллари ҳамда қондаларининг мажмуи;
- Фалсафий йўналганлик ва қадриятли омиллар;
- Оқибат сифатида келиб чиқадиган мулоҳазалар ва қонунлар мажмуи.

Объектив ҳақиқатлилиқ , мантикий тўлақонлик , формал зиддиятсизлик , ўз-ўзидан ривожланиш лаёқати , нисбий мустақиллик, амалиётга фаол таъсир қилиш назариянинг асосий хусусиятларидир. А. Эйнштейн назария олдиға қатъий талаблар қўядики , бу талабларға жавоб бермайдиган фикрларни назария деб қабул қилиш мумкин эмас.

Назария олдиға қўйиладиган талаблар (А. Эйнштейн бўйича)

Ҳар қандай ишончли тўғри билим (илмий бўлса ҳам) назария бўлавермайди. Назария билимларнинг оддий йиғиндиси ҳам эмас. Унда билимлар уйғунлашуви, тизимға тушиши керакки, билимлар маълум яхлитлик касб этсин, назария функцияларини бажара оладиган бўлсин.

Назариянинг энг муҳим хусусиятлари.

- Назария алоҳида олинган ишончли илмий қонда эмас , уларнинг мажмуи, яхлит ривожланаётган тизим. Билимнинг назарияға қўшилиши тадқиқот предмети, унинг қонуниятлари билан амалға ошади;

• Қоидаларнинг ҳар қандай йиғиндиси назария эмас. У назарияга айланиши учун маълум етуқликка эришиши керак. Айнан у фактлар йиғиндисини қайд қилишигина эмас ,тушунтириши керак, ҳодисаларнинг сабаблари ва қонуниятларини очиши керак;

• Назария албатта асосланиши , унга кирувчи қоидалар исботланиши шарт;

• Назария имкон борича ҳодисаларнинг кенг доирасини тушунтириши, улар ҳақидаги билимлар узлуксиз чуқурлашиб бориши керак;

• Назариянинг характери уни белгиловчи бошланғичларнинг асосланиш даражаси билан белгиланади.

Ҳар қандай билимнинг аҳамияти у белгилайдиган қонуниятларнинг аҳамияти билан белгиланади. Илмий назария илмий билимнинг олий шакли сифатида мураккаб структурага эга ,унинг функцияларини шу унсурларга нисбатан ҳам, ташқи омилларга нисбатан ҳам аниқланиши мумкин. У тўпланган фактларни умумлаштиради, тушунтиради, янги фактларни кўришга, ўрганишга йўл очади. Назариянинг асосий функцияларини кўриб чиқамиз.

Назариянинг асосий функциялари

№	Функциялари	Мазмуни
1	Синтетик функция	Алоҳида ишончли билимларни ягона, бутун тизимга бирлаштириш
2	Тушунтирувчи функция	Ҳодисаларнинг сабабларини, бошқа боғлиқликларини, унинг муҳимларини, келиб чикиш ва ривожланишини аниқлаш
3	Методологик функция	Назария асосида турли методлар, усуллар ва воситалар шаклланади
4	Башорат функцияси	Ҳодисаларнинг маълум ҳолати ҳақидаги назарий тасаввурлардан илгари маълум бўлмаган фактлар, ҳодисалар ўртасида боғланишлар мавжудлиги ҳақида хулоса қилинади
5	Амалий функция	Ҳар қандай назариянинг асосий вазифаси амалиётда қўлланishi, ҳаракат учун қўлланма бўлишидир. Яхши назариядан амалийроқ ҳеч нарса йўқ, дейдилар.

2. Ҳар қандай фан ривожланар экан, янги назариялар пайдо бўлаверади. Бундан ташқари бир вақтда турли назариялар мавжуд бўлиши ва улар ўртасида кескин кураш кетганлиги, кетаётганлигини кўпгина фактлар мисолида кўришимиз мумкин. Шундай экан, янги назария шаклланганда, эски назарияга муносабат қандай бўлиши керак? Ўзаро қарама-қарши бўлган назарияларга муносабатчи? У ёки бу фанлардаги назариялар ўртасида қандайдир боғланиш борми ва бор бўлса, у айнан қандай боғланиш? Шу муаммолар муносабати билан турли концепцияларни кўриб чиқамиз.

Бу концепцияларда янги ва эски назариялар у ёки бу даражада таққосланади. Аммо улар назарияларнинг ўзаро муносабати масаласини тўла ҳал қила олмайди. Россия файласуфи В.А. Канке уларнинг камчиликларини кўрсатар экан, “илмий-назарий қатор” ва “илмий назарий тизим” принципларини қўллаиди. Унинг фикрича, назариялар бир-биридан канча

тафовут қилса ҳам, тартибланган яхлитликни, ёки илмий-назарий қаторни ташкил қилади.

Назарияларнинг ўзаро муносабати ҳақида концепциялар

Концепция	Муаллифлари ва мазмуни
Мононазарийлик	Бу концепцияни неопозитивистлар олга сурганлар (Р. Карнап ва б.). Улар нуқтага назарининг моҳияти шундай: ҳақиқий назарияда рақобатчилар бўлмади.
Дюгем-Куайн тезиси	Мавжуд илмий назарияни ҳар доим экспериментал фактларга мослаб таҳрир қилиш мумкин. Бу ерда гап назарияни нисбий деб билувчи конвенционализм ҳақида кетади. Назариялар ўртасида муносабат қандай бўлиши аниқланмайди. Назариянинг қўплигига йўл қўйилади, аммо улар “мазкур вазият учун қулай бўлган назариядан фойдаланиш” принципи асосида қисман тартибга солинади.
Назарияларни танлаш ва алмаштириш концепцияси	Постпозитивист К. Поппернинг қарашлари билан боғлиқ. Унинг фикрича, янги назария эҳсини бекор қилади, ҳар доимо битта назария долзарб бўлади. Бу неопозитивистларнинг мононазарийлик концепциясига яқин.
Назарияларни таққослаб бўлмаслиги концепцияси	Бу концепцияни тарихий мактаб вакиллари бўлган постпозитивистлар П. Фейерабанд ва Т.Кун ривожлантирдилар. Бу файласуфларнинг таъкидлашларича, концептларнинг табиатида бартараф қилиб бўлмайдиган тафовутлар бўлганлиги учун назариялар таққосланмайди. Таққосланмайдиган назариялар ўзаро боғлиқ бутунлиқни ташкил қилмайди.
Назарияларнинг ўзаро мослиги концепцияси	Бу концепция физик Н.Бор томонидан олга сурилган. Ривожланиш ва билим жараёнида янги назариядан илгарисига қайта ўтиш, айрим вазиятларда қонуналар амал қилиш чегараларида улар ўртасидаги тафовут аҳамиятсиздир. Масалан, квант механикаси қонунари квант ҳаракати катталиги эътиборга олинмаган шароитда классик қонуналарга ўтади, нисбийлик назарияси қонунари эса, агар ёруғлик тезлигини чексиз деб ҳисобласак, классик механика қонунарига ўтади. В.Гейзенберг релятивистик механика ҳақиқатда ҳам кичик тезликларнинг чегарасида Ньютон механикасига ўтади... Биз бугун ҳам Ньютон механикасининг чинлигини, қатъийлиги ва умум аҳамиятини тан оламиз, лекин қаерда унинг тушунчалари қўлланиладиган бўлса Ньютон механикасининг қўлланиш соҳаси чегараланган деб ҳисоблаймиз. “Шундай қилиб, ҳар қандай назария ўзидан камроқ умумий бўлган назарияга ўтади. Янги назария илгариги назариянинг амал қилиш чегарасини кўрсатади. Ўз ривожининг ҳар бир босқичида фан ўтмиш даврдаги фактик материалларидан, тадқиқот материаллардан, назария ва гипотезалардан, қонун ва илмий тушунчалардан фойдаланади.

Т. Негеши фикрича, эски ғояларга қайтишни инкор қилиб бўлмайди.

Эски назарияларнинг зарурлиги сабаблари

• Эски назариялардан воз кечсак, ҳисобга олмай тадқиқотда давом этсак, улар ўз-ўзидан қайта туғилаверади. Биз эски назарияларга зиналар каби асосланиб, юқорига интилсак, фан чўққиларида тура оламиз.

• Эски назариялардан воз кечиш истаги уларга барча камчиликлари билан қайта тикланишга олиб келади.

• Эски назарияларсиз янги назарияларнинг мазмундорлигини тўла тушуниб бўлмайди.

Шундай қилиб, назариялар тарихи мантиқи тарихий ва муаммоли боғланишда бўлган назариялар қолипидан иборат. Постпозитивист И.Лакатосга кўра тарихий боғланиш ўзаро рақобатдаги илмий-тадқиқот дастурларини ҳосил қилади. Т.Кун парадигмалар алмашинувига эътибор қаратди. Нормал фан деб аталадиган олимлар жамоаси томонидан парадигмал, намунавий деб тан олинадиган умумий принциплар даври ўртасида илмий инқилоблар авж олади. Лекин И.Лакатосда ҳам, Т.Кунда ҳам илмий назарияларнинг турли объектлари ўртасида қандай боғланиш бўлиши тушунтириб берилмайди. Шу муносабат билан илмий долзарблик принципига эътибор қаратиш зарур.

Илмий назарий қаторни нима бирлаштириб туради? Агар иктисодий назариялар мантиқи эскидан янгига йўналган бўлса, катта тарихий янгилиқларни ҳосил қилади. Фанда илгариги янгилиқлар йўлидан бориш шарт эмас. Моҳият шундаки, илмий назарий қаторнинг ўзи доим янгилашиб боради. Илмий долзарблик принципига кўра, энг ривожланган назария эски назариялар мазмунини талқин қилиш ва уларни илмий танқид оловига дош беролмаган барча томонларидан халос қилишнинг калитидир. Иктисодий назариялар тарихи ва унга тегишли мантиқ тубдан бошқа нарсалардир. Шу муносабат билан икки формула келтирамиз:

$$\begin{aligned} T_1 \rightarrow T_2 \rightarrow T_3(1,1) \\ T_3 \rightarrow T_2 \rightarrow T_1(1,2) \end{aligned}$$

(1.1) формуласи иктисодий назариялар ривожининг тарихий йўлини намоён этиди: бу назарияларнинг қиёсан афзаллиги аниқланмагунча давом этиди. (1.2) формуласи назариялар ўзаро алоқасининг тартибга солиниш жараёнини ифодалайди. T_1 ва T_2 нинг мазмуни T_3 асосида талқин қилинади. T_3 - T_2 ва T_1 ни тушуниш калитидир. (В.А.Канке Философия экономической науки. Учебное пособие. М.: Инфра-М, 2007; 27-31-бетлар).

$$T_1 \dots T_3$$

(1.1) формула ҳам, (1.2) формула ҳам маълум қаторларни ифодалайди, лекин уларнинг мазмун йўналиши бир-бирдан фарқланади. (1.2) қатор аниқ ифодаланган муаммоли характер касб этган. да зиддиятлар бартараф этилади, парадокслар ечилади. (1.2) қаторда талқин биринчи ўринга чиқади. Буни “илмий-назарий тузилиш” (ИНТ) атамаси билан ифодалаймиз.

Илмий-назарий қатор ва илмий-назарий тузилишининг мазмун йўналишида тафовутлар билан бирга уларнинг бирлигини ҳам кўриш мумкин. Илмий-назарий тизим ўз асоси – илмий-назарий қатордан ташқарида мавжуд бўла олмайди. Муаммо туғилиши билан муаммовий ёндашув ишга тушади ва у бошқа ҳолатга талқин қилишга ўтказилади. Бунда эскирган деб ҳисоблашувчи назария ҳам ташлаб қўйилмайди.

$$T_3 \dots T_2 \dots T_1$$

тузилишнинг ахборот потенциалининг ахборот потенциалдан кўпроқдир.

$$T_3 \dots T_2$$

Асосий иқтисодий назариялар

Назариялар ва мактаблар	йили	муаллифлари	Принциплари ва қадриятлари
Меркантилизм	1664 йилдан	Т.Ман, Ж.Стоарт	Металл пул
Физиократия	1768 йилдан	Ф.Кенэ, М.Тюрго	Қишлоқ хўжалиги
Классик иқтисодий назария	1776 йилдан	А.Смит, Д.Рикардо, Ж.С.Миллс	Меҳнат – қиймат субстанцияси, бойликнинг адолатли тақсмоти
Марксизм	1859 йилдан	К.Маркс	Эксплуатациянинг йўқлиги
Институционал мактаб жумладан: тарихий мактаб	XIX аср ўртаси	Ф.Лист, Г.Шмоллер	Иқтисодий ва ижтимоий ҳаёт бирлиги; эволюция; мотивация
“Эски” институционализм	1867 йилдан	К.Маркс, Т.Веблен, Ж.Гелбрейт	Давлат – иқтисодий институт; бизнес ва технология уйғунлиги
неоинституционализм	1940 йилдан	Р.Коуз, Ж.Стиглиц, Ж.Бьюкенен	Мулк ҳуқуқи, оптимал контракт, трансакцион
–Янги институционал экономика	1980 йилдан	Ж.Норт, Л.Тевено	Иқтисодий институтлар ва иқтисодий агентларнинг шахсий манфаатлари ўзаро нисбати
Маржинализм	1871 йилдан	У.Жевоне	Энг фойдалилик ва самардорлик
Шу жумладан: мувозанатнинг умумий назарияси	1874 йилдан	Л.Вальрас, В.Парето	Мувозанат – оптимал ҳолат
Австрия мактаби	1871 йилдан	К.Мегнер, Л.Фон Мизес, Ф.Фон Хайек	Субъектив фойдалилик
Иқтисодий тараққиёт назарияси	1942 йилдан	Й.Шумпетер	Инновация тadbиркорлик даромади.
Неоклассик иқтисодий мактаб	1890 йилдан	А.Маршалл, Ж. Хикс, П. Самуэльсон	Истеъмолчилар эҳтиёжини қондириш учун ноёб ресурсларнинг оптимал жойлашуви
Янги классика, шу жумладан рационал кутиш назарияси	1970 йилдан	Ж.Муг, Р.Лукас, Т.Сергент, Р. Ҳолл	Иқтисодий агентларнинг рационал кутишини ҳисобга оладиган мақсадли функциялари оптимумини таъминлаш
Кейнчилик жумладан: неокейнчилик Посткейнчилик	1936 йилдан	М.М.Кейнес, Ж.Барро	Давлатнинг фискал сиёсати-бозор ўпирлишини барта-раф этиш шароити
	1960 йилдан	Ж.Грей, Н.Менкью	Коллектив шартнома; маош даражаси; баҳо адаптация-сига номукамал рақобат
	1960 йилдан	Р.Харрод, С.Вайнтрауб, Х.Минский	Шартномавий келишув ва ўзаро синовлар тизими но-аниқлиги шароитида иқтисодий тизим ишлашнинг муваффақиятли таъмин-ланиши

Монетаризм	1960 йилдан	М.Фридмен, К.Бруннер, А.Швар	Иқтисодиёт ишлашига пулнинг таъсири
Иқтисодий ўсиш назарияси	XX аср ўрталари	Е.Домар, Р.Солоу	Иқтисодий ўсиш
Эволюцион назария	XX аср ўрталари	А.Алчиан, Р.Нелсон, С.Уингер	Ноаниқлик шароитида инновация
• Эҳтимолли иқтисодий назария: жумладан: Иқтисодий оптималлаш ва ўйин назарияси	1944 йилдан	Ж.фон Нейман, О.Маргенштерн, Д.Неш	Иқтисодий ҳулқнинг ютиш стратегияси
• Қутиладиган фойдалилик назарияси	1947 йилдан	Л.Севидж, М.Фридмен, Д.Канеман	Объектив ва субъектив эҳтимолликни ҳисобга олиб, қарор қабул қилиш.

3. Иқтисодий назарияларни таҳлил қилар эканлар, кўпчилик муаллифлар иқтисодий шароитларнинг доимо ўзгариб боришини, аммо бу ўзгаришларни иқтисодий қарашларда аниқ акс эттириш кўпчиликка насиб қилмаслигини таъкидлайдилар. Агар иқтисодий фаолиятнинг мазмуни, ҳарактери ўзгарса, бу иқтисодиёт фани предмети, муаммолари (назариялари) аниқланиш, ўзгаришга олиб келади. У ёки бу қарашларнинг, назарияларнинг, концепцияларнинг пайдо бўлиши ҳар доим объектив шароит билан, иқтисодий амалиётнинг эҳтиёжлари ва манфаатлари билан боғлиқдир.

Қарашлар, назариялар	Объектив шароити
Меркантилизм	Савдонинг бойлик яратувчилик ролини мутлақлаштирганлар. Бу савдо муносабатларининг бекиёс ўсиши, буюк жуғрофий кашфиётлар, савдо капитали намоёндалари ролининг кучайиши билан боғлиқ. Шарқ мамлакатлари билан жуда фойдали савдо, колонияларнинг босиб олиниши ташқи савдо ва “куч ишлатиш” методининг афзалликларини намоён этди. Қимматли металлarnи тўплашга ҳўжалик ривожининг бош мақсади, давлатнинг асосий иши деб қаралди.
Физиократия	Савдо капиталининг босимини кучсизлантиришга уриниб, миллий бойликни фақат “Ер маҳсулотлари”, яъни қишлоқ ҳўжалиги кўпайтиради, деб ҳисоблайдилар. Ислохотлар ёрдамида ерга эгаллик ҳуқуқронлиги билан боғлиқ эски тартибларни сақлаб қолишга, янги ижтимоий тизимнинг кескин таъсирларидан қутилишга уриндилар.
Сиёсий иқтисоднинг классик мактаби	Эркин ракобат даврида бозор муносабатларининг ривожланиши иқтисодий билим тизимининг мантқан қатъий, изчил, ўзаро боғлиқ бўлиши заруриятини тугдирди.
Кейинги мактаблар, назариялар, концепциялар	Иқтисодий ҳаётнинг, иқтисодий амалиётнинг ўзгаришлари билан боғлиқ. XIX асрнинг охири, XX аср бошларида иқтисодий ҳаётда мисли кўрилмаган ўзгаришлар бўлди. Фан, технология, транспорт ва ишлаб чиқаришнинг ривожланиши бу ўзгаришларининг асосида ўтади.

Иқтисодий билимларининг яхлитлиги шундаки, фан ҳўжалик фаолияти иштирокчилари ўзаро таъсирларини ҳам янги, ҳам эски шаклларини ўрганади, унинг эволюциясини асосий муаммо сифатида таҳлил қилади.

Хўжалик фаолияти кўп соҳаларининг ривожланиши нафақат ўтмишда, ҳозирги шароитда ҳам тўпланган тажрибага, анъанавий кўникмаларга асосланади. Иқтисодий ҳаёт тарихини таҳлил назария ва эмпирик кузатишлар, фан ва кундалик тажриба ўртасида кескин чегара қўйиб бўлмайди. Ижтимоий, шу жумладан иқтисодиёт фанларида анъанавий тасаввурларга, бир хил бўлмаган умумлаштиришлар ва хулосаларга, билишнинг манбаларини, усулларини, воситаларини кенгайтиришга кучли ҳизиқлиш қонунийдир. Иқтисодий назарияларнинг ривожланиши ва бойиши, бу-ўзгараётган шароит ва ўзаро алоқаларни доимо ҳисобга олиш, турли ёндашувларни, турли мактаб ва қарашларнинг нуқтаи назарларини таққослашлар билим ва хулосаларнинг ворисийлигини таъминлайди.

Назариянинг ўсиши у ёки бу фактларни оддий умумлаштириш сифатида бўлмайди. Бу жараён илгариги назарияларда ривожлантирилган ва тажрибани бойитишда қўлланилган назарий тушунча ва тизимлардан фойдаланишни талаб қилади. Шу аснода назариялар эмпирик фактлар билан ўзаро таъсирдаги қандайдир мантикий структура, яхлит тизим сифатида намоён бўлади.

Иқтисодий назария шакллантирадиган асосий омиллар:

• Илгари яратилган концепциялар вакилларининг ишлари ва қоидалари, уларнинг ёндашувлари, атамалари, муаммолари;

Мавзуларнинг кенгайиши, иқтисодиёт фани предмети бўлган қарашларнинг ўзгариши;

- Илмий тадқиқот методларининг такомиллашуви;
- Миллий мактабларнинг ўзаро таъсири;
- Иқтисодиёт фанининг бошқа фанлар билан бирлашган бўлимларининг (статистика, иқтисодий социология, бошқа илмий соҳалар) ривожланиши;
- Иқтисодий назариялар алоҳида бўлимларининг ўзаро алоқаси ва ўзаро мослашуви, категориал аппарат ички мантигининг, ўзаро боғлиқлигининг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги;

Ана шу омиллар таъсири остида иқтисодий қарашлар ривожланади, турли назариялар, концепциялар яратилади.

Иқтисодиёт фани учун характерли хусусиятлар

1. Турли билим йўналишлари, бир-бирига зид назариялар, мактабларнинг параллел (бир вақтда) ривожланиши.

2. Билимларнинг аралаш соҳалари (психология, социология, политология, математика, бадиий қарашлар) билан узвий алоқа.

3. Улар ўртасидаги ўзаро таъсир шароитида иқтисод ривожининг турли даражалари мавжудлиги.

4. Ўзаро боғлиқ ва рақобатдаги бир қанча ривожланиш мақсадларининг олға сурилиши ва асосланиши.

Иқтисодий назарияларнинг турлича ёндашувлари охир-оқибатда жаҳон ҳамжамиятининг марказий вазифасини—ривожланган ва бошқа (ривожланаётган ва қолоқ) мамлакатларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишидаги тафовутнинг барҳам топишига хизмат қилади.

ТЕСТЛАР:

1. Назария яратишда идеаллашган объектнинг роли қандай?

- А) эмпирик объектга таянмаганда керак;
- Б) назарияни тасдиқлайди ёки инкор қилади;
- В) назарияни яратиш учун зарур;
- Г) энг умумий назария яратишда зарур;
- Д) Б ва Г жавоблар тўғри.

2. Назариянинг гипотезадан фарқи нимада (К. Поппер қарашига кўра)?

- А) назария фальсификация қилинмайди;
- Б) назария гипотезанинг амалга ошуви;
- В) назариянинг асосини қонун ташкил қилади;
- Г) назария ҳам, гипотеза ҳам инкор қилинади, уларнинг фарқи йўқ;
- Д) гипотеза фальсификация назария, верификация қилинади.

3. Назариянинг асосий вазифаси

- А) билимларни ягона тизимга бирлаштириш;
- Б) янги методларни яратиш;
- В) тушунтириш;
- Г) келажакни башорат қилиш;
- Д) ҳаракат учун қўлланма бўлиш.

4. Ҳар доим бир назария устун, қулай, долзарб бўлади. Бу фикр кимнинг қарашларига мос?

- А) Р.Карнапнинг;
- Б) К.Поппернинг;
- В) Н.Борнинг;
- Г) П.Фейерабенднинг
- Д) Р.Карнап ва К.Поппернинг.

5. Янги назариянинг эскирган назарияга муносабати қандай бўлади?

- А) эски назарияни тўла бекор қилади;
- Б) эски назариянинг хатоларини кўрсатади;
- В) эски назариянинг амал қилиш доирасини белгилайди;
- Г) назариялар чин бўлса, эскирмайди;
- Д) жавоб йўқ.

6. Объектив ва субъектив эҳтимолликни ҳисобга олиб, қарор қабул қилиш принципи қайси назарияга тегишли?

- А) Монетаризмга;
- Б) иқтисодий ўсиш назариясига;
- В) мувозанатнинг умумий назариясига;
- Г) эволюцион назарияга;
- Д) кутиладиган фойдалилик назариясига.

7. Ўзбекистон иқтисодийнинг ривожлантиришда қайси назария асос бўлмакда?

- А) Монетаризм;
- Б) посткейнсчилик;
- В) иқтисодий таррақиёт назарияси;
- Г) барча иқтисодий назариялар;
- Д) Ўзбекистон шароити ва мақсадларига мос барча назариялар.

8. Классик сиёсий иқтисоднинг шаклланиши қандай зарурат билан боғлиқ?

- А) савдо муносабатларини ўстириш зарурати билан;
- Б) ерга эгаликни мустаҳкамлаш зарурати билан;
- В) иқтисодий билимлар тизимининг рақобат шароитида мантқан изчил, ўзаро боғлиқ бўлиши зарурияти билан;
- Г) ишлаб чиқаришни кенгайтириш зарурияти билан;
- Д) эксплуатацияни йўқотиш зарурияти билан.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. -Т.: Ўзбекистон, 2011.
2. Каримов И. Юсак маънавият – енгилмас куч. -Т.: Маънавият, 2008.
3. Каримов И. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози ва Ўзбекистон шароитида уни бартараф этиш йўллари. -Т.: Ўзбекистон, 2009.
4. Каримов И. Мамлакатда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. -Т.: Ўзбекистон, 2010.
5. Каримов И. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. -Т.: Ўзбекистон, 2011.
6. Бартонов С.А. История и философия экономической науки. Пособие к кандидатскому экзамену. –М.: Магистр, 2008.
7. Дунёвийлик ва ижтимоийлик. Мақолалар тўплами. -Т.: Чўлпон, 2008.
8. Дунёвийлик фалсафаси (мақолалар тўплами). -Т.: ТДИУ, 2007.
9. История и философия экономики. Пособие для аспирантов. -М.,2006.
10. Канке В.А. Философия для экономистов. Учебник. -М.: Омега-л, 2008.
11. Канке В.А. Философия экономической науки. Учебное пособие. -М.: Инфра-М, 2007.
12. Фокина И. Современная западная философия. (вторая половина XIX века и XX век). Учебное пособие. -М.: Проспект, 2008.

1. Синергетика тафаккурнинг моҳияти ва аҳамияти.
2. Иктисодий синергетик жараёнлар

Таянч тушунчалар: Синергетика, ёпиқ тизим, очик тизим, мураккаб тизим, термодинамика, бифуркация, флукуация, аттрактор, иктисодий синергетик жараёнлар, В.Парето, Штапельберг, Неш, Хаос, мувозанат, барқарорлик, беқарорлик.

Фанда парадигманинг ўзгариши тафаккур услубининг тубдан ўзгариши билан бевосита боғлиқдир. Чунончи ноклассик фаннинг шаклланиши диалектик тафаккурнинг ҳаётийлигини исботловчи, метафизик тафаккурни инкор қилувчи қарашларни асослади. Ўз-ўзидан ривожланувчи мураккаб объектларни ўрганувчи ноклассик фан диалектик тафаккур ягона усул эмаслигини, олам ва унинг ҳодисаларига янгича кўз билан қараш лозимлигини кўрсатиб берди. Постноклассик фан ўз-ўзидан ривожланиш назарияси – синергетикада ўз ифодасини топмоқда. Синергетика метафизикани ҳам, диалектикани ҳам бутунлай инкор қилмайди, уларнинг амал қилиш доирасини белгилаб беради, оламнинг ичига янада чуқурроқ кириб бориш усули сифатида янгича тафаккур тарзини шакллантиради.

Синергетика атамаси қадимги грек тилидан олинган бўлиб, биргаликда таъсир қилиш, иштирок этиш маъноларни билдиради. Илмий тадқиқотларда у келишилган ҳаракат, узлуксиз ҳамкорлик, биргаликда фойдаланиш маъноларида кенг қўлланилган.

Г. Хакен синергетиканинг асосчиси ҳисобланади. У 1973 йилда ўз-ўзидан ташкиллашиш муаммоларига бағишланган анжуманда бу янгича қарашга асос солди. Г.Хакен корпоратив ҳодисалар турли-туман тизимларда - астрофизик ҳодисаларда ҳам, фазовий ўтишларда, гидродинамик беқарорликда, атмосфераларда циклонларнинг ташкил топишида ҳам, ҳатто мода жараёнларида ҳам кузатилишига биринчи бўлиб эътибор қаратди. Шундан кейинги йилларда синергетика ташкиллашувнинг ҳозирги замон назарияси, ўз-ўзидан ташкиллашув, беқарорлик, беқарорлик орқали тартиблиликнинг шаклланиши жараёнларини, бифуркацион ўзгаришларни, вақтнинг орқага қайтмаслигини, беқарорликни эволюция жараёнларининг асосий таснифи сифатида ўрганиш билан боғлиқ ўз-ўзидан ташкиллашувнинг ҳозирги замон назарияси сифатида қарор топди.

Дунёни тушуниш сифатида синергетика қуйидаги анъанавий ғояларни бартараф қилди:

- илмий назарияларни яратишда микрофлукуациялар ва тасодиқлар арзимас омиллар эканлиги ҳақидаги ғояни;
- макросоциал ҳодисаларнинг амалга ошуви жараёнида индивидуал ҳодисаларнинг муҳим таъсир кўрсата олмаслиги ҳақидаги ғояни;
- беқарорлик ва мувозанатсизликни нарсаларнинг ҳақиқий ҳолатига мос бўлган тасаввурларидаги элиминация қилиш зарурлиги ҳақидаги ғояни;

- ривожланиш моҳияти муқобилсиз изчил жараён эканлиги ҳақидаги ғояни;

- тизимга таъсир қилувчи ташқи омиллар ҳажмининг кутиладиган натижалар ҳажмига мувофиқлиги ҳақидаги тезисни;

- ривожланиш “портлашсимон” жараёнларининг экспоненциал характери ҳақидаги ғояни.

Куйидаги тезислар дунёни синергетик кўришнинг асосий шарт-шароитлари бўлиб хизмат қилди:

а) мураккаб ташкил топган тизимлар эволюциясининг тенденцияларини қатъий аниқ белгилаб қўйилишига, прграммалаштирилишига амалда эришиб бўлмайди;

б) хаоснинг яратувчилик потенциали янги ташкиллашган шакллارни яратиш учун етарли (ҳар қандай микрофлуктация макроструктурани келтириб чиқаришга лаёқатлидир);

в) ҳар қандай мураккаб тизимга унинг ривожланишдаги манзараларининг муқобиллиги атрибутив хосдир;

У бутун ва унинг қисмларининг йигиндиси – сифат жиҳатидан турли структураларга эгадир; уларни бутунга бирлаштирганда асос структураларни арифметик қўшиш орқали эришиб бўлмайди;

д) беқарорлик барқарор ва динамик ривожланишнинг шарт ва шароитларидан биридир – фақат шундай тизимларгина ўз-ўзидан ташкиллашишига лаёқатлидир;

е) дунёни турли ночизикли ривожланиш шароитларининг иерархияси сифатида тушуниш мумкин ҳоказо.

Бу қоидаларга асосланган синергетика ғоялари ва методлари ҳозирги даврда кенг тарқалмоқда. Шу муносабат билан диссипатив структуралар, бифуркация, хаослик, ғалати аттрактор, ночизиклилик, ноаниклик, қайтарилмаслик каби тушунчалар ҳозирги замон фанларида кенг оммалашиб кетди. Бу ғояларни янада соддароқ тушунтирадиган бўлсак, куйидагича мулоҳазаларни айтиш мумкин.

Тизимнинг ташқи дунё билан ўзаро таъсири, бироз бошқачароқ шароитга мослашув ҳолати – диссипатив структуравий тизимнинг атроф-дунё билан ўзаро таъсирини акс этирадиган материя ҳолатидир. Бифуркация (беқарорлик нуқтаси иккига бўлиниши) нуқтаси яқинида тизимларда анча микдордаги флуктуация (тасодикий оғишлар) кузатилади. Бундай тизимлар эволюциянинг қатор йўлларида бирини танлашда гуёки “иккиланиб” қолади. Кичик бир флуктуация эволюциянинг бутунлай бошқа йўналишда кетиши учун асос бўлиши мумкин, бу эса макроскопик тизимларининг бутун хатти-ҳаракатини кескин ўзгартириб юборади. Бифуркациядан кейинги ўтиш жараёнлари нисбатан барқарор структураларга, яъни аттракторларга (лотинча сўздан олинган бўлиб, ўзига тортмоқ деган маънони англатади) олиб келиши мумкин. Аттракторлар тизимдаги бошқа жараёнлардан устунроқ бўлган маълум тартиб параметрлари билан характерланади. Тизимда тартиб параметрлари қанча кам бўлса, уни бошқариш шунча осонлашади. Хаос ҳам аттрактор бўлиши мумкин. Бундай ҳолда ғалати аттрактор деб аталади. Хаос бузувчи бошлангич сифатида

эмас, тартибга лаёқатли бўлган тартибсиз мураккаблик сифатида талқин қилинади.

Синергетик ғоялар жараёнларнинг моҳиятини тушуниш ва уларга мосланишда, таъсир қилишда ғоят муҳим методологик хулосаларга олиб келди.

Синергетик ғояларнинг методологик аҳамияти.

1. Ҳар қандай табиий, айниқса ижтимоий жараёнлар стохастик (тасодифийлик, эҳтимоллик) унсурларни ўзида сақлайди ва у ёки бу даражада номаълумлик шароитида кечади.

2. Тизимнинг келажақдаги (бўлғуси) ҳолати ҳозирги ҳолатини гўёки ташкил қилади, шакллантиради, ўзгартиради. Ҳозир ва демак келажақ ҳам ўтмишга боғлиқлиги амалда йўқ бўлади.

3. Бу сифатларнинг мавжудлиги эволюциянинг йўналишини принципиал жиҳатдан олдиндан айтиб бўлмаслигини ва демак вақтнинг орқага қайтмаслигини келтириб чиқаради.

4. Тизим ташкиллашувининг мураккаблашуви билан бир вақтда ривожланиш жараёнларининг тезлашуви ва барқарорлик даражасининг камайиши жараёни кечади.

5. Ижтимоий тизимнинг ҳар қандай беқарор ҳолатида алоҳида бир кишининг фаолияти, хатти-ҳаракати макросоциал жараёнларга катта таъсир кўрсатиши мумкин.

6. Тизимнинг ўз-ўзидан ташкиллашуви тенденцияларини билиб олиб, эволюциянинг кўпгина зиг-заглариини четлаб ўтиш, уни тезлаштириши мумкин.

Шундай қилиб, синергетик тафаккур ҳозирги даврда оламни, ундаги жараёнларни тамоман янгича кўришга имкон беради, илм-фан соҳасида янги-янги кашфиётлар қилишнинг умуммиллий, умумфалсафий методи сифатида қарор топмоқда.

Янги эпистемологиянинг асосланиши сифатида майдонга чиқар экан, синергетика XXI аср ижтимоий-гуманитар фанларнинг ҳам асос принциплариини қайд қилди. Бу фикрнинг исботи сифатида К.Майнцернинг синергетик ёндашувнинг аҳамияти ҳақидаги мулоҳазаларидан иқтибос келтираемиз: “Бизнинг ёндашувимиз физик, ижтимоий ва ментал реаллик чизиқсиз ва мураккаб эканлигини назарда тутди. Синергетик эпистемологиянинг бу муҳим натижалари бизнинг хатти-ҳаракатимиз учун жиддий оқибатларни ўзида сақлайди. Чизиқли тафаккур чизиқсиз мураккаб реалликда хавfli бўлиши мумкинлигини яна бир марта таъкидлаш ўринлидир... Бизнинг докторларимиз ва психологларимиз инсонларга мураккаб чизиқсиз мавжудотлар сифатида қарашга ўрганишлари зарур... чизиқли тафаккур тўғри ташҳисларни белгилашда муваффақиятсизликка учраши мумкин. Биз сиёсатда ва тарихда бир сабаблилик догматизмга, толерантликнинг бўлмаслигига ва фанатизмга олиб келиши мумкинлигини эсда тутишимиз керак. Мураккаб тизимларни ўрганишга ёндашув эпистемология ва этикада янги оқибатларни келтириб чиқаради. У мураккаб чизиқсиз дунёда хаоснинг олдини олишга ва синергетик эффектларнинг яратувчилик имкониятларидан фойдаланишга имкон беради” (К.Майнцер. Размышление в сложности. Сложная динамика материи, разума и человечества. М., 1994).

Кўпгина иқтисодий жараёнларни англашда синергетик тафаккурга мурожаат қилиш орқали муваффақиятга эришиш мумкин. А.Смитнинг эркин бозор қарор топишига олиб келадиган “кўринмас қўллар” таъсири ҳозирги даврда аттрактор ҳолатга олиб борувчи ташкиллаштириш жараёни сифатида тушунилади.

А.Смит эгоистик манфаатни инсон фаолиятининг бош омили эканлигини тан олади. Ўз манфаатини рўёбга чиқариш учун инсон ўз хизмат ва товарларини бошқа одамларга алмашишга мажбур. Демак, ҳолатини яхшилашга табиий интилиш жамиятни фаровонликка олиб боришга қодир бўлган жуда кучли рағбатдир. Эгоистик манфаат концепциясидан “табиий эркинлик” ёки аралашмаслик сиёсати келиб чиқади. Агар ҳар кимнинг иқтисодий фаолияти охир-оқибатда жамият фаровонлигига олиб борса, уни сиқиб қўйиш керак эмас. А.Смит нима адолатли бўлса, у табиийдир, инсоннинг бошқа кишиларга зарар келтирмасдан ўз фаровонлигига интилиши табиийдир деб таъкидлайди. Эгоизм ва бошқаларга мойилликнинг мос келиш имконияти, А.Смит фикрича, табиат-худо томонидан берилган.

А.Смитнинг турли кишилар манфаатларининг уйғунлиги ҳақидаги тезиси “кўринмас қўллар” (объектив иқтисодий қонунлар) таъсиридан эмас, худога ишончига асосланган бошланғич дунё қарашидан келиб чиқади; шунинг учун иқтисодий қонунларни излаш табиий уйғунлашувга эътиқодга асосланади. А.Смитда “кўринмас қўллар” таъсирини тасвирлашда иқтисодий жиҳат билан бирга, дунёқараш жиҳати – яратувчининг донишмандлигига ишонч ҳам иштирок этади. Айнан унинг қўллари билан йўналтириладиган, ҳиссий, мағрур ва хасис бой мулкдор ўз бойлиги ҳақида ўйлаб туриб, олдиндан ўйланмаган истаklarсиз жамият манфаатларига хизмат қилади: мулксизларга иш бериб, ўз бойлигидан бир қисмини уларга ажратади А.Смит фикрича, мулкий тенгсизлик бўлиб туолган нарса, диққат билан қаралганда асрда тенглиқдир.

Яна бир синергетик эффект иқтисодий тизим эволюцияси келажакка фақат маълум муддатгагина олдиндан айтиш мумкин бўлган ҳолатда намоён бўлади. Иқтисодий тизимларда шундай вақт спектри мавжудки, у чизиксиз эволюцион тенгламалар кўринишида аниқланиши мумкин. Чизиксиз тенгламалар аппаратиға мурожат қилишдан илгари иқтисодчилар айрим тўлқинли ўзгаришлар даврини статистик маълумотлар асосида аниқлаганлар. Масалан, Н.Д.Кондратьевнинг узоқ муддатли тўлқинлар (40-50 йил), ёки К.Жюглярнинг ўрта муддатли (7-12 йил) тўлқинлар ҳақидаги таълимотлари шундайдир. Бу тўлқинларнинг баъзан бўлиши, баъзан бўлмаслиги тушунарсиз эди. Энди аниқ бўлдики, иқтисодий жараёнлар даврларини улар кичик бўлганда ҳам, катта бўлганда ҳам, уларнинг миқдорий параметрлари мумкин ва ҳисобга олишга тўғри келади. Иқтисодий вазиятларни бошқаришда мувозанат ҳолатига жуда катта аҳамият берилади. Аниқландики, мувозанат ҳолатлари кўп бўлиши мумкин. Бу жиҳатдан мувозанат ҳолатлари ҳақидаги назарияларни таққослаб кўрилиши мумкин.

Иқтисодиёт фанида иқтисодий тизимларнинг амал қилиши ва эволюциясининг исталган йўналишда кетиши энг мураккаб муаммолардан. Шу муносабат билан мувозанат ва мувозанатсизликнинг ўзаро муносабати долзарб

масаладир. Бу икки омилнинг ўзаро боғликлиги шубҳасиздир. Лекин уларнинг мақоми турли иқтисодий назарияларда турличадир. Сўнгги ярим асрда иқтисодчилар мувозанат концепциясига асосий эътибор қаратдилар.

Иқтисодий мувозанат назариялари

Муаллифлар	Назариянинг мазмуни
Л. Вальрас	Иқтисодий мувозанатнинг ёпик умумий моделини яратди. Асосий ғояси – иқтисодиётда барча нарх ва миқдорий пропорцияларининг (нисбатининг) ўзаро боғликлиги. Бозор мувозанатни ўрнатишга қодирми? Тенг нарх барча бозорларнинг – товарлар, ишчи кучлари, қимматли бозорларнинг ўзаро таъсири натижасида ўрнатилади. Мувозанатнинг нарх, ҳажм, бошқа параметрлар ёрдамида ўрнатилиши бозор иқтисоди таҳлили учун бошланғич ҳолатдир. Иштирокчиларнинг максимум фойда олишга интилиши барча соҳани қамраб олади ва барча бозорларда талаб ва таклиф шаклланади. Умумий мувозанат барча бозорларнинг ўзаро таъсиридир. Барча бозорлар бир-бирига боғлиқдир. Ишлаб чиқариш иштирокчиларининг максимум фойдага интилиши барча бозорларда умумий мувозанатга олиб келади. Рақобат туфайли тенг баҳолар тизими шаклланади.
В. Парето	Агар ресурсларни тақсимлашнинг ҳар қандай ўзгариши ҳеч бўлмаса иқтисодий тизим бир субъектининг фаровонлигини ёмонлаштира, жамиятнинг фаровонлиги максимумга етади, ресурсларни тақсимлаш эса оптимал бўлади. Парето бўйича оптимал шароитда иқтисодий жараён ҳар қандай иштирокчисининг фаровонлиги ҳеч бўлмаса бир иштирокчининг фаровонлигини ёмонлаштирмасдан яхшилана олмайди. Бозорнинг бу ҳолати Парето–оптимал ҳолат дейилади. Парето мезонига кўра (ижтимоий фаровонликнинг ўсиш мезони) оптимум сари ҳаракат ҳеч бўлмаса бир кишининг фаровонлигини бошқага зарар келтирмасдан яхшилашга имкон берадиган ресурслар тақсимланиши шароитидагина мумкин. Тизимнинг мувозанат ҳолати мақсад функцияларининг оптималлашувини (истеъмолчида – фойдалиликнинг максималлашуви, тадбиркорда – фойданинг максималлиги) тақозо қилади. Парето қарашларидан икки хулоса келиб чиқади: ҳар қандай рақобатли мувозанат оптималдир; б) оптимумга рақобатли мувозанат орқали эришиш мумкин, бошқача айтганда, айрим мезонлар асосида тўпланган оптимумга бозор механизми орқали энг яхши эришляди.
Штакельберг	Ҳеч бир ўйинчи бир томонлама тартибда ўз галабасини кўпайтира олмайди, ҳарор эса дастлаб бир ўйинчи томонидан қабул қилинади, кейин бошқасига маълум бўлади – бу ҳар доим мумкин, лекин иқтисодий субъектларнинг ўзаро таъсири учун жуда ҳам типик эмас.
НЭШ	Ўйинчилардан ҳеч бири ўз ҳаракат режасини ўзгартирмасдан, бир томонлама тартибда ўз галабасини кўпайтириш имкониятига эга эмас – бу конда ҳамиша мавжуд бўлавермайди.

Нокорпоратив ўйин назариясининг марказий тушунчаси НЭШ бўйича мувозанатдир, бунда нотўлиқ ахборот ҳолатда байес мувозанатига қадар умумлаштирилади. Байес мувозанати Нэш бўйича мувозанат каби тавсифланади, бунда ҳар бир ўйинчи ўз галабасини табиат ҳолати ҳақида қисман ахборот билан белгиланган кутиладиган фойдалилик сифатида

баҳоланади. Нэш бўйича, шунингдек байес мувозанатининг асосий камчилиги шундаки, уларда мувозанат нукталари қўп бўлиши мумкин.

Иқтисодий тизимларнинг динамикасини “характерлаб” “мувозанат мувозанатсизлик” концептларини “барқарорлик беқарорлик” тушунчалари билан тўлдирадilar. Тизимнинг мувозанати маълум омиллар таъсири остида ўз ҳолатига қайтса, у барқарор бўлади. Мувозанат ҳам, мувозанатсизлик ҳам барқарор ёки беқарор бўлиши мумкин. Анъанавий иқтисодий назарияларда мувозанат ва барқарорлик идеаллари ҳукмрон бўлиб келди. Маълумки мувозанатсизлик ва беқарорликни унутиш хавфлидир. Узоқ вақт бу хавф етарли баҳоланмади. Беқарорлик аҳамиятга эга эмас, деган тезис ғалаба қилди. Г.Ҳакин ва И.Пригожин томонидан математика, физика ва химияда синергетик дастурларнинг ривожлантирилиши синергетик иқтисодий эффектлар ҳақидаги масалани кун тартибига қўйди. Синергетик дастур у ёки бу шаклда барча фанларни (жумладан иқтисодиёт фанини ҳам) қамраб оладиган ночизикли тенгнамалар кенг классификация билан боғлиқдир.

Иқтисодиёт фанлари учун синергетика долзарб аҳамиятга эга. Синергетиканинг 4 асосий қондасини иқтисодиётдаги аҳамиятини кўриб чиқамиз.

Синергетиканинг 4 асосий қондаси:

- Флуктуация ва бифуркация долзарб аҳамиятга эга
- Вақт спектрал шаклга эга
- Хаос тушунишга арзийди
- Тартиб параметрлари макроиқтисодий табиатга эга.

Бу қондалар иқтисодий фанларнинг келажаги ва иқтисодий сиёсат имкониятлари учун алоҳида қизиқиш уйғотади.

Синергетикларнинг тадқиқотларида кўрсатилгани каби флуктуациянинг алоҳида беқарор нуктасида бифуркация механизми ишга тушади, энг кичик ўзгаришлар таъсирида ҳам сифат муносабатларининг боришида янгилашиш содир бўлади. Флуктуация чақирадиган эффектлар, кўпинча тошқинсимон кўринишни олади. Бифуркация-флуктуация жараёнлари ноодатийдир, лекин уларни ўрганиш мумкин. Бунда омилларнинг “коллектив” таъсирига эътибор берилади. Иқтисодчилар учун уларнинг янгилиги “кўтарилиш” ва “тушишларни” кўзғовчи резонанс ўзаро таъсирлардир.

Эмпирик жиҳатдан вақтнинг ўткинчи портловчи, баъзан фожеали бўлиши кузатишган. Вақт спектрининг мавжудлиги сиёсатчилар учун турли-туман имкониятларни очади. Улар фойдали бўлган вақт тартибидан фойдаланишлари керак.

Хаоснинг (тартибсизликнинг) умумэътироф этилган таърифи мавжуд эмас. Иқтисодиётга нисбатан уни максимал доирада ноаниқ келажак ҳолати деб тушуниш мумкин. Хаос шароитида олдиндан айтиш жуда қийин, аммо, шундай бўлсада, мумкин. Хаос потенциал ижобий имкониятларга эга. Агар хаотик оқим онгга эга бўлса эди, у ўтмишни ҳам, келажагини ҳам билмаслигини эътироф этишга асослари бўлган бўларди. Инсоният эса ўтмишини нафақат эслайди, балки унга мос ҳолда ўз келажагини режалаштиради. Инсон ўтмиши фоал куч сифатида хаосга маълум структура беради, унинг номаълум хусусиятларидан ўз

манфаатлари йўлида фойдаланишга лаёқатлидир. Хаосга нима хос бўлса, ўрганиш мумкин. Рационализм унинг олдида имконсиз ҳолатга тушиб қолмайди.

Турли даражадаги эркинликларни ўз ичига олган тизим мураккаб дейилади. Фанда оммавий бўлган микро – ва макроҳолатларга бўлиш эркинлик даражаси сонини тафовутлаш билан боғлиқ. Макроиктисодиётда ҳар бир истеъмолчининг ўзига хослигини ҳисобга олиш керак. Макроиктисодиётда стратегик омиллар ҳисобга олинади. Микро ва макроиктисодиётнинг ўзаро муносабатини тушуниш ҳамisha кийин бўлган. Синергетик ёндашув бу масалага ойдinлик киритиши мумкин. Тихонов-Хакеннинг бўйсунуш принципига кўра, барқарор ҳолатлар беқарорлик томонидан бўйсиндирилиши мумкин. Айнан шулар микротизимлар параметрининг тартиблари бўлади. Макро- ва микротизимларда эркинлик даражасининг миқдори бир-биридан фарқ қилиши аниқланади Тахмин қилиш мумкинки, охир – оқибатда барча макро эффектлар иқтисодий субъектларнинг моҳият – мақсадли хатти – ҳаракати билан тушунтирилади. Тадқиқотлар макроиктисодий ҳодисаларнинг қандай кечишинигина эмас, нега айнан шундай кечишини ҳам тушунтириш имкониятига эга бўладилар.

Шундай қилиб, ҳозирги давр иқтисодчиси флукуация ва бифуркацияларнинг аҳамиятига, хаос ҳолатига бўлгани сингари жуда эътиборли бўлишлари зарур. Ундан чиқиш жараёнларига ҳам синергетик тафаккур асосида ёндашувлари зарур. Агар эҳтимолдаги хаос ҳолатида фожиавий эҳтимолликлар кўп бўлса, барча имкониятдаги усуллар билан ундан қочишлари керак. Иқтисодчи масъулият этикасига ҳам амал қилиши шарт. Иқтисодий жараёнларни бошқармаса, ҳалокатлардан қутилиб бўлмайди.

ТЕСТЛАР:

1. Классик термодинамика қандай муаммони тушунтириб бера олмади?

- А) тирик табиат қонунларини;
- Б) жамият қонунларини;
- В) маънавий ҳодисаларни;
- Г) оламда ривожланишнинг юқори босқичига ўтишни;
- Д) энергиянинг сабабларини.

2. Мувозанат термодинамикаси қандай тизимларни ўрганади?

- А) ёпиқ тизимларни;
- Б) физик тизимларни;
- В) биологик тизимларни;
- Г) очиқ тизимларни;
- Д) ижтимоий тизимларни.

3. Очиқ тизимларга хос бўлган хусусият:

- А) энтропия;
- Б) энтропияни ўзида тўпласлик;
- В) ташқи муҳит билан модда, энергия, ахборот алмашиш;

- Г) мувозанатнинг барқарор ва устунлиги;
- Д) ўзгарувчанлик.

4. Синергетик тафаккурга мансуб тезис?

- А) тасодифлар аҳамиятсиз;
- Б) хаос – салбий ҳолат;
- В) ривожланишда муқобиллик йўқ;
- Г) беқарорлик вақтинча ва аҳамиятсиз;
- Д) дунё – ночизиклик шароитлари иерархияси.

5. Синергетика нуқтан назаридан эволюциясига хос хусусият:

- А) кўп вариантли;
- Б) режалаштириш;
- В) хаоснинг салбий ҳодиса эканлиги;
- Г) энтропиянинг устуворлиги;
- Д) жавоб йўқ.

6. Аттрактор нима?

- А) маълум йўналишда ҳаракат;
- Б) беқарор ҳолатнинг вужудга келиши;
- В) беқарорлик нуқтаси;
- Г) кўп вариантлилиқ;
- Д) бирор жараённинг устун бўлиши.

7. А.Смитнинг “кўринмас қўллари” нима?

- А) хаос;
- Б) тартибнинг устунлиги;
- В) илоҳий бошланғич;
- Г) объектив иқтисодий қонунлар;
- Д) мувозанат

8. “Жамият фаровонлиги максимумга етади, ресурслар тақсимланиши эса оптимал бўлиб, бу тақсимлашда ҳар қандай ўзгариш иқтисодий тизим ҳеч бўлмаса бирор субъектнинг фаровонлигини ёмонлаштиради”. Бу қонда нима дейилади?

- А) мувозанат;
- Б) барқарорлик;
- В) Парето бўйига оптимум;
- Г) Штакельберг бўйича мувозанат;
- Д) Нэш бўйича мувозанат.

9. Ҳар бир истемолчининг ўзига хослиги қаерда ҳисобга олинади:

- А) иқтисодий рационализмда;
- Б) иқтисодий мувозанат назарияларида;
- В) макроиқтисодиётда;
- Г) микроиқтисодиётда;
- Д) статистикада.

10. Оқибатлари эҳтимоллилиқ характериға эға қонуниятлар?

- А) динамик;
- Б) статистик;
- В) стохастик;
- Г) диалектик;
- Д) синергетик.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. -Т.: Ўзбекистон, 2011.
2. Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. -Т.: Маънавият, 2008.
3. Каримов И. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози ва Ўзбекистон шароитида уни бартараф этиш йўллари. -Т.: Ўзбекистон, 2009.
4. Каримов И. Мамлакатда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. -Т.: Ўзбекистон, 2010.
5. Каримов И. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. -Т.: Ўзбекистон, 2011.
6. Бартенов С.А. История и философия экономической науки. Пособие к кандидатскому экзамену. –М.: Магистр, 2008.
7. Дунёвийлик ва ижтимоийлик. Мақолалар тўплами. -Т.: Чўлпон, 2008.
8. Дунёвийлик фалсафаси (мақолалар тўплами). -Т.: ТДИУ, 2007.
9. История и философия экономики. Пособие для аспирантов. -М., 2006.
10. Канке В.А. Философия для экономистов. Учебник. -М.: Омега-л, 2008.
11. Канке В.А. Философия экономической науки. Учебное пособие. -М.: Инфра-М, 2007.
12. Новейший философский словарь. – Минск, 1999.
13. Фокина И. Современная западная философия. (вторая половина XIX века и XX век). Учебное пособие. -М.: Проспект, 2008.

12-мавзу. ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТ ТЕХНОЛОГИЯСИ

1. Диссертация нима?
2. Муаммони шакллантириш.
3. Фактлар тўплаш.
4. Тадқиқот объекти ва предмети.
5. Ишнинг янгилиги ва аҳамияти.
6. Малака ишини расмийлаштириш.

Таянч тушунчалар: диссертация, тадқиқот объекти, тадқиқот предмети, малакавий иш, илмий иш, илмий янгилик, илмий ишнинг ҳимояси, библиография, долзарб муаммо, мавзунинг ишланганлик даражаси.

Диссертация нафақат илмий, аввало малакавий ишдир. У муаллифнинг малакавий даражасини тасдиқлайди. У фақат истак эмас, ҳақиқатда илмий тадқиқот билан шуғуланадиган профессионаллар жамиятига киришнинг асосидир.

Диссертация (лотинча-мулоҳаза, тадқиқот) малакавий характердаги илмий асар шаклидир. У расмий ҳимоя ва илмий даража олиш учун тайёрланади.

Диссертациядан вазиятни тасвирлаш, фактларни асослаш, улардан фойдаланиб кутилган натижага эришиш, натижаларни оптималлаштириш шароитларини аниқлаш талаб этилади. Бу ва бошқа сифатлар диссертантнинг интеллектуал тайёргарлиги, малакаси, аналитик кўникмаларини характерлайди.

Магистрлик иши малакавий иш бўлганлиги учун уни ёзиш ва ҳимоя қилишда қатор талаблар келиб чиқади. Уларга тўларок тўхталамиз.

Диссертация тадқиқотини мустақил кўйиш ва ишлаб чиқиш биринчи талабдир.

Бундан изланувчи кўриладиган факт ва жараёнларни ижодий англаш лаёқатига эга, маълум кўникмага эга деб тахмин қилинади. Бу кўникмалар диссертация иши жараёнида ривожланади ва мукамаллашади.

Ҳимояга фақат эришилган натижалар-умумлаштиришлар, хулосалар, тавсияларгина кўйилмайди. Тадқиқотнинг бутун жараёни – мавзунини танлаш ва муаммони кўйишдан бошлаб, уни яқунлашгача жараёнлар қайд қилинади. Тадқиқот жараёни, унинг натижалари кириш ва хулосада, адабиётлар рўйхатида, баён қилиш усулида, ишнинг структураси ва мазмунида акс этади.

Диссертант ҳимояга олиб чиқадиган қоидаларни шакллантириш билан чекланмайди, балки уларни тўла асослаб беради.

Бунга эришиш осон бўлмайди. Кўп фактлар, ўзаро алоқалар, зиддиятлар маълум; айримлари шундоқ юзада туради. Лекин изланувчи кескин, долзарб масалаларга тегишга ботинмайди. Маълум тенденция ва ҳодисаларни қайд қилиш, обзорлар типик “муаммосиз” мавзулар сифатида майдонга чиқади. Уларда нари борса кўриладиган жараёнлар системага солинади, янги материалларни кўшиш, янги ахборотларни жалб қилиш йўли билан эмас,

фактларни оддий санаб ўтиш, эмпирик тавсияларни санаб ўтиш ёрдамида амалга оширилади.

Ёш тадқиқотчи унда фикр туғилиши билан баён қила олмайди; улар баъзан устма-уст, баъзан навбат билан келади. Малакавий ишда фикрлар “зиг-заги” мумкин эмас. Диссертант тўпланган материални гуруҳларга ажратиши, ўзининг мулоҳазаларини, баҳоларини, хулосаларини мантиқан қатъий ва изчил баён қилиши лозим.

Баъзан диссертацион тадқиқот қиёфасида ўзаро боғлиқ бўлмаган, бир-бирини тўлдирмайдиган турли факт ва тезислар тақдим қилинади. Натижада А.Маршалл айтгандай “бизнинг ақлий энергиямиз гоҳ у, гоҳ бошқа нарсага сарф бўлади, ҳеч бир масала чуқур аниқлаб олинмайди, ҳеч бир олға ҳаракат бўлмайди” (Маршалл А. Принцип политической экономии. В 3-хт М. 1983-1984. Т.І.С 96)

Натижада баён қилишнинг қатъий мантиғига, изчиллигига, ишнинг ички бирлигига эришиб бўлмайди. Бу ҳол тадқиқотчиларнинг комплекс тадқиқот ўтказишга уринишларида кўринади. Комплекс ёндашув ўрнига маълум факт ва сабабларнинг аралаш-қуралаш қўйилиши келиб чиқади.

Магистрлик диссертацияси одатда нисбатан тор мавзу бўйича тайёрланади. Қамраб олиш ва аҳамияти бўйича билимнинг махсус соҳасида тор мавзу устида ишлар экан, тадқиқотчи умумий характердаги қатор қондаларга амал қилиши керак.

Улардан қуйидагиларни ажратиб кўрсатамиз.

- юқори умумтаълим ва махсус таёргарликнинг бирлиги; иқтисодчи учун статистикадан фойдалана олиш лаёқати, чет тилларни билиши, компьютер технологияларини ўзлаштирган бўлиши керак;

- ўтмиш олимлари тажрибасини англаш лаёқати, уларда энг қимматли томонларини аниқлаш, эҳтимол бўлган қусурларни топиш;

- ўз ёндашувини топишга интилиш, ҳодиса ва фактларни янги жиҳатларда тасавур қилиш лаёқати; маълум фактларни танқидий англаш;

- билимнинг конкрет соҳаси учун янгилик ва амалий аҳамиятли бўлган ўз ғояларини олға суриш лаёқати;

- олға сурган ғояларини асослаш, илмий мунозарада иштирок этиш лаёқати;

- тадқиқот натижаларини саводли шаклантириш қўникмалари мавжудлиги.

Диссертация мазмунининг асоси янги фактларни, ўзаро алоқаларни, қонуниятларни ўз ичига олувчи тубдан янги материалдир. Маълум фактларга бошқа нуқтаи назардан қараш ёки бошқа аспектда таҳлил қилиш ҳам шунга қиради. Тадқиқот мунозарали масалаларга тегиши, эскирган қараш ва тасавурлар бўйича танқидий баҳо ва фикрларни ўзида ифода этиши жуда муҳимдир. Диссертант тадқиқот методикасини характерлаб, излаш жараёни ва натижаларни очиб берар экан, илмий ахборотни тўла тақдим қилиши керак.

Шундай қилиб, диссертация:

- 1) муаллиф томонидан олга сурилган янги натижалар ва қондалар мажмуини ифодалаш;
- 2) ички бирликка эга бўлиши;
- 3) шахсий ҳиссаси ҳақида гувоҳ бўлиши;
- 4) янги ечимларни тақлиф қилиши;
- 5) тадқиқотчининг мустақил илмий тадқиқотга лаёқатини намоиш қилиши;
- 6) қатъий асосланган бўлиши;
- 7) амалий ва назорий аҳамиятга эга бўлиши керак.

Ижодий тафаккур ривожини ва интеллект ривожини – параллел ҳал қилинадиган масалалардир. Билим, яъни касб соҳасида барча доноликларни эгаллаш ва тадқиқотий тафаккур узвий боғлиқдир, билимсиз тадқиқот бўлмайди. Ижодий кўникмаларга ўрганиш керак. Диссертация устида ишлаш бунга ёрдам беради. Шу билан бирга барча нарсани «тадқиқот технологияси» дан, қулай усул ва формулаларни ишлаб чиқаришдан иборат қилиб қўйиш керак эмас. Ижоднинг ўзига хос қонунлари бор, у мантикий тафаккур принципларидан иборат деб бўлмайди. Ижодий тафаккурни тарбиялаш доимий фидойиликни, маълум кўникма ва одатларини қатъий ишлаб чиқишни талаб қилади. Ижод янгилиги, оригиналлиги, такрорланмаслиги билан ажралиб туради.

Иш йўналишини танлаш – эҳтимол тутилган объектни, тадқиқот «панорамаси» ни энг умумий ва тахминий шаклида ифодалашдир. Дейлик, давлатнинг институционал иқтисоднинг бошқарувчиси сифатдаги родини ёки халқаро савдода хизмат кўрсатиш соҳаси жараёнларини ўрганиш кўзда тутилди. Лекин нимани тадқиқ қилиш керак? Ўтказилаётган тадбирнинг мақсади нима, иқтисодий сиёсатнинг шакли ва методлари қандай, рақобатбардошлик пастлигининг сабаблари нимада? Структур ўзгаришлар қай даражада, қайси вақтда, қайси босқичда, қандай материаллар асосида кечмоқда?

Бундай саволларга жавоблар тадқиқот муаммоси аниқлангач, шакллана бошлайди.

Муаммони шакллантиришда кўпинча мураккабликлар вужудга келади. Нима учун? Биринчидан, кўп изланувчилар айнан муаммони излаш тадқиқотнинг мазмуний маркази деб ҳисоблайдилар. Иккинчидан, муаммони қандай топишни, уни қандай ифодалашни ҳамма ҳам билавермайди. Кимдир охир – оқибат муаммо ўзи келиб чиқади, ҳозирча режани аниқлаб, фактик материалларни йиға бориб, бобларни ёзиб қўйса бўлаверади деб ўйлайди. Ж.Бернал фикрича, муаммони кўриш уни ечимини топишдан қийинроқдир. Муаммо учун ўзига хос идрок ва тасаввур, унинг ечими учун эса фақат лаёқат керак.

Изланувчилар ҳар доим ҳам мавзунини шакллантириш ҳали муаммо эмаслиги ҳақида ўйлаб кўрмайдилар. Муаммо ва тадқиқот мавзуси ўртасида тафовутларни аниқлаб олмайдилар. Агар муаммо аниқланмаса, мавзунини қайд

қилиш қийин бўлади. Агар мазмуний йўналиши бўлмаса, диссертация мақсади ва вазифаларини шакллантиришда қийинчиликлар туғилади.

Мавзу одатда диссертант муаммони ечиш орқали эришадиган тадқиқотнинг тахмин қилинган, исталган сўнгги натижалари ифодаси кўринишида намоён бўлади. Мавзунинг яқуний шаклланиши ва демак диссертациянинг номланиши иш тугалланганидагина аниқ бўлиши мумкин; бу вақтда тадқиқотнинг моҳияти ўзгармайди.

Мавзунинг аниқ мукамал ифодаси ҳамisha ишнинг бошланишидаёқ топилавермайди. Агар муаммо аниқ белгилаб олинган бўлса, тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари шаклланган бўлса, диссертация устида ишни давом эттириш мумкин. Бошланғич босқичда ишнинг номланиш варианты узил-кесил эмас, у иш жараёнида конкретлашади.

Муаммо сўроқ шаклида ифодаланиб, мавжуд муаммоларни аниқлаб бериши керак. Муаммо мақсаднинг мавжудлиги, аммо унга эришиш йўллари ҳақида билимлар мавжуд эмаслиги характерли бўлган вазият ҳақидаги савол ва муҳокамалар тизимини ифода этади. Масалан, пул назариясида фундаментал характердаги муаммо шундай жаранглаши мумкин: иқтисоднинг реал сектори ривожига пулнинг таъсири қандай? Ёки амалий муаммонинг ифодаланиши шундай бўлиши мумкин: пул бозорида мувозанатга эришишда фоиз ставкасининг роли нимадан иборат?

Бу ерда кенг режанинг ифодаси келтирилди. Диссертацияни тайёрлаш жараёнида тадқиқотчи тадқиқот мавзусини янада аниқроқ белгилаб олиши мумкин, дейлик, Ўзбекистон саноатининг қайта ишловчи соҳалари ривожига импорт билан боғлиқ инфляциянинг таъсири қандай? Ёки: Ўзбекистон валюта бозорини ташкил қилишда Англия тажрибасидан фойдаланишнинг имкониятлари қандай?

Шундай қилиб, муаммо савол кўринишида ифодаланади. Лекин бу одатдагидай савол эмас. Дейлик ўтган йилда инфляция даражаси қандай? Буни билиш керак бўлсин? Бу фактологик савол. Бунга жавоб маълум характер касб этади (фалон фоиз) ва махсус тадқиқотий изланишни талаб қилмайди.

Муаммонинг “савол – факт”дан тафовути шундаки, масаланинг кўйилишиёқ тадқиқотий фантазияни, интеллектуал уринишни, фикрларнинг янгича йўналишини, янги билимни тақазо қилади. Одатдаги (муаммосиз) саволга жавоб учун “эски” билимлар, дейлик, статистик маълумотномаларга мурожаат қилиш етарли бўлади. “Нима, қаерда, қачон?” деган оддий изланишдан фарқ қилиб, муаммоларни ҳал қилиш жараёнида билим тўлдирилади, эски тасаввурлар тизимидан воз кечилади.

Мисолларга мурожаат қиламиз. К.Ланкастер ўз тадқиқотининг асосий саволини шундай ифодалайди: “Ишлаб чиқаришда қилганимиз каби эҳтиёжларимизни ўзгартира, янгилай ва технологиясини техника мукамаллаштира оламизми?”

И. Фишернинг “Пулнинг сотиб олиш кучи” ишининг асосий мақсади “пулнинг жами кучини белгиловчи принципларни аниқлаш” дейилган. Асосий мақсадни конкретлаштириб, у “ва бу принципларни тарихий ўзгаришларни ўрганишга татбиқ қилиш” деб қўшимча қилади: жумладан “инфляция ва ҳаёт

қиймати ошиши оқибатларини ўрганишга татбиқ қилиш". Муаммо савол шаклида қўйилмаган, лекин етарли даражада аниқ.

Муаммони мунозарали савол кўринишида тасаввур қилиши ҳам мумкин. Маълумки, иқтисодиёт фанида циклик ривожланишнинг сабабларини тушунтирувчи турли талқинлар мавжуд. Америка иқтисодчиси У.Митчел бу тортишувларни ҳал қилишга интилган. Унинг ишларидан бири ўз номига кўра муаммонинг турли талқинлари тарзида қўйилган: "Иқтисодий цикллр: муаммо ва уларнинг қўйилиши".

Муаммоларнинг моҳиятини очиб беришар экан, иқтисодчилар ва социологлар ўзлари олға сураётган коида ва аргументлардан қандай оқибатлар (қоидалар)келиб чиқишини тасаввур қилишга уринадилар. У.Митчелл «Пулни сарфлаш санъатида қоқоқлик» асарида пул топишнинг ривожланган санъати ва оилавий бюджетда уни самарасиз сарфлаш ўртасида реал зиддиятдан қандай оқибатлар келиб чиқишини аниқлашга интилган.

Муаммонинг ривожланиши усулларига нисбатан тасаввурлар алоҳида аҳамиятга эга. Энг умумий усуллар сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин.

- Айрим асос зиддиятларни аниқлаш ва ўзаро инкор қилувчи ёки тасдиқловчи тенденцияларни ифодаловчи зиддиятлар иерархияси орқали уни конкретлаштириш;

- Бош муаммони айрим кичик муаммоларга ёки вазибаларга бўлиш – муаммони тизимлаштириш. Р.Декартнинг методик қондаси: ҳар бир муаммони имкон борича уни бартараф этиш мумкин бўлган даражагача қисмларга бўлиш;

- Агар муаммоли вазият яширин савол бўлса, унда муаммони ифодалаш ечишни талаб қиладиган конкрет масалани ўз ичига олиши керак. Шаклланган вазифа олға сурилган зиддиятнинг моҳиятини, эҳтимол бўлган йўналишларини ва уни ечиш йўлларини деталлаштиради.

- Муаммоли вазиятнинг моҳияти ўта соддалаштириб ифодаланиши мумкин. Бу излаш вариантларини чегаралайди, ечим ғояларини мақсадга мувофиқ излашга ёрдам беради.

Муаммоли вазият мураккаб объектларни ўрганадиган ҳозирги замон фанининг жуда кўп боғланишларини қайд қилишдан ҳам келиб чиқиши мумкин. Мамлакатда кечаётган инфляция жараёнлари, масалан турли аспектларда кўриб муаммоли вазият чиқиши мумкин.

Дейлик, валюта курси ва ички нарх ўртасида қандай функционал боғлиқлик бор? Ёки: айрим гуруҳдаги товарлар нархининг ўсиш тезлигидаги структур ўзгаришлар қандай омиллар таъсири остида кечади? Иқтисодий сиёсат мақсадларини тузатиш (тақомиллаштириш) методларида қандай акс этади? Ва ҳ.к.

Муаммони излаш жараёнида юқори интеллектуал фаоллик объектив вазиятни баҳолаш, бу вазиятни нимага айлантириш ва бунинг учун нима қилиш кераклигини билишга интилиш билан боғлиқ. Муаммоли вазиятнинг тахлили натижасида долзарб масалалар гуруҳини қайд қилиш ва муаммони асослаш мумкин бўлади.

Шундай қилиб, муаммоли вазиятни ечишга йўналган изловчи фаолият охир–оқибат эҳтиёжни, муаммони, зиддиятни ўз ичига олади. Зиддият-

атрофида ностандарт вазият бўлган, конкрет муаммо шаклландиган фикрлаш марказидир.

Иқтисодий мавзуларда тадқиқотнинг ўзига хослиги иқтисодиёт фанларининг ўзига хослиги билан, унинг нотекис ривожланиши, иқтисодий тафаккурнинг ўзига хослиги билан белгиланади. Айнан қуйидаги ўзига хосликларни қайд этамиз:

- ахборотни яшириш ва бузиш, бундан кўпинча унинг эгалари манфаатдор бўлади;

- тадқиқот объекти ва даражаларининг ҳар хиллиги;

- тафаккурнинг консервативлиги, унинг эскирган, аҳамиятини йўқотган ахборотлардан, концептуал қондалардан ажралишга лаёқатсизлиги;

- кадрларнинг, жумладан, оппонентларнинг паст фалсафий ва методик тайёргарлиги;

- иқтисодий ва қўшма фаолият чегараларини соҳаларнинг аралашиб кетиши, таҳлил предметини тадқиқотчи томонидан аниқ белгилаб олиш қийинчиликлари;

- атамавий хусусиятлар, иқтисодий тушунчаларнинг кўп маънолилиги ва ўзгарувчанлиги.

Иқтисодиёт олимлари илмий изланишларнинг аҳамиятига юқори баҳо берганлар. Й.Шумпетер сўзига кўра, фактлар ва маънони кўриш аналитик ишдан асосан олдин келади. У «ҳақиқий илмий ютуқнинг» уч шароитини асослаб берди: «илмий вазиятнинг етуқлиги, муҳим ғояни илғаб олиш ва унга энтузиазм билан қизиқиш лаёқати, бошқа илмий ғоялар ва реалликнинг бошқа аспектлари томонидан халақит берувчи омиллардан четлаша олиш лаёқати». А.Маршалл таъкидлашчи, ўз идеалларининг амалга ошиши учун «иқтисодчига тасаввур керак», иқтисодчи идрокини, тасаввурини, соғлом фикрини, яхши истак ва зийраклигини машқ қилдириши керак”.

Ахборот муаммога (илмий вазифага), тадқиқотнинг мақсади ва вазифаларига мос ҳолда изланади. Мақсад – тадқиқотнинг сўнгги натижаси, илмий муаммонинг ҳал қилинишидир. Мақсад ҳеч бўлмаса ишнинг бошланишидаёқ аниқланади. Иш жараёнида у ўзгармайди, фақат ифодаси аниқланади.

Диссертациянинг структураси, мазмуни, хулосаларининг диссертация мақсадига мослиги доимо текшириб борилади. Мақсад ишнинг номига мос келмайдиган, хулосалар мақсад ва вазифалардан ташқарига чиқиб кетган ишлар ҳам учраб туради. Илмий муаммонинг комплекслигига берилиб кетиш олға сурилаётган мақсаддан четга олиб кетиши мумкин. “Концептуал ёндашувни ишлаб чиқиш ” (Унинг маъноси нима? Муаммо шунчалик чексизми?), “Ҳозирги замон тенденцияларини аниқлаш” (Айнан қайсиларни? Нима зарурати бор?), “Комплекс методологияни ишлаб чиқиш” (Бундай турдаги муаммоларни ҳал қилишга фақат жамоа кучи билан эришилади.) – тадқиқот мақсадларини шакллантиришнинг яхши бўлмаган мисолларидир.

Тадқиқот мақсадини “асослаш”, “аниқлаш”, “характерлаш”, “ишлаб чиқиш”, “конкретлаштириш”, “тизимлаштириш” каби сўзлар билан ифодалаш мақсадга мувофиқдир.

Диссертацияда одатда амалий вазифалар эмас, илмий ишнинг мақсади олға сурилади. “Самарадорлигини ошириш”, “рақобатдошлигини кўтариш” “жараёни оптималлаш” типидagi мақсад йўналишлари амалий тадқиқотларда ҳам мақсадга мувофиқ эмас. Булар тадқиқот вазифаларидан бири бўлиши мумкин. Масалан, илмий таҳлил асосида амалий таклифлар ва тавсияларни асослаш. Баъзан “вариантларнинг танлаш мезонларини олға суриш”, “Тендецияларни прогноз қилиш”, “имкониятларни аниқлаш” каби “юмшоқроқ ифодаларни” таклиф қилган маъқул.

Тушунчаларни аниқлашни диссертациянинг вазифаларидан бири қилиб олиш шарт эмас. Магистрлик иши учун тушунчаларни аниқлаштириш – асосий вазифа эмас, бу муаллифга фан ривожини учун эмас, “ички фойдаланиш учун” керак. Аммо бу огоҳлантиришни мутлақлаштириш ярамайди; диссертантни атамаларни излаш, таклиф қилиш, асослаш, ўз таърифини олға суришлардан четлатиш мумкин эмас.

Тадқиқотнинг мақсадига мувофиқ қатор вазифалар белгиланади. Иш бошида қўйилган вазифалар унинг якунида таҳрир қилиниши мумкин. Гап шундаки, статистик маълумотлар йўқлиги ёки тадқиқот методикаларининг мос келмаслиги қўйилган вазифани ҳал қилишга ҳар доимо имкон беравермайди. Салбий натижа берганда, хато вариантда, кутилган тренддан тасодифан оғиб кетилганда ҳам илгари олға сурилган вазифалардан воз кечиш керак эмас. Хато, қарама-қарши йўналишдаги ҳаракат ҳам натижадир. У ижобий натижадан кам бўлмаган фойда келтириш мумкин.

Диссертантлар жуда кўп вазифаларни (6-8 ва ундан кўп) олдиларга қўядилар. Докторлик диссертацияси учун бу баъзан мумкин, аммо магистрлик иши учун 3-4, кўпи билан 5 та вазифа етарли. Вазифаларни шакллантириб, изланувчи ўз ишини енгиллаштиради. Одатда бу вазифаларни амалга ошириш диссертация иши бобларининг мазмунини ташкил этади. Вазифаларни шакллантириш диссертация бобларининг мазмунига яқин бўлиши мумкин. Диссертацияда тадқиқот вазифалари қандай ечилганини, қандай асосланганлигини кўрсатиш зарур.

Ахборот излашга қайтамыз. Катта миқдордаги ахборотни излаш, қайта ишлаш, сақлаш, узатиш муаммоси илмий-техник тараққиёт таъсирида мураккаблашиб кетган. Ахборотнинг мазмуни ва унинг миқдорий ўлчовини фарқламоқ керак. Ахборотнинг оддий миқдори эмас, унинг мазмуни, аҳамияти муҳимдир.

Иқтисодий тадқиқотларда ахборот манбаларининг ўзига хослиги уларнинг турли-туманлиги ва зиддиятчилигида, асосий, энг янги ва муҳим манбаларни топиш ва фойдаланишда, иккиламчи эмас, бирламчи материалларга, энг обрўли статистик маълумотларга мурожаат қилиш зарурлигида кўринади. Уларнинг ишончлилигини танқидий баҳолаш керак. Бунинг учун статистик ҳисоблар, таққослашлар, асослашлар, моделлар кенг қўлланилади.

Иқтисодий фанларда олинган ахборотларни мослаштириш ва бирлаштириш, уларни ягона, ўзаро боғлиқ кўринишда тақдим қилиш осон эмас. Олинган ахборотларни танлаш, тизимга солиш ва баҳолаш қийин. Иқтисодий ахборот мураккаб ва кўп томонламадир. У эскирган, хато, ноаниқликлардан тозалашга муҳтож бўлиши мумкин. Соғлар, таққослашлар, баҳоловчи маълумотлар, жадваллар, графиклар жуда кўп. Лекин уларнинг ишончлилиги нашрий ва компьютер ахборотларининг фақат ва оддий обрўси билан аниқланмайди.

Талқинда турличалик, кўрсаткичларда мос келмаслик, индексларнинг ишнинг реал ҳолатига номутаносиблиги жуда кўп учрайди. Иқтисодий ҳисобнинг қаттиқ стандартлари зарур. Товар, пул оқимлари, даромадлар кўрсаткичлари, ривожланиши динамикаси ва самарадорлигининг мутаносиблиги няхоятда зарурдир. Магистрлик диссертациясига талаблардан бири – муаллифларнинг ахборот манбаларига қатъий танкидий муносабатидир. Гап танкидий ўқиш ҳақида кетмоқда.

Мисоллар келтирамиз. Балиқ овлаш соҳаси билан таниша туриб, Сиз Норвегияда 90 фут узунликдаги қайиқдан фойдаланишга йўл қўйилмаслигини билиб олдингиз. Янги соҳа бўлган денгиз фермерчилигида эса ферманинг ҳажми кескин чеклаб қўйилган. Бошқа манбада очик денгизда нефть қазиб олиш манфаатларидан келиб чиқиб бутунлай ўзгача чеклашлар амал қилади. Гап нимада? Биринчи ҳодисада (қайиқнинг ҳажми) муаллиф эскирган, ярим аср илгариги манбага таянган. Балиқ овлаш воситалари ҳажми ҳақидаги маълумотлардан фойдаланишда қонун чиқарувчи (давлат) нинг ижтимоий манфаатларини таъминлаш учун эмас, хусусий шахслар фойдаси учун шароит яратиш ҳақидаги “хато” фикрдан келиб чиққанлар.

Бошқа мисол. Иш муаллифи “пул массаси” атамасини қўллайди, лекин у келтирган маълумотлар ўзаро боғланмайди. Нега? Диссертант “пул массаси” атамасининг турли талқинлари мавжудлигини ҳисобга олмаган ва турли мазмундаги тушунчаларни характерловчи рақамлардан фойдаланишга уринган. Бошқа мисол. Муаллиф ташқи иқтисодий алоқалар кўрсаткичларини келтиради, лекин экспорт ва импорт қандай баҳоларда ҳисобланганлиги, тўлов баланси ҳақидаги маълумотлар қандай ҳисобланганлиги аниқланмайди. Бундай хатолар бошқа кўрсаткичларни талқин қилишда ҳам учрайди, чунки иқтисодий категориялар бир мазмунли эмас, муаллифлар эса ҳисоблаш методологиясига етарли эътибор бермайдилар.

Шундай қилиб, маълумотномаларда, обзорларда, Интернетда мавжуд бўлган барча маълумотларга сўзсиз ишониб бўлмайди. Агар рақам нашрий ишларда пайдо бўлса ҳам, бу унинг воқеликка тўғри келишини исботламайди. Хатолар ҳамма нарсага, жумладан расмий, нашрий ва статистик ахборотларга ҳам тегишлидир.

Манбалар ва кўрсаткичларга танкидий муносабат тадқиқотий ишнинг зарурий шароитидир. Материаллар тўғрилигининг мезони нашр фактида, унинг матбуотда, Интернетда пайдо бўлишида эмас, изланувчининг қаттиқ ва жиддий баҳосидадир.

Биз фойдаланаётган манбанинг обрўйи – ишончли маълумотлар олишнинг муҳим шароити. Лекин иқтисодчи учун фактларни доимий таққослаш, баҳолаш, у ёки бу қайдани, қарашларни талқин қилишни ҳисобга олиш ҳам жуда зарур.

Танқидий ўқиш стратегияси сифатида манбалар билан танишишнинг муносиб ташкил қилиниши тавсия қилинади.

1. Иш мавзусига мос манбаларни излаш ва танлаш.

2. Қизиқтирган адабиётларни кўриб чиқиш. Бу манба тўғрисида умумий тасаввур беради. У ишнинг структураси, мақсади ва асосий мазмунини аниқлашни ўз ичига олади. Боблар бўйича натижаларни, хулосани, манбаларга оид библиографияни кўриш ҳам фойдали.

3. Ишнинг мазмуни билан ўз қарашларини солиштириш. Муаллиф қай даражада об'ектив ва унинг ишидан нимани олиш мумкин? Агар манба фойдали бўлса, кейинчалик тўлароқ танишиш учун қисқа характерлаб қўйиш керак.

4. Ўқиш ва қисқача конспектлаштириш. Конспектда албатта ишнинг тўла номини (муаллифи, номи, нашр қилинган жойи ва йили) ва фойдаланиладиган адабиётлар рўйхатига киритиш – киритмаслик ҳақида белги. Акс ҳолда кейинчалик манбалар рўйхатини тузиш осон бўлмайди, баъзи ҳолларда мумкин ҳам эмас.

5. Ўқилганларни баҳолаш. Бу мавзуга, мазмунига, конспектингиздаги тавсифга ва бошқаларга боғлиқ махсус, ўта кийин жараён. Қуйидаги ҳолатларга эътибор бериш фойдали: оригиналлик ва материаллар баёнининг устуворлиги; муаллиф қоидалари ва хулосаларининг асосланганлик даражаси; муаллиф ёндашувидан, фактик маълумот ва ғояларидан фойдаланиш имконияти; танқид қилинадиган тушунчалар, кўрсаткичлар.

Манбалар излаш, гуруҳлаш ва таҳлил қилиш тадқиқотнинг объекти ва предметини, мақсад ва вазифаларни тўғри баҳолаш билан боғлиқ. Тадқиқот фаолияти йўналтирилган реалликнинг соҳаси, қисми объект бўлади. Билишнинг предметини эса тадқиқотнинг ўзи белгилайди.

Тадқиқотнинг объекти ва предметини аниқлашда баъзан кийинчиликлар туғилиши мумкин. Одатда объект ва предмет тушунчалари кўпинча синоним, айниш тушунчалар сифатида қўлланилади. Шунинг учун улар ўртасида, ҳар доимо аниқ тафовут кўрсатилмайди. Кўпинча кенг тадқиқот соҳасини объект деб, нисбатан тор соҳасини эса предмет деб атайдилар.

Илмий назарий ишларда тадқиқот объекти – талқин қилинаётган нарса – муаммоли вазият яратадиган объект ёки ҳодиса, субъектга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган хусусиятлар, алоқалар ва муносабатлар мажмуидир. Объект мазкур фан доирасида бўлиб, ундан ташқарига чиқмайди.

Предмет тадқиқот объекти ҳақидаги тўпланган билимларига асосланиб тадқиқотчи томонидан аниқланади. Предмет илмий объект доирасида илмий тушунтириладиган нарса, тадқиқотчи объектни ўрганадиган томон, жиҳат ёки нуқтаи назардир.

Объект ва предмет алоҳидалик ва умумийлик каби муносабатда бўлади; предмет объектнинг ичида бўлади ва диссертантнинг донимий диққат марказида туради.

Бир объект кўп фанлар томонидан ўрганилиши мумкин, аммо ҳар бири ўзининг предметиға эға бўлади. Масалан, жамият объект сифатида фалсафа, тарих, иқтисодиёт, социология, демография ва бошқа фанлар томонидан ўрганилади, бунда ҳар бири ўз ўрганиш предметиға эға. Бошқача айтганда, объект ҳодисаларнинг мавжудлигини, уларнинг сифатлари, алоқалари ва ривожланиш қонуларини қайд қилади. Предмет эса бу объектни ўрганиш чегараларини кўрсатади, конкрет ишда объектнинг айнан қайси хусусиятлари, алоқалари ва ривожланиш қонулари ўрганилиши белгиланади.

Масалан, тадқиқот объекти хўжалик фаолияти технологияси бўлиши мумкин, предмети эса – унинг ўзига хос хусусиятлари. Объект – мураккаб тизим, предмет унинг алоҳида жиҳатларини характерлайди. Тадқиқ қилинаётган объектда бир қанча тадқиқот предметлари бўлиб, тадқиқот жараёнида диссертант уларнинг бирини танлаб олиш керак.

Баъзан тадқиқот объекти осон аниқланади, предмети ни излаш эса қийинчилик тугдиради. Тадқиқот предмети ни аниқлаб, тадқиқотчи ўз ишини энгиллаштиради, иш мақсадға йўналган ва конкрет характер қасб этади.

Афсуски амалдаги таълим тизими илмий ходимларни тайёрлашға етарли эътибор бермайди. Диссертация устида ишлай туриб, тадқиқотчи мутлақ кўпчилик ҳолда биринчи марта жиддий тизимлашган илмий ишға кўникишни ўрганади. Ахборотни излаш ва таҳлил қилиш ҳам осон эмас. Бунинг учун диссертант илмий тадқиқотларни ўтказиш методикасини билиш керак. Иш жараёнида диссертант кенг қўламдаги бошқа кўникмаларни ҳам эғаллаб олади.

Илмий тадқиқотда ҳаммаси муҳим. Тўпланган материални туркумлашни, уни статистик жиҳатдан қайта ишлашни, таҳлил қилиш ва умумлаштиришни, мантиқий изчиликда жойлаштиришни, хулосалар чиқариш ва амалий тавсиялар беришни ўрганиб олиш керак.

Мавзунинг асосий масалаларига бутун диққатини жамлар экан, дастлаб қараганда аҳамияти камроқ кўринган фактларни ҳам назардан қочирмаслик керак. Айнан ана шундай фактлар муҳим кашфиётларға туртки бериши тез–тез учраб туради.

Фанда қандайдир илмий фактни топиш етарли эмас – уни ҳозирги замон фани нуқтаи назаридан тушунтириш, унинг умумилмий, назарий ёки амалий аҳамиятини кўрсатиш муҳимдир.

Тадқиқот жараёнида илмий фактларни тўплаш тадқиқотий жараён бўлиб, унинг асосида ҳаммаша олимнинг фикрлари, ғояси ётади. Фалсафий нуқтаи назардан ғоя инсон тафаккурининг маҳсули, воқелик инъикосининг шаклидир. Ғоя тафаккурнинг бошқа шакллари ва илмий билимлардан ўрганилаётган объектнинг инъикоси бўлиши билангина фарқланмайди, балки у мақсадни англаш, билим истиқболи ва воқеликни амалий ўзгартириш билан боғлиқликни ҳам ўзида сақлайди.

Ғоялар ҳаёт эҳтиёжларини кузатишдан, амалиётдан келиб чиқади. Ғоялар асосида реал фактлар ва ҳодисалар ётади. Ҳаёт конкрет вазифаларни олға

суради, лекин уларни ҳал қилиш учун самарали ғоялар дарҳол топилмайди. Бундай вақтда тадқиқотчининг вазифага янгича, бутунлай ноодатий жиҳатини тақлиф қилувчи лаёқати ёрдамга келади. Ҳолбуки эскича ёндашувда узоқ вақт бу вазифани ҳал қилиб бўлмаган эди.

Ғоянинг вазифани ҳал қилиш босқичигача ривожланиши илмий тадқиқотнинг тадқиқотий жараёни сифатида қаралади. Тасодифий “кашфиётларга”, қутилмаган бахтли англашларга таяниб бўлмаслиги ўз-ўзидан равшан. Илгаридан кўзланган режа асосида ишлаш фойдали, бу ҳолда дастлабки мулоҳазалар аниқлашади, тадқиқотнинг кўзда тутилган схемасига зарур ўзгаришлар киритилади.

Тадқиқот илгари олға сурилган муаммоларни тўлдиришни тақозо қилади. Тақдим қилинаётган ечимнинг, асослаш ва тавсияларнинг қандай камчиликлари мавжудлигини; улар қандай эътирозларга учраши мумкинлигини; сизнинг хулоса ва тавсияларингизга қарши қандай асослар келтирилиши мумкинлигини; сиз олға сураётган ечимнинг афзаллигига кимларни ишонтириш лозимлигини; оппонентларни ишонтириш учун айнан нима қилиш зарурлигини ва шу қабила аниқ тасаввур қилиш керак.

Қайта ишлаш усуллари – ўз ечимингиз, баҳоингиз ва кўрсаткичларингизнинг камчиликларини излаш демакдир. Тадқиқотчининг мақсади – уларни янада реалроқ, янада ишонарлироқ қилиш. Дейлик, аҳолинга рақам жамғармаларга мойиллигини, унинг ҳажми ва динамикасини аниқлаш зарур. Статистика берадиган рақамлар етарли даражада обрўли туюлади. Ҳақиқатда шундаймикан? Уларга турли томондан қарашга урининг. Маълумотларни бошқа мамлакатлардаги жамғармалар ҳажми билан солиштиринг; даромадларни ҳаражатлар билан таққосланг; жамғармаларнинг структурасини аниқланг. Бир сўз билан айтганда, охиригача ишланмаган томонларини, ноаниқликларни, муаммоли масалаларни имкон қадар бартараф қилишга урининг.

Ноаниқликларни, зиддиятларни, етарли ишлаб чиқилмаган томонларни аниқлаш танланган муаммо, унинг таркибий унсурларни устидаги тадқиқотий ишдир. У қуйидагиларни ўз ичига олади: а) деталларни, айниқса рақам кўрсаткичларини, ҳаволаларни, асослашларни аниқлаш; б) зиддиятларни, охирига етказилмаган томонларни, мос бўлмаган фикрларни излаш; матнни мукамаллаштириш, тузатишлар киритиш, қайтариқларни олиб ташлаш; г) умумлаштиришларни, хулоса ва тақлифларни гўзалроқ қилиб ифодалаш.

Диссертациянинг кириш қисмида тадқиқотчи муаммонинг долзарблигини асослаш, тадқиқотнинг мақсад ва вазифаларини, объекти ва предметини белгилаб олиши керак. Тадқиқотни ўтказиш методларини кўрсатиши, мавзунини ишлаб чиқишда муалифнинг қўшган ҳиссасини (ишнинг назарий ва амалий аҳамияти) қисқача тавсифлаши, химояга қўйиладиган асосий қоидаларни санаб ўтиши керак.

Шундай қилиб, диссертант мавзунини очиб беришга етиб келади, ўз тадқиқотининг зарур тавсифини беради.

Диссертация малакавий иш экан, мавзуня танлаш лаёқати уни ижтимоий аҳамияти нуқтаи назаридан тўғри баҳолаши тадқиқотчининг илмий етуклиги ва касбий тайёргарлигини тавсифлайди.

Мавзунинг долзарблигини кўрсатиш – бу масала бўйича мавжуд тадқиқотлар бўлса ҳам, бу соҳадаги илмий билимлар етарли эмаслиги ёки эскирганлиги ҳақида батафсил хулоса демак. Долзарблигини асослар экан, диссертант таклиф қилаётган иш қилинмаган ёки уларда у таклиф қилган жиҳат ҳисобга олинмаган, ёки етарлича очиб берилмаганлиги ҳақида ишончли мулоҳаза юритиши керак.

“Кўрилатган масала комплекс ёки системали ўрганилмаган”, “Бу соҳада илмий тадқиқотлар оз ” каби умумий характердаги ифодалар ишонтира олмайди ва фойдасиз.

Мавзунинг долзарблигини баҳолашда мамлакат ёки минтақадаги сиёсий вазиятдан келиб чиқиш керак эмас. “... бозор муносабатлари шароитида янги шароитда” каби таъкидлар билан асослашлар илм кадрини оширмайди. Илмий янгиликни тўғридан тўғри фанга боғлаш керак: ишнинг долзарблиги умуман илмий муаммонинг долзарблиги билан белгиланади.

Мавзунинг долзарблигини асослаш қисқа, шу билан бирга тўла, кўп ахборот берувчи бўлиши керак; муҳими – аҳамиятини, муаммонинг янгилигини кўрсатиш.

Ишнинг илмий янгилиги ва амалий аҳамияти ҳақида гапирганда илгариги олимлар нима иш қилганлиги, ким бу мавзу бўйича чуқурроқ ишлаганлиги аниқ тасвирланиши керак. Муалифнинг фамилиясини оддий санаш муаммонинг ишланиш даражаси ва диссертант кўшадигаги янги ҳолат ҳақида ҳеч қандай тасаввур бермайди. Ишнинг янгилиги, амалий ва назарий аҳамияти ҳақида таъкидлаганда ўз ишини “фан ва амалиётга муҳим ҳисса” деб мутлақлаштириб юбормаслиги ёки ўта камтар бўлишдан ҳам қочиш керак.

Ишнинг янгилигини аниқлашда адашиш, манбалардан яхши хабардор эмасликни намоён қилиб қўйиш мумкин.

Янгилик ўзигача мавжуд бўлган қарашлар, талқинлар, тушунишлар билан таққослаганда келиб чиқади. Бошқача айтганда, янгилик илгариги, эскирган нуқтаи назар у ёки бу шаклда келтирилганда яққол кўринади. Ўз нуқтаи назарини намоён қилиш учун энг обрўли замонавий муаллиф ва ишларга тўхтаб ўтиш зарур.

Мавзуга доир барча ишларни эслатиб ўтиш зарурати йўқ, муаммо бўйича оригиналлиги ва аҳамиятига кўра диққатга сазовор ишларни кўрсатиш етарли. Масалан, жаҳон молиявий бозори беқарорлиги жараёнларини ўрганишда Ж.Сароснинг “глобал” бошқаришнинг шакллари ва мутлақо янги тенденциялари очиб берилган “Жаҳон капитализмининг инқирози” асарига асосланиш фойдали. Анъанавий қарашларни танқид учун “мамлакатлар ўсишининг тезлиги (темп) улар иқтисодининг очиклик даражаси билан белгиланади” коидасида турувчи Ж.Сакс ва Э.Уорнерлернинг нуқтаи назарларини эслатиб ўтса бўлади.

Ишнинг мавзуси ва вазифаларига муносабатда тадқиқотдаги янгилик энг муҳим томондир. Янгилик ишнинг техник томони, арзimas, иккинчи даражали

қисми эмас, илмий билимнинг зарурий ҳаракати, ҳодиса, факт ва қарашларининг янгича талқинидир. Тадқиқотчи мунозара қилганда, мавжуд қарашларни, гипотезаларни аниқлаётганда бу айниқса муҳимдир.

“Фойдали” ва аҳамиятли янгилик муаммоли масалаларга жавоблардан, бу масалаларга жавоб излаш ва топишдан келиб чиқади. Шунинг учун янгиликни ишнинг ўзидан, тадқиқотнинг боришидан келтириб чиқариш керак. Янгилик у ерда “яширинган”, уни топиш, ажратиб олиш ва максимал даражада аниқ ифодалаш зарур.

Янгиликни етарли даражада ишончли, асосли ифодалаш зарур. Агар, дейлик, пул омилининг инфляция ҳаракати ва ҳажмига таъсири ҳақида гап кетар экан, унда “пул омили” тушунчасини аниқлаш, кенгайтириш мақсадга мувофиқдир.

Иқтисодий ишларда янгиликнинг муҳим жиҳати ўз ҳисоб- китобларини, таққослашларини келтиришдир. Аниқланган, таҳрир қилинган кўрсаткичлар, айниқса мустақил қилинган ҳисоб- китоблар тадқиқотнинг аҳамиятини оширади, диссертантнинг илмий саводлилиқ даражасини намоиш этади. Ўз ҳисоб-китоблари тадқиқотнинг янгилигини яққол ифодалайди.

Ҳақиқат яширинишни севади, иқтисодий ҳақиқат эса мураккаблиги, кўптомонламалилиги ва кўп ҳажмлилиги, стихиявий ва иродавий қарорлар устуворлиги оқибатида уч хисса кўпроқ яширинишни севади. Иқтисодиёт фанида фактик маълумотлар ва аҳборотларни умумлаштириш масаласида аҳвол яхши эмас. Рақам, факт ва сўзлар кўп, ҳақиқий ҳолатнинг исботланган рақамлар ва фактлар билан тасдиқлануви, ишнинг ҳақиқий ҳолатининг ҳақиқий баҳоси деярли йўқ ёки улар жуда ёмон.

Бундан кўринадики, янги қарорларни излашда, янги натижаларни олиш учун изланишда кичик қадам ҳам фактик маълумот ва аҳборотларни тадқиқотий қайта англашсиз жуда қийин. Статистик ҳисоблар ва ўлчовларга ўз кўникма ва ёндашувларини аста-секин эгаллаб бериш зарур .

Маълумки, ҳар қандай янгилик ҳам амалий аҳамиятга эга эмас. Фанни янада ривожлантиришга ёрдам берадиган, илмий билимларнинг ўсишини таъминлайдиган тадқиқот жараёнида олинган билимлар ҳақиқатан янгидир.

Кўпинча илмий янгиликни ҳимояга олиб чиқадиган ҳолатлар билан айниёлаштирадilar. Авторефератнинг махсус бўлимларида бир нарсани турли сўзлар билан таъкидлайдилар. Диссертация ҳимоясида бу тадқиқот фанга нима янгилик киритди, деган савол албатта туғилади ва ноаниқлик ёки номувофиқлик аниқланса, тадқиқотчи асосий масалада – эришилган натижаларни асослашда ютқасади.

Диссертацион тадқиқотнинг муаллифи унинг илмий янгилигини мустақил аниқлаши, уни аниқ ифодалаш ва асослаши керак. Илмий янгиликни аниқлашда нафақат асосий қондаларни, балки камроқ аҳамиятли жиҳатларни статистик кўрсаткичларни, анъанавий қарашларни таҳрир қилиш, бошқа методикаларга мурожаат қилганлик, фактларни тизимга солиш, мавжуд концепцияларни танқид) ҳам қайд қилиш муҳим.

Иш янгилигининг моҳияти кўпинча “ишлаб чиқилди”, “асосланди”, “очиб берилди”, “аниқланди” каби сўзлар билан ифодаланади. Янгиликнинг

даражаси турлича бўлиши мумкин, лекин янгилик ҳамиша тақдим қилинаётган масалани ечиш методини, усулини масала ечимини шунга ўхшаш мавжуд усуллар билан таққослаганда аниқланади.

Тадқиқот амалий натижаларини баён қилиш ҳам муҳим томондир. Тадқиқотнинг амалий аҳамияти дарҳол аниқланмаслиги мумкин, иқтисодий амалиёт ўзгарувчан, лекин олга сурилаётган қоидаларни умумий шаклда эмас, етарли даражада конкрет ва ишончли характерлаш зарур.

Амалий аҳамияти ўтказилган тадқиқот натижалари монографияларда, илмий мақолаларда, ўқув материалларида, бошқа нашрий ишларда тасдиқланиши мумкин. Муаллифлик гувоҳномаси, тадқиқот натижаларини жорий қилиш, дастурий материалларни ишлаб чиқишда, янги норматив техник ҳужжатлар тайёрлашда улардан фойдаланиш кабилар ҳам ишнинг амалий аҳамиятини тасдиқлаши мумкин.

Фан ва амалиётнинг турли соҳаларида илмий-техник ютуқларни қўллаш бўйича тадбирларни иқтисодий асослашда, диссертацион материаллардан фойдаланиш бўйича тавсияларнинг, ташкилот ва корхоналарнинг амалий фаолиятида нашрларнинг асосланиши ҳам ишнинг амалий аҳамиятига гувоҳ сифатида қаралиши мумкин. Илмий тадқиқот мавзуларини ишлаб чиқишда муаммоли масалаларни ҳал қилиш бўйича таклифлар жуда муҳим.

Нима бўлганда ҳам диссертация — қатъий стандартлашган илмий изланишдир. У биринчи навбатданжод, ақлнинг, тасаввурнинг, фантазиянинг кескинлигини талаб қиладиган тадқиқотдир.

Тадқиқотчи иш жараёнида, нима натижага эришган бўлса, ҳаммаси тўғри ифода этилиши зарур. Ёзма баён малакавий характер касб этар экан, у маълум қоида ва анъаналарга мос бажарилмоғи лозим. Олиб борилган тадқиқотнинг ифодаси рамкалари ҳар вақтда ҳам қатъий, ҳам етарли даражада ўзгарувчан маълум моделга сиғиши керак.

Тадқиқотчи унутмаслиги керак: билимнинг барча соҳаларида бир хил қўлланиладиган фаннинг умуммажбурий модели йўқ. Ҳатто конкрет тадқиқот йўналишларида ҳам қатор вариантлар ва ўзига хосликлар мавжуд.

Анча илгари киритилган нормативлар тадқиқотчи олдида кўндаланг бўлади ва асабига тега бошлайди. Формал технологик расмийлаштириш мавжуд ва уларни инкор қилиш керак эмас. Шунингдек, тадқиқотнинг мазмунини формал-бюрокрatik талабларга тўла, сунъий бўйсундирилиши ҳам ярамайди. У ҳолда диссертациянинг мазмуни формаллашган қоидалар, стандартлар, пунктларнинг мазмунсиз йиғиндисидан иборат бўлиб қолади.

Яхши структурага эга ва диққат билан бажарилган диссертация муаллиф малакаси даражасининг муҳим кўрсаткичларидан биридир. Ҳатто уни расмийлаштиришда ҳам тадқиқотни намоён қилиш фойдалидир. Грамматик ва стилистик хатолар билан бажарилган, боб ва параграфлар номланишининг матнда ва мундарижада мос келмаслиги, манбаларга эҳтиётсиз таъкидлар, асосий матнда ва авторефератда принципиал ноўрин берилган ҳаволалар, иқтибослар, қоидалар талқинида йўл қўйиб бўлмайдиган тафовутлар ҳамон учраб туради.

Булар гўё фалсафий қондалардан йироқдай туюлади. Аммо элементар шароитларга, оддий талабларга риоя қилинмаса қандай илмий тушунчалар, тадқиқот натижалари ҳақида, фан тили ҳақида гап бўлиши мумкин? Диссертацияда шрифтни танлаш, титул варағини тўлдиришдан тортиб, қўшимчаларни расмий ифодалаш муҳимдир. Иқтибос келтириш, чизма, график, диаграммаларни бажариш, барча-барчаси иккинчи даражали, арзимас томонлар эмас.

Диссертацияни расмийлаштириш бўйича барча зарур талабларни махсус нашрлардан, справочниклардан топиш мумкин. Расмийлаштириш диссертация устида ишлашнинг алоҳида босқичларидан биридир. Аммо бу якунловчи босқич эмас, билки матннинг ҳар бир сўзини диққат билан текширишгача узлуксиз, системали ишдир. Адабиётларнинг библиографик рўйхатини якунловчи босқичга қолдириш керак эмас, ишнинг бошланишиданоқ йўлга қўйиш лозим. Ҳар қандай илмий иш ахборот манбаларни излаш ва ўрганишдан бошланади. Дастлабки босқичданоқ адабиётлар рўйхатини тўплаш ва тўлдира бориш зарур. Якунловчи босқичда у аниқланади, ортикчалари қисқартирилади, фойдаланган манбалар қайта текширилади.

Тадқиқотчи – диссертацион ишнинг ягона муаллифи. У оппонентлар билан келишмаслиги, ўз нуқтаи назарини ҳимоя қилиши, қўшимча асослар ва исботлар келтириши мумкин. Аммо белгиланган қондалар ва стандартлар бўйича мунозарага ортикча вақт сарфлаш ярамайди. Уларни билиш ва уларга амал қилиш керак.

Шундай қилиб, расмийлаштириш – тадқиқотчи малакавий ишнинг ажралмас қисмидир. Тадқиқотни палапартиш, эҳтиётсиз расмийлаштириш уюшқоқсизлик белгиси, илмий тадқиқот ўтказиш методи ва кўникмаларининг йўқлигидан нишонандир. Агар улар бўлмаса, фан ҳам, керакли натижалар ҳам бўлмайди.

ТЕСТЛАР:

1. Диссертациянинг монографиядан фарқи нимада?

- А) фақат бир киши томонидан ёзилишида;
- Б) белгиланган қатъий стандартлар асосида ёзилишида;
- В) расмий ҳимояга ва илмий даража олишга мўлжалланганлигида;
- Г) Тафовути йўқ;
- Д) А,Б,В жавоблар тўғри.

2. Илмий муаммо нима?

- А) фан олдида турган ҳал қилинмаган масала;
- Б) Илмий йўналишнинг мавзуси;
- В) Илм-фандаги янги мавзу;
- Г) пардокс кўринишидаги масала;
- Д) жавоб йўқ.

3. Қуйидагилардан қайси бири илмий муаммо?

- А) 2011 йилда Ўзбекистонда инфляция даражаси қандай бўлди?

Б) Ўтган йилда Ўзбекистон иқтисодиёт соҳасида қандай ютуқларга эришди?

В) Сўнгги йилларда Ўзбекистонда иқтисодий тараққиёт қандай суръатларда кечди?;

Г) Иқтисодий эҳтиёжлар ўзгаришда қандай тенденциялар намоён бўлмоқда?

Д) Барча жавоблар тўғри.

4. Илмий тадқиқотнинг объекти қайси қаторда тўғри ифодаланган?

А) онгдан ташқарида мавжуд воқелик;

Б) билимимиз йўналган моддий олам;

В) билишимиз йўналган барча нарса;

Г) нарса ҳодисаларнинг субъектга боғлиқ бўлмаган, фанда муаммоли вазият яратадиган жараёнлари мажмуи;

Д) Нарса-ҳодисаларнинг ўрганиш учун субъект томонидан ажратиб олинган конкрет хусусиятлари.

5. Илмий тадқиқотнинг предмети қайси қаторда тўғри ифодаланган?

А) онгдан ташқарида мавжуд воқелик;

Б) билимимиз йўналган моддий олам;

В) билишимиз йўналган барча нарса;

Г) нарса ҳодисаларнинг субъектга боғлиқ бўлмаган, фанда муаммоли вазият яратадиган жараёнлари мажмуи;

Д) Нарса-ҳодисаларнинг ўрганиш учун субъект томонидан ажратиб олинган конкрет хусусиятлари.

6. Магистрлик диссертациясида илмий янгилик бўлиши шартми?

А) Илмий янгилик бош вазифа эмас;

Б) мавжуд адабиётлардан етарли фойдаланиб, мавзунинг мазмунини чуқур очиб бериш kifоя;

В) диссертация – малакавий иш, ягона мақсад – малакани намоён қилиш;

Г) илмий аҳамияти бўлмаса ҳам, амалий тавсиялари, ишлаб чиқариш учун аҳамияти етарли;

Д) Шарт, илмий янгилиги бўлмаган диссертация маъносиздир.

7. Илмий ишнинг библиографиясини тузиш қайси босқичда бошланади?

А) Диссертация ёзиб бўлингандан кейин;

Б) Диссертация режаси тузилгандан кейин;

В) Кириш қисмини ёзиш даврида, мавзуга доир ишларни эслатиб ўтиш учун;

Г) Диссертациянинг назарий қисмини ёзгандан кейин;

Д) Дастлабки босқичда, мавзунинг ўрганиш давридаёқ бошланади.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. -Т.: Ўзбекистон, 2011.

2. Каримов И. Юксак маънавият – энгилмас куч. -Т.: Маънавият, 2008.

3. Каримов И. Жаҳон молиявий-иктисодий инқирози ва Ўзбекистон шароитида уни бартараф этиш йўллари. -Т.: Ўзбекистон, 2009.
4. Каримов И. Мамлакатда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепсияси. -Т.: Ўзбекистон, 2010.
5. Каримов И. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. -Т.: Ўзбекистон, 2011.
6. Бартенов С.А. История и философия экономической науки. Пособие к кандидатскому экзамену. -М.: Магистр, 2008.
7. Дунёвийлик ва ижтимоийлик. Мақолалар тўплами. -Т.: Чўлпон, 2008.
8. Дунёвийлик фалсафаси (мақолалар тўплами). -Т.: ТДИУ, 2007.
9. История и философия экономики. Пособие для аспирантов. -М., 2006.
10. Канке В.А. Философия для экономистов. Учебник. -М.: Омега-л, 2008.
11. Канке В.А. Философия экономической науки. Учебное пособие. -М.: Инфра-М, 2007.
12. Кузин Ф.А. Кандидатская диссертация. Методика написания, правила оформления и порядок защиты. -М.,1998
13. Фокина И. Современная западная философия. (вторая половина XIX века и XX век). Учебное пособие. -М.: Проспект, 2008.

ХУЛОСА

Ижод, кишиларнинг яратувчилик фаолияти инсон ва жамиятнинг ҳар томонлама камолга эга бўлиши кафолатидир. Фуқарolari эркин, танқидий, тадқиқотий фикрлашга киришган мамлакат ривожига тезлашади, замонавий цивилизациянинг олдинги сафига чиқиб олади, гуллаб яшнайди.

Инсоний тадқиқот шакллари ичида илмий тадқиқотнинг ўзига хос ўрни бор. Илмий тадқиқот жамият ва инсон ҳаётининг барча томонлари билан бевосита боғлиқдир. Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов «Юксак маънавият – энгилмас куч» асаида бундай деб ёзган эди: «Бу мураккаб дунёнинг азалий ва абадий муаммолари, шу билан бирга ҳар бир даврнинг долзарб масалаларига ҳар томонлама асосий илмий жавоблар топилган тақдирдагина маънавият олами янги маъно – мазмун билан бойиб боради. Бошқача айтганда, ҳар бир илмий янгилик, яратилган кашфиёт – бу янгича фикр ва дунёқарашга туртки бўлади, маънавиятнинг шаклланишига ўзига хос таъсир кўрсатади»!

Ҳозирги даврда глобал муаммоларнинг кескинлашиб, жамият ҳаёти учун зарур бўлган табиий ресурсларнинг тугаб бораётганлиги инсониятни ташвишга солмоқда. Айримлар глобал инқирознинг асосий сабабчиси қилиб, илмий тадқиқотни кўрсатмоқдалар. Аммо бу инқироздан илмий тадқиқотдан воз кечиш орқали чиқиб бўлмаслиги ҳам аён. Илмий тадқиқотни янада юксалтириш, эзгу мақсадларга йўналтириш, инсонийлаштириш, гуманитарлаштириш долзарб муаммолардан биридир.

Илмий тадқиқот методологияси ана шу долзарб муаммоларни ҳал қилишга кўмаклашишга йўналган. Илмий ижодий фаолият кўрсатувчи мутахассислар самарали фалсафий методологияларга таянсалар, воқеликка, билиш объектларига онгли равишда ёндашсалар, энг маъқул метод ва усулларни танласалар, янгиларини тадқиқот қилсалар, олдиларига қўйган долзарб, эзгу вазибалари уддалашлари мумкин.

Илмий тадқиқот методологияси илмий билимларга эришиши билан боғлиқ барча жараёнларни қамраб олади. Илмий тадқиқотнинг фалсафий принциплари, турли фалсафий ва илмий методологияларнинг моҳияти, илмий билимнинг моҳияти, қонуниятлари, умумфалсафий, умумилмий ва хусусий методлари, усуллари, уларнинг ўзаро муносабати ва илмий тадқиқотдаги ўрни масалалари шулар жумласидандир.

Ижодкор учун ҳақиқий илмий муаммоларни ижодий танлай олиш, танқидий кўз билан қараш, уни ҳал қилишнинг энг самарали методлари ва усулларини танлаш жуда муҳим. Илмий тадқиқот методологияси ана шундай сифатларни тарбиялашга хизмат этади.

Илмий муаммони ижодий ҳал қилиш асосида инсоният эришган умумий маданият, дунёқараш ётади. Шунинг учун ҳар бир тадқиқотчи ўз даврининг маданиятини, дунёқарашини, ахлоқини чуқур эгаллаб олган тақдирдагина инсоният таррақиётига хизмат қилувчи ғоялар ярата олади.

Саифназаров Исмоил,
Мухтаров Азамат,
Бобоев Ахмад

Илмий тадқиқот методологияси

Ўқув-услубий қўлланма

Муҳаррирлар
Мирҳидоятова Д.М.
Мусаҳҳиҳ
Расулова С.С.

Босишга рухсат этилди 27.05.2014. Қоғоз бичими 60x80 1/16
Шартли босма табағи 7,0. Адади 50 нусха
170-сонли буюртма

100003, Тошкент ш., Ўзбекистон шоҳқўчаси, 49-уй.
Тошкент давлат иқтисодийёт университети босмахонасида босилди